GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL LIBRARY

ACCESSION NO 42452
CALL No. Sa8P / Bha

D.G.A. 79

[illegible]

[illegible] Shankar Bhattachar[illegible]

Bharatiya Vidya Prakash[illegible]
Varanasi

अग्निपुराण-

विषयानुक्रमणी

[पुराणसमीक्षात्मिकया भूमिकया संवलिता]

SUBJECT INDEX TO THE AGNIPURANA

(*With important proper names*)

WITH AN ELABORATE INTRODUCTION

42152
Archaeological Library New Delhi

प्रणेता

डा० श्रीरामशङ्कर भट्टाचार्यः

(एम० ए०, व्याकरणाचार्यः)

Sa8P
Bha

प्रकाशक

भारतीय विद्या प्रकाशन

२२/३९, पञ्चगङ्गा घाट

वा रा ण सी

प्रकाशक

भारतीय विद्या प्रकाशन

वा रा ण सी-१

प्रथम संस्करण

मूल्य : आठ रुपये

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.
Acc. No. 42452
Date 5.4.1965
Call No. Sa8 P/Bha

मुद्रक
जय भारत प्रेस
बाँसफाटक, वाराणसी.

ग्रन्थसमर्पणम्

धीर्यस्य भासयति वेदपुराणकाव्य-
शब्देतिवृत्तविषयान् प्रमितिप्रधाना ।
ग्रन्थार्थसंग्रथन-चिन्तनकर्मदक्षः
श्रीवासुदेवशरणः सततश्रमी यः ॥
पौराणशास्त्रनिवहे निगमार्थपूर्णे
जातं मनो मम दृढं यदनुग्रहेण ।
तस्मै पुराणविषयं रचनं मदीयं
श्रद्धायुतेन मनसा हि समर्पयामि

रामशंकर भट्टाचार्यः

भूमिका

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्[1] ॥

[१]

अथेहाग्निपुराणमधिकृत्य किमपि वयं विचारयामः (आग्नेयपदमपि पुराणादिषु कचित् प्रयुज्यते)। वह्निपुराणेतिशब्द इदमेव पुराणं लक्षयति न वेत्युपरिष्टाद् प्रवेदयिष्यामः ।

पुराणेषु पुराणगणनाप्रस्तावे सर्वत्राग्निपुराणस्य नाम स्मृतमिति दृश्यते[2] । कचिच्चाग्निपुराणस्वरूपमधिकृत्यापि विवरणं प्रदत्तं पुराणे ।

१. श्लोकममुमधिकृत्य नीलकण्ठेन विस्तरशो विचारितं महाभारतटीकायां हरिवंशटीकायां च । आधुनिके काले विद्वद्वर्यः Sylvain Levi महोदयः इमं श्लोकमधिकृत्य यद् विचारितवान् तदपि पेशलम् (द्र० Purana vol. II. pp. 112–119) ।

२. पद्म० ६।२१६।२४–२७ ;
पद्म० ६।२६३।७७–८१ ;
पद्म० ४।१११।९०–९४ ;
विष्णु० ३।६।२१–२४ ;
मत्स्य० ५३।१४–५६ ;
भाग० १२।१३।४–८ ;
भाग० १२।७।२३–२४ ;
लिङ्ग० १।३९।६१–६३ ;
वराह० ११२।७४–७७ ;
कूर्म० १।१।१३–१५ ;
गरुड० १।२१५।१५–१६ ;
शिव० ७।१।४३–४५ ;
प्रभास० २ अ० ;
कुमारिका० ४०।१६८–२०३ ;
रेवा० १ अ० ।

वायुपुराणस्य १०४तमेऽध्याये अष्टादशपुराणनामानि गणितानि, नात्र अग्निपुराणनाम पठ्यते[१]। अत्र पाठो भ्रष्ट इत्येवास्माभिर्मन्यते। मुद्रिते पाठे स्वीकृते सत्यष्टादशसंख्या न पूर्यते। १०४।७तमे श्लोके "तथैवायुतसंख्यातं षट्शताधिकमादिकम्" इत्युक्तम्। अत्र 'षट्शताधिकमग्निकम्' इति पाठो यदि स्यात् तर्हि अग्निपुराणनामात्र स्मृतमित्यभ्युपेयम्। कल्पनेयं सांशयिकीति विज्ञेयम्। अत्र वायौ इदमप्युक्तं यदिमानि पुराणानि 'बृहन्ति' इति। अतएव एतेषामष्टादशपुराणानां 'महापुराणेति' संज्ञा कचिद् दृश्यते। महापुराणरूपः पुराणभेदविशेषो भागवते (२।१०।१-७; १२।७।८-२२) तदनुगे ब्रह्मवैवर्तपुराणे (४।१२।६-११) च प्रतिपादितः, नान्येषु पुराणेषु इति विज्ञेयम्। अस्माभिस्तु महापुराणेति संज्ञाया अर्वाचीनत्वमेवाभ्युपगम्यते।

पुराणेषु अग्निपुराणस्य क्रमानुसारिणी स्थितिः—पुराणोक्तपुराणसूचीषु इदं अष्टमपुराणरूपेण गण्यते—"आग्नेयमष्टमं प्रोक्तम्" इति (पद्म० ६।२६३।७८)। वराहेऽपि इत्थमेव दृश्यते--"आग्नेयमष्टमं प्रोक्तम्" इति (११२।७५)। मत्स्यपुराणेऽपि अष्टमे स्थानेऽस्य पुराणस्य विवरणं प्रदत्तम् (५३।२८-२९)।

कचिच्च सप्तममस्य स्थानमिति—"आग्नेयं सप्तमं प्रोक्तं सहस्राणि तु षोडश" इति (रेवा० १।३६)। कचिच्च अस्य स्थानं नवममिति प्रोक्तम् (पद्म० ४।१११।९२)। इदं प्रतीयते यदस्य पुराणस्यैकं संस्करणं नवमस्थानार्हमपरं चाष्टमस्थानार्हमिति। कीदृशं संस्करणं किंविधं स्थानमर्हतीति प्रेक्षावद्भिर्विवेच्यम्[२]।

---

१. कचिच्च पुराणेऽग्निपुराणनामस्थले वायुपुराणनाम पठ्यत इत्याह श्रीराधाकृष्णन्महोदयः—"The principal Puranas are eighteen in number. Visnu, Bhagavata……Agni (or Vayu according to other accounts)…[Indian Philosophy, Part III. p. 663 f. n.]

२. अत्र प्रथमद्वितीयादिशब्दा न वास्तवं क्रमपि रचनाक्रममभिदधते, प्रत्युत विवक्षाक्रममित्यपि वक्तुं शक्यते। यतो हि पुराणक्रमे भूयिष्ठं साम्यमवलोक्यते, अतः क्रमोऽपि सारवानिति विज्ञायते। किमत्र बीजमिति चिन्तनीयं दोषज्ञैः।

अग्निपुराणप्रकृतिः—इदं तामसपुराणमिति पद्मपुराणे कथ्यते (६।२६३।८१-८२)। मत्स्य-कूर्म-शिव-लिङ्ग-स्कन्दपुराणान्यपि तामसानीति अत्रैवोक्तम्।

किमिदं तामसमिति ? उक्तं च मत्स्ये—"तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च" इति (५३।६९)। भगवान् शिवः खलु तमोगुणीति इतिहासपुराणेषु स्मर्यते, अग्निरपि शैवो वा रौद्रो वेति प्रसिद्धिरस्ति, अतः 'अग्नि-शिव-माहात्म्यख्यापनपरं पुराणं तामसम्' इति कथनं सुष्ठूपपन्नं भवति। आह हि— "अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः" इति। एषु दशसु अग्निपुराणं गण्यत एव।

एतेनेदमपि विज्ञातं भवति यदाग्नेये पुराणे भगवतोऽग्नेर्माहात्म्यं प्रमुखमासीत्, ततश्च कालक्रमतः तत् पुराणं प्रतिसंस्कारमापन्नं विद्यासारमयरूपेण परिणतमिति। कालक्रमानुसारेण पुराणविषयपरिवर्तनं कृतं लोकरुच्यनुसारेणेति पुराणेषूक्तं बहुधा[1], अतः पूर्वोक्तं मतं सयुक्तिकं भवति। प्रचलितस्याग्निपुराणस्य मूलं खलु एतदेवाग्निमाहात्म्यख्यापकं पुराणमित्यपि विज्ञायते।

अग्निनामकारणम्—अग्निनेदमुक्तमिति कृत्वाऽग्निनामाभूदिति विज्ञायते। आह च वसिष्ठः—"यथाग्निर्मां पुरा प्राह" (१।८), "अग्निनोक्तं पुराणं यदाग्नेयम्" (अग्नि० १।१०) इति। प्रवक्तृनामानुसारेण पुराणनामकरणं सुप्रथितमेव। आहात्र जीवगोस्वामी—"स्कान्दमाग्नेयमित्यादिसमाख्यास्तु प्रवचननिबन्धनाः, काठकादिवत्, आनुपूर्वीनिर्माणनिबन्धना वा" (तत्त्वसन्दर्भ पृ० २९)। नेदं मन्तव्यं यद् अग्निनामा देवविशेषः पुराणमिदमुक्तवानिति। अग्निपूजकसंप्रदाये अस्य पुराणस्य प्रवर्तनमभूत्, तत एवाग्निपुराणेति संज्ञा प्रचलितेति अनुमीयते।[2]

---

१. इतिहासपुराणानि भिद्यन्ते कालगौरवात्। (लिङ्ग० १।३९।६१)
कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप।
व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे॥ (मत्स्य० ५३।८-९)।
इतिहासपुराणानि भिद्यन्ते लोकगौरवात्॥ (कुमारिका० ४०।१९८)।

२. पुराणनामकरणे विविधा हेतवः। यथोक्तं नीलकण्ठेन—"अत्र क्वचिद् वक्तृसंबन्धः, क्वचिच्छ्रोतृसंबन्धः, क्वचित् प्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्" (देवीभागवतटीकोपोद्घात पृ० २)।

वसिष्ठोऽस्य आदिमः श्रोतेति विचार्यो विषयः। अग्निना सह वसिष्ठस्य कश्चिदपि विशिष्टः संबन्धो नास्माभिर्ज्ञातः। प्रसिद्धं च वसिष्ठ-चरणम् ऋग्वेदे। प्रचलति च वसिष्ठधर्मसूत्रम्। 'अग्निपुराणोक्तविषयैः सहापि वसिष्ठस्य विशिष्टः संबन्ध आसीदिति न विज्ञायते। 'अग्निर्वै देवानां वसिष्ठ' इत्यादीनि वचांस्यत्रानुकूलानि।

अङ्गिरा एव अग्निपुराणकर्तेति भविष्यपुराणे—"आग्नेय-मङ्गिराश्चैव जनयामास चोत्तमम्, लिङ्गब्रह्माण्डके चापि तण्डिना रचिते शुभे" (प्रतिसर्ग० २८।१४) वस्तुतः पुराणकर्तृणां नामानि न सम्यग् ज्ञातुं शक्यन्त इत्यतः कर्तृनामविषये मतभेदोऽवश्यंभावीति।

अग्निपुराणलक्षणम्—एतद्विषये मत्स्यपुराण उक्तम्—

यत् तदीशानकं कल्पं वृत्तान्तमधिकृत्य च।
वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते॥ (५३।२८)।

ईशानकल्पगतमितिवृत्तमत्र प्रोक्तम्—अग्निना वसिष्ठायेति। ईशान-कल्पस्य नाम नात्रोक्तम्, यद्यपि वराहकल्पस्य नामात्र धृतमिति दृश्यते (२।१७)। अवितथमिदं यदिदं पुराणंमग्नि वसिष्ठ संवादेन उपन्यस्तम् (१।८-१३), अत इदमनुमीयते—यदेव ईशानकल्पवृत्तान्ता-नुवर्णनकारि प्राक्तनमग्निनामधेयं पुराणमासीत्, तदेव विपरिणमय्य (नवीनैः विषयैः संयोज्य च) विद्वद्भिर्नवीनेयं रचना कृता। प्राचीना विषया अपि विद्यन्तेऽत्रांशतः। सर्वविद्यासारसंग्रहोऽस्य पुराणस्य मुख्यं वैशिष्ट्यमिति सुप्रथितमेवेति हरप्रसादशास्त्री[1]।

अग्निपुराणपरिमाणम्—भिद्यन्ते खलु पुराणवचांसि अग्निपुराण-परिमाणविषयकाणि। अग्निपुराण एव उक्तम्—"द्वादशैव सहस्राणि सर्वविद्यावबोधनम्" इति (२७२।११)। दशपञ्चचतुःशतम् (दशपञ्च सहस्राणि चत्वारि शतानि च—भावार्थदीपिका) इति भागवतकार आह (१२।१३।५), ब्रह्मवैवर्त्तकारश्च (४।१३१।१४)। अन्यत्र च षोडश

---

१. The first group of the three Puranas (Garuda, Agni, Naradiya) is most remarkable as containing the Sara of all the great works in science & art in Sanskrit literature (J. B. O. R. S. Vol XIV, p. 330).

सहस्राणीति पदं प्रयुक्तम्—"षोडशैव सहस्राणि पुराणं चाग्निसंज्ञितम्" इति (देवीभाग० १।३।६)। मतमिदं मात्स्येऽपि दृश्यते (५३।२९)।

कथं नु मतभेदः श्लोकपरिमाणविषय इति प्रश्नस्येदमेवोत्तरम्—यथाकालं विषयाणां संयोजनं वियोजनं च कृतमग्निपुराणप्रणेतृभिः, यच्च परिमाणं येन पुराणकारेण ज्ञातं, तेन तदेव परिमाणं पुराणप्रस्तावेऽभिहितमिति। प्रायेण सर्वेषु पुराणेषु श्लोकपरिमाणविषयका मतभेदा दृश्यन्ते। पूर्वाचार्या अपि स्वदृष्ट्या श्लोकपरिमाणविषयकान् मतभेदान् विवेचितवन्तः[1]।

अग्निपुराणगता विषयाः—अग्निपुराणे के च विषयाः प्रतिपादिता इति प्रश्नो जागर्ति। प्रचलितमग्निपुराणमस्योत्तरमित्थं प्रयच्छति—

"वसिष्ठ उवाच—
द्विविधं ब्रह्म वक्ष्यामि शृणु व्यासाखिलात्मगम्।
यथाग्निर्मां पुरा प्राह मुनिभिर्दैवतैः सह॥
पुराणं परमाग्नेयं ब्रह्मविद्याक्षरं परम्॥" (१।८-९)।

पुनरपि अत्रैव—

"अग्निरुवाच—
विष्णुः कालाग्निरुद्रोऽहं विद्यासारं वदामि ते।
ब्रह्माग्नेयं पुराणं यत् सर्वं सर्वस्य कारणम्॥
सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशमन्वन्तरस्य च।
वंशानुचरितादेश्च मत्स्यकूर्मादिरूपधृक्"॥ (१।१३-१४)।

इदं 'विद्यासारं पुराणम्' इति १।६तमश्लोकतः, १।७तमश्लोकतश्च विज्ञायते।

नारदीयपुराणे (पूर्वार्धे ९९तमेऽध्याये) प्रचलिताग्निपुराणगताः सर्वे विषया यथाक्रममुपदर्शिताः। अग्निपुराणस्य यत् प्रचलितं संस्करणं तत्र अर्वाचीनकाले किमपि प्रक्षेपादिकमभूद् न वे ति एतत्सूचीतो विज्ञातं भवति सुधियाम्। इमे च श्लोकाः—

---

१. तथा हि—विष्णुपुराणश्लोकपरिमाणविषये मतद्वैधमस्ति। समाधत्ते टीकाकारः श्रीधरः—"विष्णुपुराणं च क्वचिद् दशसाहस्रं क्वचिद् अष्टसाहस्रमित्यादिविकल्पेऽपि अत्र षट्साहस्रमेव व्याख्यायते" (३।६।२६)।

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाग्नेयपुराणकम् ।
ईशानकल्पवृत्तान्तं वसिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

तत् पञ्चदशसाहस्रं नानाचरितमद्भुतम् ।
पठता शृण्वता चैव सर्वपापहरं नृणाम् ॥ २ ॥

प्रश्नः पूर्वं पुराणस्य कथा सर्वावतारजा ।
सृष्टिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥ ३ ॥

अग्निकार्यं ततः पश्चान् मन्त्रमुद्रादिलक्षणम् ।
सर्वदीक्षाविधानं च अभिषेकनिरूपणम् ॥ ४ ॥

लक्षणं मण्डलादीनां कुशायापार्जनं ततः ।
पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्ततः ॥ ५ ॥

शालग्रामादिपूजा च मूर्तिलक्ष्म पृथक् पृथक् ।
न्यासादीनां विधानं च प्रतिष्ठापूर्तकं ततः ॥ ६ ॥

विनायकादिपूजा च नानादीक्षाविधिः परम् ।
प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥ ७ ॥

गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं द्वीपवर्षानुवर्णनम् ।
ऊर्ध्वाधोलोकरचना ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥ ८ ॥

ज्योतिषं च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धजयार्णवम् ।
षट्कर्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रमन्त्रौषधीगणः ॥ ९ ॥

कुब्जिकादिसमर्चात्वं षोढा न्यासविधिस्तथा ।
कोटिहोमविधानं च मन्वन्तरनिरूपणम् ॥१०॥

ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च श्राद्धकल्पविधिस्ततः ।
ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्तकर्म च ॥११॥

प्रायश्चित्तानुकथनं तिथीनां च व्रतादिकम् ।
वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्तनम् ॥१२॥

मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
नवव्यूहार्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥१३॥

व्रतानां चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥१४॥

गायत्र्यर्थस्य निर्देशो लिङ्गस्तोत्रं ततः परम् ।
राज्याभिषेकमन्त्रोक्तिर्धर्मकृत्यं च भूभुजाम् ॥१५॥

स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शकुनादिनिरूपणम् ।
मण्डलादिकनिर्देशो रत्नदीक्षाविधिस्ततः ॥१६॥
रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥१७॥
देवासुरविमर्दाख्या ह्यायुर्वेदनिरूपणम् ।
गजादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥१८॥
गोनरादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
शान्तयश्चापि विविधाः छन्दःशास्त्रमतः परम् ॥१६॥
साहित्यं च ततः पश्चाद् एकार्णादिसमाह्वयाः ।
सिद्धशब्दानुशिष्टिस्य कोशः सर्गादिवर्गकः ॥२०॥
प्रलयानां लक्षणं च शारीरकनिरूपणम् ।
वर्णनं नरकाणां च योगशास्त्रमतः परम् ॥२१॥
ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
एतदाग्नेयकं विप्र पुराणं परिकीर्तितम् ॥२२॥

अस्मिन् सन्दर्भे कचिद् मुद्रणाशुद्धयो दृश्यन्ते । तथा हि—

पञ्चमे श्लोके 'कुशायापार्जनम्' इति पठ्यते, स च 'कुशापामार्जनम्' इति स्यात् । नवमे श्लोके 'मन्त्रमन्त्रौषधीगण' इति पठ्यते, स च 'यन्त्रचक्रौषधीगणः' इति स्याद् न वेति सुधीभिर्विभाव्यम् । षोडशे श्लोके 'रत्नदीक्षाविधी' ति पठ्यते, स च 'रणदीक्षाविधी' ति स्यादेव । दृश्यतां 'वक्ष्ये सांग्रामिकं विधिमिति' श्लोकः (२३६।१), 'रणदीक्षा मयोक्ता ते' इति च (२३६।६६) । 'सिद्धशब्दानुशिष्टिस्य' इति कथनमसाधु (२२ तमे श्लोके), 'सिद्धशब्दानुशिष्टिश्च' इत्येव साधुः पाठः । विंशश्लोके 'स्वर्गादि वर्गक' इत्येव पाठः साधुः ।

नारदीयपुराणाग्निपुराणसंवादः—नारदीयोक्तविषयक्रमेण सह अग्निपुराणगतविषयक्रमस्य कीदृशं साम्यं वैषम्यं वास्तीति इह विचार्यते[1]—

नारदीयकथनम्	अग्निपुराणस्थलनिर्देशः
प्रश्नपूर्वं पुराणस्य	अ० १
कथा सर्वावतारजा	अ० २-१६

१. अध्याय-विषययोर्निर्देशः क्वचित् सांशयिक इति ज्ञेयम् ।

सृष्टिप्रकरणम्	अ० १७–२०
विष्णुपूजादिकम्	अ० २१–२३
अग्निकार्यम्	अ० २४
मन्त्रलक्षणम्	अ० २५
मुद्रादिलक्षणम्	अ० २६
सर्वदीक्षाविधानम्	अ० २७
अभिषेकनिरूपणम्	अ० २८
मण्डलादिलक्षणम्	अ० २९–३०
कुशापामार्जनम्	अ० ३१–३२
पवित्रारोपणविधिः	अ० ३३–३७
देवालयविधिः	अ० ३८–४५
शालग्रामादिपूजा	अ० ४६–४८
मूर्तिलक्ष्म	अ० ४९–५६
न्यासादिविधानम्	अ० ५७–५९
प्रतिष्ठा	अ० ६०–६६
पूर्तकं	अ० ६७–७०
विनायकादिपूजा	अ० ७१–८०
नानादीक्षाविधिः	अ० ८१–९१
सर्वदेवप्रतिष्ठा	अ० ९२–१०६
ब्रह्माण्डनिरूपणम्	अ० १०७–१०८
गङ्गादितीर्थमाहात्म्यम्	अ० १०९–११६
द्वीपवर्षानुवर्णनम्	अ० ११८–११९
ऊर्ध्वाधोलोकरचना	अ० १२०
ज्योतिश्चक्रनिरूपणम्	अ० १२१
ज्योतिषम्	अ० १२२
युद्धजयार्णवशास्त्रम्	अ० १२३–१३७
षट्कर्म	अ० १३८–१४१
मन्त्रमन्त्रौधषीगणः	अ० १४२
कुब्जिकादिसमर्चा	अ० १४३–१४४
न्यासविधिः षोढा	अ० १४५
कोटिहोमविधानम्	अ० १४९
मन्वन्तरनिरूपणम्	अ० १५०
ब्रह्मचर्यादिधर्माः	अ० १५१–१६२

श्राद्धकल्पविधिः	अ० १६३
ग्रहयज्ञः	अ० १६४
वैदिकस्मार्तकर्म	अ० १६५–१६८
प्रायश्चित्तानुकथनम्	अ० १६९–१७४
तिथिव्रतम्	अ० १७५–१९४
वारव्रतम्	अ० १९५
नक्षत्रव्रतम्	अ० १९६
मासिकव्रतम्	अ० १९८
दीपदानविधिः	अ० २००
नवव्यूहार्चनम्	अ० २०१
नारकनिरूपणम्	अ० २०३
व्रतनिरूपणम्	अ० २०४–२०७
दाननिरूपणम्	अ० २०८–२१३
नाडीचक्रनिरूपणम्	अ० २१४
सन्ध्याविधिः	अ० २१५
गायत्र्यर्थनिर्देशः	अ० २१६
लिङ्गस्तोत्रम्	अ० २१७
राजाभिषेकमन्त्रोक्तिः	अ० २१८–२१९
राजधर्मकृत्यम्	अ० २२०–२२८
स्वप्नाध्यायः	अ० २२९
शकुनादिनिरूपणम्	अ० २३०–२३२
मण्डलादिकनिर्देशः	अ० २३३–२३५
रणदीक्षाविधिः	अ० २३६–२३७
रामोक्तनीतिः	अ० २३८–२४२
रत्नलक्षणम्	अ० २४६
धनुर्विद्या	अ० २४९–२५२
व्यवहारः	अ० २५३–२५८
देवासुरविमर्दाख्या	अ० २७६
आयुर्वेदनिरूपणम्	अ० २७९–२८६
गजादिचिकित्सा	अ० २८७–२९०
गजादिशान्तिः	अ० २९१
गोनरादिचिकित्सा	अ० २९२
नानापूजा	अ० २९३–३२०

शान्तिः	अ० ३२१–३२७
छन्दःशास्त्रम्	अ० ३२८–३३५
साहित्यम्	अ० ३३७–३४७
एकार्णादिसमाह्वयः	अ० ३४८
सिद्धशब्दानुशिष्टिः	अ० ३४९–३५९
कोशः स्वर्गादिवर्गकः	अ० ३६०–३६७
प्रलयलक्षणम्	अ० ३६८–३६९
शारीरकनिरूपणम्	अ० ३७०
नरकवर्णनम्	अ० ३७१
योगशास्त्रम्	अ० ३७२–३७६
ब्रह्मज्ञानम्	अ० ३७७–३८०
पुराणश्रवणफलम्	अ० ३८३

नारदपुराणसूच्यां पुनरुक्तयः—इदं दृश्यते यदिह सूच्यां केचन विषयाः पुनरुक्ताः—नरकवर्णनं नैकस्थलेषु वर्णितम्, व्रतनिरूपणमपि द्विः प्रोक्तम्। द्विधाकथनस्य न किमपि प्रयोजनमवलोक्यते। समान एव विषयः किमर्थं द्विधा विभज्य वर्णित इति प्रश्ने इदमेव उत्तरं संगतं प्रतीयते यदिदं पुराणमनेकधा संस्कृतम्, यतो विषया विप्रकीर्णा जाताः, ततश्च एक एव विषयः उभयत्र प्रतिपादित इति।

नारदपुराणसूच्यामनुल्लिखिता विषयाः—अधोनिर्दिष्टा विषया नेह सूच्यामुपात्ता इति दृश्यते—

श्राद्धकल्पः	अ० ११७
अष्टाष्टकदेवी-त्वरिता-संग्रामविजयपूजा	अ० १४६–१४८
दिवसव्रतम्	अ० १९७
ऋतु-वर्षव्रतानि	अ० १९९
पुष्पवर्गः	अ० २०२
पुरुषस्त्रीलक्षणं चामरादिलक्षणं च	अ० २४३–२४५
वास्तुपुष्पादिपूजा	अ० २४७–२४८
चतुर्वेदविधानं पूजा च	अ० २५९–२७०
वेदशाखा	अ० २७१
पुराणदानादिमाहात्म्यम्	अ० २७२
वंशः (सूर्य-यदुवंशौ)	अ० २७३–२७५

वंशः (तुर्वस्वादिवंशाः)	अ० २७७–२७८
गौर्यादिपूजा	अ० ३२६
देवालयमाहात्म्यम्	अ० ३२७
शिक्षा	अ० ३३६
गीतासारो यमगीता च	अ० ३८१–३८२

उपरिनिर्दिष्टा विषया अस्याः सूच्या अनन्तरं संनिवेशिता अग्निपुराण इति विज्ञायते। इदमपि भवितुमर्हति यद् ये विषयाः खलु नारदीयपुराणसूच्यां नान्तर्भाविताास्तेऽपि वस्तुतोऽन्तर्भाविता एव सूचीकारेण। यथा—उक्तं हि नारदीये—"शान्तयश्चापि विविधाः" इति (१।१६६।१६)। अत्र शान्तिपदेन ३२१तमाध्यायतः ३२५-तमाध्यायपर्यन्तम् प्रकरणमेवास्माभिः प्रदर्शितम्। अत्र ३२६–३२७ अध्यायौ अपि 'विविधशान्ति'-पदेन गृहीतौ भवितुमर्हतः। तथैव ११७-तमाध्यायगतः श्राद्धकल्पो न नारदपुराणसूच्यां संकलित इति प्रतिभाति, परन्तु 'गङ्गादितीर्थमाहात्म्यम्' (१।१९९।८) इत्यनेन श्राद्धोऽपि गृहीत एवेति वक्तुं शक्यते; गयातीर्थविवरणप्रसङ्ग एव श्राद्धविवरणकरणात्। तदिदं यथाप्रसंगं विवेचयिष्यते।

अग्निपुराणस्य विलुप्ता भागाः—निबन्धकारैर्बहव एतादृशाः सन्दर्भा उद्धृताः, ये प्रचलितेऽग्निपुराणे नोपलभ्यन्ते। डा० हाजरा-महोदयैर्विस्तरेण विषयोऽयं प्रत्यपादि[1]।

तथैव दर्शनादिग्रन्थेष्वपि अग्निपुराणनाम्ना उद्धृतानि वचांसि न सर्वाणि मुद्रितपुराणे लभ्यन्त इति विज्ञेयम्। अग्निपुराणत्वेन उद्धृतानि वचनानि वह्निपुराणे, तथैव वह्निपुराणत्वेन उद्धृतानि वचनानि अग्निपुराण उपलभ्यन्ते न वेति अवलोकनीयम्। अग्निवह्नि-पुराणयोर्भेदोऽपि न सर्वैः पूर्वाचार्यैः स्वीकृत इत्यपि विज्ञेयम्। यदत्र तत्त्वं तदन्यत्र प्रतिपादयिष्यते।

---

१. बल्लालसेन-देवण्णभट्ट-माधवाचार्य-शूलपाणि-गोविन्दानन्द-गदाधर-रघुनन्दन-गोपालभट्ट-नरसिंहवाजपेयि-रूपगोस्वामिनः स्वकृतग्रन्थेषु बहुधाग्नि-पुराणं स्मृतवन्तः (Puranic Records. पृ० ३१८-३१९)। एतदुद्धृतानि सर्वाणि वचांसि न प्रचलितेऽग्निपुराणे दृश्यन्ते, क्वचिदंशत एव वचांसि उप-लभ्यन्ते, क्वचिच्च पाठान्तररूपेण उद्धृतानि वचांस्यवलोक्यन्ते। विषयेऽस्मिन्च Puranic Records ग्रन्थस्य ३३८ तमं पृष्ठमप्यवलोकनीयम्।

अग्निपुराणत्वेन उद्धृतेषु वचनेषु कचित् 'कुरुशार्दूल-वीर'-इत्येवं रूपाणि संबोधनपदानि दृश्यन्ते, अतो गम्यते यत् प्राक्तनमग्निपुराणं प्रचलितात् पुराणाद् अंशतो विलक्षणमासीदिति (Puranic Records पृ० १३४–१३५)। प्राक्तनेऽग्निपुराणे के च विषयाः प्रतिपादिता इति हाजरामहोदयेन निपुणमुपदर्शितम् (Puranic Records पृ० १४०)।

अग्निपुराणरचनाकालः—पुराणरचनाकालविषय इदं सर्वैरभ्युपेयं यदिमानि पुराणानि न खलु रघुवंशमेघदूतादिग्रन्थवद् एकव्यक्तिकृतानि[1], न वा एककाले निर्मितानि च। चतुःसहस्रश्लोकसम्मिता लोमहर्षणिका पुराणसंहिताऽऽदौ चतुर्भिरन्यैः मुनिभिः प्रोक्ता काश्यपप्रभृतिभिः[2]। ततश्च ताः चतस्रः संहिता नैकसंप्रदायेषु समादृता जाताः। विभिन्नैः पुराणप्रवक्तृभिर्व्यासपदवीभाग्भिः, संप्रदायाचार्यैरन्यैरपि विद्वद्भिः यथाकालं ताश्च मूलपुराणसंहिता उपबृंहिताः। एवं गच्छति काले सर्ग-प्रतिसर्गादिपञ्चलक्षणविलक्षणा बहवो विषया दानव्रततीर्थस्मार्त-धर्मादयः तान्त्रिककर्माणि च पुराणेषु संगृहीतानि आचार्यैः। अस्मिन् काल एव पुराणसंहितानां विभजनमभूत्, पुराणग्रन्थानां पृथङ्-नामान्यपि प्रचलितानि अग्नि-वायु-मत्स्यादीनि। एवमर्वाचीने काले अष्टादशपुराणग्रन्थरूपेण एकैव पुराणसंहिता विपरिणता, चतुःसहस्र-श्लोकपरिमाणं पुराणं च चतुर्लक्षश्लोकवत्तामधिगतवत्। प्रचलितेषु पुराणेषु मौलिकं वस्तु अल्पमेव, उपबृंहितं वस्त्वेव विपुलं प्रधानं च। अतएव कस्यचित् पुराणग्रन्थस्य रचनाकालः क इति प्रश्नो विभज्य वचनीयः।

---

१. पुराणानां बहुकर्तृकत्वं पूर्वाचार्यसंमतम्। आह च मेधातिथिः—"पुराणानि व्यासादिप्रणीतानि" (३।२३२. मनुभाष्ये)। अर्थशास्त्रजयमङ्ग-लायामेकः श्लोकोऽस्मिन् प्रसङ्गे उद्धृतो यत्र 'ब्रह्मभिर्विविधैः प्रोक्तम्' इत्युक्तम्। अत्र 'प्रोक्तं' नाम प्रवचनपद्धत्या विरचितमित्येव।

२. वायु० ६१।५५–६१;
ब्रह्माण्ड० १।३५।६३–६६;
विष्णु० ३।६।१७–१६;
भाग० १२।६।४–७;
अग्नि० २७१।११–१२।

इदमत्र विज्ञयं यदष्टादशपुराणनामगणना न अतिप्राचीना[१], अतोऽग्न्यादिपुराणानां नामतः प्रसिद्धिरपि अप्राचीनैवेति। अलंकारविवरणप्रसङ्गे न अग्निपुराणनाम मम्मटेन स्मृतम्, प्रत्युत साहित्यदर्पणकारेण। न खलु ख्रीष्टीयपञ्चमशताब्दीभवेन केनचिदग्निपुराणनाम स्मृतम्, अतो गम्यते पुराणस्यास्य प्रवर्तनमेतत्कालानन्तरमेवाभूत्। अग्निपुराणगता बहवः श्लोकाः पुराणान्तरेष्वपि दृश्यन्ते, अतो यावत्कालपर्यन्तं नाग्निपुराणस्य नाम कण्ठतः स्मृतं भवति श्लोकोद्धरणकर्तृभिः, तावत्कालपर्यन्तम् अग्निपुराणगतश्लोकोद्धरणमात्रेण नाग्निपुराणकालस्य निर्णयः कर्तुं शक्यते। प्रत्येकं पुराणेषु प्राचीनाः प्राचीनतरा अंशा अपि सन्ति, नवीना नवीनतरा अंशाश्च। रचनारीतिदर्शनेन विषयप्रकृतिदर्शनेन च पुराणकालमनुमिमते विद्वांसः।

अग्निकालविषये मतानि—अग्निपुराणगतकाव्यादिविवरणपरमंशं विचार्य काणेमहोदयो वक्ति यदिदं पुराणं ख्रीष्टीयसप्तमशताब्दीतोऽप्यर्वाचीनम्। किं च काव्यविचारात्मकोंऽशः नवमशताब्दीयः, ततोऽप्यर्वाचीनो वा भवितुमर्हतीति (History of Sanskrit Poetics पृ० ९)।[२] अलंकारविमर्शात्मको भागो नवमशताब्द्यारम्भे कृतम् इति सुशीलकुमारदेमहोदयो ब्रूते[३]।

हाजरामहोदयोऽपि अस्य पुराणस्य नवमशताब्दीभवत्वमेव प्रति-

---

१. महाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि अष्टादशपुराणपदमस्ति; इदं प्रक्षिप्तमिति निर्णीतं विद्वद्भिः। क्वचिदुपनिषत्स्वपि 'अष्टादशपुराणनाम' स्मृतम्। एताश्च उपनिषदोऽर्वाचीना इति नानेनोल्लेखेन अष्टादशपुराणानां प्राचीनता सिद्धा भवति। पुराणविद्याऽतिप्राचीना, वेदेष्वपि पुराणस्मरणात्; प्रचलिता पुराणग्रन्थाश्च अर्वाचीना इत्येवास्माकं मतम्।

२. The foregoing discussion goes to establish that the Agnipurana is later than the seventh century at least and that the section on Poetics was compiled about or a little after 900 A. D. and probably after 1050 A. D.

३. J. R. A. S. 1923 p. 527–549; Poona Orientalist II, p. 15–17.

पादितवान्[1]। एतन्निर्णयार्थं तेन बहूनि प्रमाणानि प्रदत्तानि, तानि च तत्कृतग्रन्थ एव द्रष्टव्यानि। S. B. Chowdhury महोदयः खल्वष्टमशताब्दीमध्यतो नवमशताब्दीमध्यपर्यन्तमस्य काल इति चिन्तयति (J. A. H. R. S. vol. p. 127-134).

कैश्चिदपि लिङ्गैरिदमप्यनुमीयते यदिदं पुराणं देवीपुराणतोऽर्वाचीनमिति (द्र० हाजरामहोदयस्य निबन्धः, Purana Vol IV p. 354–355)। हाजरामहोदयेन इदमपि अभ्यधायि यदिदं पुराणम् ओड्रदेशपूर्वभागे निर्मितम्, अथ वा पश्चिमवंगदेशस्य पश्चिमभागे। अत्र द्वितीयपक्ष एव ज्यायानित्यप्यस्य मतम् (Puran Vol. IV p. 355)।

अग्निपुराणे तान्त्रिककर्मप्रतिपादनं बहुलं दृश्यते। इदं नवीनतरं वस्तु इति तन्त्रविवरणपरे प्रघट्टके प्रतिपादयिष्यामः।

अग्निपुराणस्य प्रतिष्ठा प्रामाण्यं च---बहुविधेषु निबन्धग्रन्थव्यतिरिक्तेषु शास्त्रविचारपरायणग्रन्थेषु अग्निपुराणनाम्ना वचांसि उद्ध्रियन्ते, अतो गम्यते यदिदं पुराणं प्रसिद्धमासीत् प्रामाणिकं च। तथा हि—

(१) ललितासहस्रनामभाष्ये अग्निपुराणवचांसि उद्धृतानि (पृ० ३५, ४२, ८९)। 'अग्निपुराणीयः कोशः' इति पदं प्रयुज्य अग्निवचांस्यत्र नैकत्रोद्धृतानि भाष्यकारेण भास्करेण (पृ० ३२, ३५, ३७, ४२, ६०, १२१, १४४, १७२)।

(२) गोदावरमिश्रकृते योगचिन्तामणिग्रन्थे अग्निपुराणवचनं स्मृतम् (द्र० गोडेकृतो Godavara Misra and his works नामको निबन्धः, Poona Orientalist Vol. IX, nos 1–2)।

(३) वास्तुशिरोमणिनामधेये ग्रन्थेऽपि अग्निपुराणवचनं स्मृतम्। अत्र एतद्विषयको गोडेकृतो निबन्धो द्रष्टव्यः (A. B. O. R. I. Vol. XXXV pp. 35–41).

---

१. Inspite of these differences of opinions, there can be no serious objections if we hold that the present Agnipurana was compiled sometime during the ninth century (Puranic Records p. 138).

(४) लक्ष्मणपण्डितकृताद्वैतसुधायामपि अग्निवचनानि स्मृतानि (द्र० गोडेकृतः The exact date of the Advaitasudha नामको निबन्धः, Poona Orientalist Vol. X, no. 1–2)।

(५) भरतमुनिरग्निपुराणमाश्रित्य शास्त्रं प्रणीतवानिति काव्यप्रकाशादर्शे महेश्वर आह। अन्येऽपि केचन आलंकारिकास्तथैवाहुः।

अन्येष्वपि ग्रन्थेषु अग्निपुराणं प्रमाणत्वेन स्मृतम्। तदिदं यथाप्रकरणं दर्शयिष्यते।

[२]

अथात्र अग्निपुराणगतान् विषयान् अवलम्ब्य पौराणिकीं दृष्टिमाश्रित्य किमपि समासतो विचार्यते। विषयाश्च बहुविधाः, ते च विभागश इह निर्दिश्यन्ते—

(१) पञ्चलक्षणविषयः।
(२) वेद-वेदाङ्ग-वैदिकधर्माः।
(३) स्मृति-पुराण-पौराणिकधर्माः।
(४) तन्त्र-तान्त्रिकधर्माः।
(५) दर्शनप्रस्थानानि दार्शनिकप्रमेयाश्च।
(६) लौकिकानि शास्त्राणि।
(७) भूवृत्तं भुवनकोशश्च।
(८) ऐतिहासिक-सांस्कृतिक-तत्त्वानि।
(९) प्रकीर्णा विषयाः।

(१) पञ्चलक्षणविषयः

पञ्चलक्षणेति पदेन[१] सर्ग-प्रतिसर्ग-वंश-वंशानुचरित-मन्वन्तराणि गृह्यन्त इति शिष्टाः। अयमत्र मातृकाश्लोकः—

१. सर्गादिपञ्चलक्षणविवरणपरः श्लोकः पुराणेषु प्रसिद्धः—वायु० ४।१०–११; विष्णु० ३।६।२५; अग्नि० १।१४; ब्र० वै० ४।१३१।६; कूर्म० १।१।१२; मत्स्य० ५३।६४; ब्रह्माण्ड० १।१।३७-३८; प्रभास० २।८४; देवीभाग० १।२।१८;।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशा(श्या)नुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥[1]

एते विषया अग्निपुराणे सुष्ठूपलभ्यन्ते, यद्यपि तीर्थपूजाव्रत-विद्यादयोऽत्र प्राधान्यं भजन्ते। क्वचिद् वंश्यानुचरितमिति पठ्यते, वंशे भवं वंश्यानुचरितमिति।

सर्गप्रकरणम्—१७–२० अध्यायेषु। अत्र प्रजापतिकृताः सर्गा अपि प्रपञ्चिताः। सांख्यानुगृहीतमिदमिति व्यक्तमेव[2]। एवं सत्यपि वैष्णवसंप्रदायदृष्टिरत्र स्पष्टं प्रतीयते। अन्येष्वपि पुराणेषु सर्गप्रकरणं दृश्यते[3]। अग्निपुराणगताः केचन श्लोका मनुश्लोकसदृशा एव (द्र० मनु० १।८–१३)। प्राकृतवैकृतादिसर्गाणां विषये ललितासहस्रनामभाष्यमालोचनीयम् (पृ० १०४–१०५)।

प्रतिसर्गप्रकरणम्—नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदाच् चतुर्विधः प्रतिसर्गः (प्रलयः) ३६८–३२८ अध्यायेषु वर्णितः। विषयोऽयं पुरा-

---

१. वेंकटाचलमाहात्म्ये—"सृष्टिसंहारवंशानां वंशानुचरितस्य च। कथां मन्वन्तराणां च" इति पठ्यते (१।४), अत्रार्थः समानः। क्वचिच्च पञ्च लक्षणमन्यथा वर्णितम्—वंशानुचरितस्थले 'भूम्यादेश्चैव संस्थानमि' ति पठ्यते (अमरकोशगत-पुराणशब्दव्याख्यानं रामाश्रमीटीकायां द्र०) अन्यत्र च—"ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च। संहारश्च प्रदृश्येत पुराणं पञ्चलक्षणम्" इति (प्रभास० २।८४–८५)।

२. The Sankhyization of the Emanation Doctrine shown in a Critical Analysis of Texts—Dr. P. Hacker (Purana vol. iv ? No. 2).

३. पुराणे यत्र प्राधान्येन सृष्टिवर्णनं तान्येव स्थलानीह प्रदर्श्यन्ते—ब्रह्म० अ० १; पद्म० १।२ अ०; ५।२–३ अ०; विष्णु० १।२–५; वायु० ३–६ अ०; भाग० ३।१०; ३।२०; नारदीय० १।४२ अ०; मार्क० ४७–४८ अ०; भविष्य० २।५–६; ३।५–१०; ब्र० वै० ब्रह्म० ३–७; प्रकृति० १–२ अ०; लिङ्ग १।३–५ अ०; कूर्म० १।४–१०; गरुड० १।४ अ०; मत्स्य० २–३ अ०; देवीभाग० ३।१–७; अ०; सौर० २१–२४ अ०; हरिवंश० १।१–३।

णान्तरेष्वपि दृश्यते[1]। प्रतिसर्गमधिकृत्य बहवो विशिष्टार्थकाः शब्दाः प्रयुक्ताः पुराणकर्तृभिः—अन्तरप्रलयः (ब्रह्म० २३२।११); अन्तराला उपसंहृतिः (विष्णु० ६।२।४०), आभूतसंप्लवः, उदाप्लुतम् (भाग० ३।८।१०), उपसंहारः (विष्णु० ६।१।७), उपसंहृतिः, एकार्णवावस्था, तत्त्वप्रसंयमः (वायु० १०२।४७; ब्रह्माण्ड० ३।३।२५); प्रतिसंक्रमः (भाग० ३।१०।१४), प्रतिसंचरः, प्रतिसंसर्गः, प्रत्याहारः, प्रलयः, महाप्रलयः, लयः, संहरणम् , संहारः, संप्लवश्च (भाग० १२।४।३४)। कचिदाख्यायिकावर्णनेऽपि प्रतिसर्गविवरणं कृतमिति विज्ञेयम् ।

कचिच्च प्रतिसर्गपदेन चन्द्रादीनां स्वस्वराज्येऽभिषेचनं कथ्यते। मत्स्यपुराणेऽष्टमेऽध्यायेऽस्मिन्नर्थे प्रतिसर्गपदं प्रयुक्तम्। आग्नेयेऽपि (१९।२२-२९) एतादृश एव प्रतिसर्गो विवृतः।

आग्नेये प्रतिसर्गप्रसङ्गे दुःखम् , आत्मज्ञानम् , नरकाः, योगविधिश्चेत्येते विषया विवृताः। आत्यन्तिकलयज्ञानाय एतेऽवश्यं ज्ञेया इति विज्ञेयम्। दर्शनादिविचारप्रसङ्गे खल्वेते विषया विशदीभविष्यन्ति।

वंशः—२७३तमाध्यायतः २७८तमाध्यायपर्यन्तमिदं प्रकरणम्। वंशपदेन 'राज्ञां वंश' इत्यर्थो गृह्यते[2], न तु ऋषि-देव-दैत्यादीनाम्। अतएव कचित् पुराणे 'राज्ञां वंश' इति विस्पष्टमुच्यते। देवादीनां वंशा आख्यानोपाख्यानादिभिः पदैर्गृह्यन्ते; आख्यानादीन्यपि पुराणसंहितायां

---

१. ब्रह्म० २३१।१-२३३।७५;
विष्णु० ६।३।१-७।१०४;
वायु० १००।१३२-१०२।१३५;
भाग० १२।४ अ०;
मार्क० ४६।१-४४;
कूर्म० २।४५।४-४६।२५;
गरुड० १।२१५।४-२१७।१७;
ब्रह्माण्ड० ३।१।१२८-३।११३।

प्रलयविषये प्रकीर्णा निर्देशाः प्रकरणबहिर्भूता अपि लभ्यन्ते (विष्णु० १।७।४१-४३)।

२. राज्ञां ब्रह्मसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः (भाग० १२।७।१६)। इदमेव मतं शिवादिपुराणेष्वपि कण्ठत उक्तम्।

संकलितानि। पुराणप्रवक्ता सूतः खलु 'वंशाकुशल' इत्युच्यते (वायु० ४।३)। पुराणविषयेषु वंशप्रकरणमतिप्राचीनमित्यभ्युपेयम्। विषयोऽयमसांप्रदायिक इतिवृत्तानुसारी च । राजवंशोऽयं सूर्य-सोमवंशतो द्विधा । कचित् पुराणे वंशप्रस्तावे भविष्यराजवंशोऽपि कथितः। स च कलियुगस्थनृपविवरणात्मक एव । अग्निपुराणे भविष्यनृपवंशो नोक्तः।

वंशविवरणप्रामाण्यादिविषये मतद्वैधं दृश्यते[१]। कचिच्च मतविरोधोऽपि[२]। अग्निपुराणगत-वंशप्रकरणं सुविचार्य यत् पर्जिटरमहोदयेनोक्तं तत् सारवदिति विज्ञायते। अनेनोक्तं यदग्निपुराणगतं वंशविवरणम् अप्राचीनम्। अस्मिन् प्रकरणे प्राचीनाः श्लोकाः परित्यक्ताः, नवीनान् श्लोकान् विरचय्य अग्निपुराणकारः प्रकरणमिदं संक्षेपेण विरचितवान्। नृपनामप्रस्तावे तेषां कर्म प्रायेण नोल्लिखितम्। इक्ष्वाकुकुलविवरणप्रसंगे अग्निपुराणमनुचकार मत्स्यपुराणम्। वंशान्तरविवरणे सामान्यतः पुराणमतमनुसृतमग्निपुराणे। कान्यकुब्ज-काशी-

---

१—किरफिलो वक्ति—" Of the first named two compositions that of the Brahma and Harivamsa, is doubtless the oldest—thus not that of the Brahmanda and Vayu, as Pargiter supposes" (J.V.O. 1. Vol. viii, p.29).

२. वंशादिविषये यत्र मतपार्थक्यं विरोधो वा तत्र कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्था करणीयेति प्राचीना पद्धतिः। श्रीधर आह—"यत्र यत्र नाम्नां वैलक्षण्यं दृश्यते तत्र कल्पयुगादिभेदेन व्यवस्थापनीयम्" । नीलकण्ठोऽप्याह — "अन्यत्र तु वैन्यस्यैव यज्ञे अग्निकुण्डात् सूतमागधौ जातावित्युक्तम्। तत् कल्पभेदात् समाधेयम्" (हरिवंश० १।५।२४)। यथाह—"कचित् कचित् पुराणेषु विरोधो यदि दृश्यते, कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था क्रियते बुधैः" इति। न खलु पुराणे वंशगतानि सर्वाणि नामानि कथ्यन्ते, प्रत्युत प्रसिद्धान्येव प्रायेण । यथोक्तम् (वंशवर्णनान्ते)-"एतद्वः कथितं सर्वं समासव्यासयोगतः। पुनरुक्तबहुत्वाच्च न शक्यं तु युगैः सह" इति (वायु० ९९।४६१)। अपि च—"न शक्यं विस्तरं तेषां सन्तानानां परम्परा...वक्तुम्" (९९।४५८)। ब्रह्माण्डेऽपि—"एते इक्ष्वाकुदायादा राजानः शतशः स्मृताः ।। वंशे प्रधाना ये त्वस्मिन् प्राधान्येन तु कीर्तिताः" (२।६३।२१३–२१४)।

वंशविवरणप्रसंगेऽत्र भ्रान्तिरवलोक्यत इति[१]। अस्माभिस्तु मतमिदं युक्तम् इति स्वीक्रियते।

इतिवृत्तविचारप्रघट्टके वंशवंशान्तर्गतनामान्याश्रित्य तद्गतसमस्याविषये विचारः करिष्यते।

वंशानुचरितम्—वंशगतानां राज्ञां चरितानि वंशानुचरितपदेन उच्यन्ते, यथाह वेदान्तकल्पतरुकारः—"वंशानुचरितं तत्कर्मेति" (२।१।३)। राजकृत-कर्मानुस्मारका बहवः श्लोकाः पुराणेषूपलभ्यन्ते 'अत्रानुवंशश्लोकोऽयम्' इत्यादिसन्दर्भेण (वायु० ९९।२७८; ९९।२९२)। वंशपठितराजानुगता राजकर्मख्यापनपराः श्लोका एव अनुवंशश्लोका इति। आनुवंश्यश्लोकस्वरूपमाह नीलकण्ठः—"परम्परागत आख्यानश्लोक" इति (वनपर्व १२९।८)। अस्ति चैतेषां प्रामाण्यम्। राज्ञां कर्माणि प्रायेण इतिवृत्त्यनुसारीणीति अनुसन्धानैः सिध्यति।[२]

---

१. The three Puranas contain all or nearly all the genealogies, the Garuda, Agni, and Bhagavata. Their accounts are all late recompilations, the Bhagavata being one of the very latest, about the ninth century A.D. They do not reproduce any of the old verses except rarely, but have restated the genealogies in fresh verses, generally in more condensed form. The Garuda and Agni give merely bald pedegress with hardly any incidental allusions. The Garuda and Bhagavata follow the Vayu tradition as regards the Aiksakus and the Agni the Matsya tradition, As regards the other dynasties, all three follow in a general way the common tradition. All three however have peculiarities of their own. The Agni has erred seriously as regards the Kanyakubja and Kasi dynasties (A.I.H.T.p. 80).

२. Recently Altekar in his presidential address to the Indian History Congress, 1939, has tried to

अस्मिन् वंशप्रकरणे देवासुरकृता द्वादश संग्रामा अभिहिताः (अ० २७६)। प्रकरणमिदं वायौ (९७।७२–८७) मत्स्ये (४७।३८–५२) ब्रह्माण्डे (२।७२।६९–८८) चापि दृश्यते। अत्र संग्रामः खलु दायनिमित्तक इत्युक्तम्। तदिदं शान्तिपर्वण्यप्युक्तम्—

इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा।
असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः॥

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत् समुच्छ्रयः।
युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत् किल॥[1]

(३३।२५–२६)

मन्वन्तराणि—१५० तमेऽध्याये चतुर्दश मन्वन्तराणि वर्णितानि स्वायंभुव-स्वारोचिषादीनि। पुराणान्तरेष्वपि मन्वन्तरविवरणमुपलभ्यते—ब्रह्म० ५ अ०; ब्र० वै० २।९३ अ०; विष्णु० ३।१–२ अ०; हरिवंश० १।७ अ०; मार्कं० ५३–१०० अ० (अतिविस्तृतं विवरणम्), कूर्म० १।५१ अ०; नारदीय० १।४० अ०।

मन्वन्तरनामानि मनुना कीर्तितानि सप्तैव (१।६१–६२)। विष्णुधर्मसूत्रे मनुवत् कथनं दृश्यते (२०।१–१५)।

मन्वन्तरविषये वैज्ञानिक्या दृष्ट्याह गुरुपदहालदारमहोदयः–"पुरा हि पृथिवीकक्षपथः वृत्तवत् प्रतीयमान आसीत्। सौरजगतः आपीडनशक्त्या तद्वृत्तं वृत्ताभासरूपेण परिणतम्। यावत् कालं वृत्ताभासस्यास्य दीर्घाक्षः दीर्घतरो दीर्घतमो भवति (सुतरां ह्रस्वाक्षः ह्रस्वतरो ह्रस्वतमो जायते) तावानेव मन्वन्तरस्य अर्धपरिमितः कालः। वृत्ताभासश्च यदा वृत्तवद् भवति तदा पूर्णो मन्वन्तरकाल इति। मन्वन्तरक्रमोऽयं प्रचलत्येव यावत् प्रलयम्। षड् मनवोऽतीताः, वर्तमानश्च वैवस्वतो मनुः"

---

show how the pre-Bharata War history of India can be reconstructed from the evidence of the Puranas and Epics with the help of the Vedic evidence (Cultural History from the Vayu Purana–Introduction).

१. असुराणामग्राधिपत्यं वेदेष्वप्युक्तम्—"असुराणां वा इयं [पृथिवी] अग्र आसीत्" इति (तै० ब्रा० ३।२।६।६)। अत्र असुरपदेन दैत्या दानवाश्च गृह्यन्ते, यथोक्तम्—"इत्येते त्वसुरा प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये" (वायु० ६८।१४)।

(सनत्सुजातभाष्यम् पृ० ६७३–६७४, वंगभाषीयो ग्रन्थः)। विचारोऽयं संगतो न वेति सुधीभिर्विभाव्यम्।

मनूनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा मन्वन्तरमिति क्षीरस्वामी (अमरटीका० १।३।२२)। चतुर्युगसहस्रं खलु ब्रह्मणो दिनम्। अयमेव कल्पः, चतुर्दशमनुपरिमितोऽस्य काल इति (विष्णु० ६।३।११–१२)।

इदमत्र विज्ञेयं—युगमन्वन्तरादिविषयकः पौराणिकसन्दर्भः सत्यमितिवृत्तमाहेति नोररीक्रियते खल्वाधुनिकैर्विद्वद्भिः[1]।

(२) वेद-वेदाङ्ग-वैदिकधर्माः

आग्नेये वेदादिविषयेषु विशिष्टं कथनमुपलभ्यते, तथाहि—

वेदास्तदङ्गानि च अपरविद्यायां गणितानि (१।१६–१७)। सन्दर्भोऽयं मुण्डकोपनिषत्प्रतिष्ठितः (दृश्यतां १।१।४–५)। मतस्यास्याकरस्थलम् आथर्वणी श्रुतिरिति स्पष्टमुक्तमप्याग्नेये (१।५)। मुण्डकं खलु आथर्वणोपनिषदिति भाष्यकाराः। पुराणान्तरेष्वप्येतादृशी विद्यागणना दृश्यते (विष्णु० ६।५।६५; ब्रह्म० २३३।६२–६३)[2]।

मुण्डकोपनिषदा सह अग्निपुराणमतस्य किमपि वैलक्षण्यमप्यवलोक्यते। पुराणे मीमांसाधर्मशास्त्रादीन्यपि वेदवेदाङ्गाभ्यां सह अपरविद्यायां परिगणितानि, मुण्डके पुनर्वेदा अङ्गान्येव। किमर्थं पुराणे मीमांसादीनामन्तर्भावः कृतः, किं वाऽस्य बीजमिति जागर्त्येव प्रश्नः।

इदं प्रतीयते यन्मुण्डकस्य अपरोऽपि कश्चिद् वृद्धपाठ आसीत्,

---

१. How could a tradition of several Manus survive such Pralaya ? A rationalistic interpretation requires that all this that is stated in the Puranas is mere conjecture and imagination and that one can not safely build theories about the governance of society in ancient times on the accounts contained in the Puranas (H.Dh. S. Vol. v. p. 693).

२. 'ऋग्वेदाद्यपरं ब्रह्म' इत्याग्नेयवाक्ये (१।६) ऋग्वेदस्यैव नाम तस्य प्राधान्याद् गृहीतमिति विज्ञेयम्।

यस्मिन् मीमांसाधर्मशास्त्रादीनि अपरविद्यायां गणितानि। मुण्डकशांकरभाष्यटीकाकृता नारायणेन सोऽयं पाठः प्रादर्शि, पाठोऽयमत्र प्रक्षिप्त इत्यपि निगदितम्—"इतिहासादीनि पञ्च आचार्येण व्याख्यातानि तेन प्रक्षिप्तानीति गम्यते" इति। अत्र 'आदि'-पदेन पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते। केषुचिच्च मुण्डकोपनिषत्कोशेषु पाठोऽयं दृश्यत एव। यथाह विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदः—"अस्मन्निकटे वर्तमानेऽतिप्राचीने पुस्तकेऽयं पाठो वर्तते। युक्तश्चायम्, अन्यासूपनिषत्सु मन्वादिस्मृतिष्वपि तथा पातञ्जले व्याकरणमहाभाष्ये च इतिहासपुराणन्यायमीमांसादीनाम् परिकीर्तनात्...मुद्रितमुण्डकोपनिषदि तथापाठाभावात् स चांशो निपतित इति प्रतिभाति। ऋग्वेदीयचरणव्यूहे तथा यजुर्वेदीयचरणव्यूहेऽपि दृश्यते—"प्रतिपदम् अनुपदं छन्दोभाषा धर्मो मीमांसा न्यायतर्का इत्युपाङ्गानि" इति (न्यायवार्त्तिकभूमिका पृ० २)।

यदि नाम पुराणांशोऽयं मुण्डकवृद्धपाठप्रतिष्ठः स्यात्, स पाठोऽपि शंकराचार्यादर्वाचीन इति प्रमितं भवेत्, तर्हि पुराणस्यायमंशः 'अष्टमशताब्दीतोऽप्यर्वाचीन' इति सिद्धं भवति। शंकरः खलु अष्टमशताब्दीभव इति इतिवृत्तविदः।

वेदशाखा—आग्नेये वेदशाखाविवरणं लघु भ्रष्टपाठयुतं च दृश्यते (२७१।१–१०)। पुराणान्तरे विषयोऽयं विशदीकृत इति ज्ञेयम् (विष्णु० ३।४–६ अ०; वायु० ६०-६१ अ०; ब्रह्माण्ड० १।३४–३५ अ०; भाग०१२।६–७ अ०)। आग्नेये 'आश्वलायनशाखा' निर्दिष्टा (२७१।२)। शाखेयं न वाय्वादिषु स्मृता। तथैव 'शाङ्खायनीशाखा'-ऽप्यत्रैव स्मृता, नान्यस्मिन् पुराणे। इमे शाखे अतिप्रसिद्धे इति पुराणे कण्ठत उल्लेखाद् विज्ञायते[1]। शाखान्तराणां परिचयादिकं ग्रन्थान्त-

---

१. आह सत्यव्रतसामश्रमी—"अस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतमशाखे; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोराम्नानदर्शनात्, अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदैवेति। त एत एव द्वे अध्येतृभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्वमापन्ना। तत्र चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्खायन्येवैका लुप्तावशिष्टा शाकलानामाश्वलायनीति। अतएवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयोर्नामनिर्देशो विद्यते (२७१।२)-भेदः

रतोऽवगन्तव्यम् ।[1]

व्यासशिष्यैश्चतुर्भिः पैलादिभिर्वेदा व्यस्ता[2] इति १५०।२३-३० इत्यत्रोक्तम् । मतमिदं सर्वत्र पुराणे प्रसिद्धम् ।

वेदपरिमाणम्—लक्षपरिमिता वेदमन्त्रा इत्याग्नेये उक्तम्—"ऋगथर्व तथा साम यजुः संख्या तु लक्षकम्" (२७१।१०)। यद्यपि परिमाणमिदं न निरुक्त-बृहद्देवतादिषु प्राचीनग्रन्थेषु स्मृतं तथापि वैदिकसंप्रदाये नूनमस्य परिमाणस्य प्रसिद्धिरासीदिति विज्ञायते। उक्तं च चरणव्यूहे--"लक्षं तु चतुरो वेदाः (पृ० ५०)। टीकाकारो महिदासोऽत्र न किमपि व्याख्यातवानिति महदाश्चर्यम्। पुराणेऽपि इयं प्रसिद्धिरवलोक्यते। विष्णुपुराणे वेदपरिमाणमभिलक्ष्य 'शतसाहस्रसंमित' इति पदं प्रयुक्तम् (३।४।१)। शतगुणितं सहस्रं शतसहस्रं, शतसहस्रमेव शतसाहस्रं, स्वार्थेऽण्। वायवीये 'शतसाहस्रसंज्ञितेति' पदमस्ति, अर्थश्च समान एव। वेदपरिमाणविषये प्रसिद्धिरियं कथं जातेति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

अस्मिन् अध्याये कासाञ्चन शाखानां परिमाणमपि निर्दिष्टम्। पुराणपाठश्च अत्यन्तं भ्रष्ट इति कृत्वा श्लोकानाम् अर्थनिर्धारणं दुर्घटं प्रतिभाति ।

वेदविषये अन्यदपि विवेचनीयं तथ्यमुक्तम्—हयग्रीवदानवेन वेदोऽपहृतः, मत्स्यरूपी विष्णुस्तं जघानेति (२।१६-१७)। वेदनाशतदुद्धारविषयका एतादृशाः सन्दर्भाः पुराणेष्वतिप्रसिद्धा एव। पूर्वकालेऽपि

शाङ्खायनश्चैक आश्वलायनो द्वितीय' इति। अद्याप्येते एव द्वे शाखे विद्येते (ऐतरेयालोचन पृ० १३२)। एतदनन्तरमेते शाखे अधिकृत्य बहु उक्तं सामश्रमिणा ।

१. 'पुराणगत वेदविषयक सामग्री का समीक्षात्मक अध्ययन' नामधेये ग्रन्थे वेदशाखानां परिचयादिकं विस्तरेणोपवर्णितम्। ग्रन्थोऽयं शीघ्रं मुद्रितो भविष्यति ।

२. विभागोऽयं यजुर्वेदस्यैवेति वैष्णवे। अत्र यजुर्वेदपदेन चत्वारो वेदा उपलक्षिताः, यजनार्थत्वाद् वेदानाम्। टीकाकृच्छ्रीधरोऽपि तथैव वक्ति (३।४।११)। अस्ति च प्रसिद्धिः—'सर्वे वेदा यजुःप्रोक्ताः' इति ।

बहुधा वैदिकवाङ्मयस्य वैदिकधर्मस्य च क्षयो जात इत्येव तत्त्वम् आभिराख्यायिकाभिर्व्यज्यते[१]।

इदमप्युक्तं—कलियुगान्ते वाजसनेयको वेदो दशपञ्चशाखामयो भविष्यतीति (१६।५-६)। कलियुगे कृत्स्नस्य वेदस्यापक्षयो नाशो वा सर्वपुराणसंमत इति नातिरोहितं विदुषाम्[२]। एवं सत्यपि वाजसनेयनाम्नो ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्न उदेति। अत्राह नीलकण्ठः (हरिवंशगत-कलियुगवर्णनपरायणश्लोकव्याख्यानावसरे, स श्लोकोऽप्ययमेव—'सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सर्वे वाजसनेयिनः' इति (३।३।१३)—"शाखान्तर-लोपात्। तेन वेदत्रयसाध्यो यज्ञ उत्सन्नो भविष्यति इति भावः। इदानीमेव पश्चिमदेशे तथा दर्शनात्"।

अथात्र वेदाङ्गान्यधिकृत्य आग्नेयमतं व्याख्यायते—

छन्दःशास्त्रम्—आग्नेये शास्त्रस्यास्य सारः प्रदत्तः, स च पिङ्गला-नुसारी (३२८-३३५)। उक्तमपि "छन्दो वक्ष्ये...पिङ्गलोक्तम्" (३२८।१)। अत्र गणाः, छन्दोदेवताः, पादविचारः, उत्कृत्यादिच्छ-न्दोभेदाः, सम-अर्धसम-विषमभेदाः, यतिः, प्रस्तारश्चेत्येते विषया व्याख्याताः। बहुषु स्थलेषु पाठाशुद्धयो दृश्यन्ते।

बहुषु छन्दःशास्त्रेषु सत्सु पिङ्गलछन्दःशास्त्रमेवानुसृतमग्निपुराण-कारेण, यतो हि इदमेव सर्वसाधारणमिति। आह छन्दोविचिति-व्याख्याता हृषीकेशः—"याः षट् पिङ्गलनागाद्यैः छन्दोविचितयः कृताः। तासां पिङ्गलनागीया सर्वसाधारणी भवेत्" इति।

शिक्षा—शिक्षा नाम वर्णोच्चारणविद्या। आग्नेये शिक्षा संक्षेपेण प्रोक्ता (३३६ अ०)। प्रकरणमिदं पाणिनीयशिक्षासंक्षेपमात्रम्। इयं च सुष्ठु संपादिता डा० मनोमोहनघोषमहोदयेन, प्रकाशिता च कलिकाता-विश्वविद्यालयेन।

---

१. मत्स्य० ५३।५-७; वराह० १।५; ११३।२०; रेवा० ६ अ०; भाग० ५।१८।६; पद्म० ६।२५७।१-३१; भाग० ११।४।१७; पद्म० ४।२२।२३।

२. द्रष्टव्यानि कलिवर्णनस्थलानि—ब्रह्म० २२९-२३० अ०; वायु० ५८ अ०; मत्स्य० १४४ अ०; कूर्म० १।३० अ०; विष्णु० ६।१-२ अ०; भाग० १२।२ अ०।

अत्र पाणिनीयशिक्षेति पदेन 'श्लोकमयी शिक्षा' विवक्षिता, न पुनः सूत्रमयी अप्रसिद्धा शिक्षा[१]।

शिक्षाया अस्याः संपादनं कुर्वता घोषमहोदयेन यदुक्तं तदत्र संग्रहेणोच्यते—अस्यां शिक्षायां स्वल्पः प्रक्षिप्तभागोऽस्ति, स च याजुषपाणिनिशिक्षाप्रभावेण कृत इत्यपि विज्ञायते[२]। शिक्षाया आरम्भे यौ द्वौ श्लोकौ स्तः, तौ चिन्तनीयार्थौ इत्यपि घोषमहोदयेन विवृतम्[३]। आग्नेयशिक्षायां

---

१. सूत्रमयी पाणिनीया शिक्षा प्राच्यविद्याप्रतिष्ठानतः प्रकाशिता। इयं पाणिनीयैवेति महता संरम्भेण श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकः प्रतिपादयति (साहित्य ७।४)। श्लोकात्मिका शिक्षा खलु पाणिन्यनुजेन पिङ्गलेन रचितेति शिक्षाप्रकाशटीकाकाराः—"ज्येष्ठभ्रातृभिर्विहिते व्याकरणे अनुजस्तत्र भगवान् पिङ्गलाचार्यस्तन्मतमनुभाव्य शिक्षां वक्तुं प्रतिजानीते" इति। शिक्षेयमर्वाचीने काले केनचित् अग्निपुराणे संयोजिता, यतो हि अस्याः शिक्षाया निर्देशो न नारदीयपुराणसूच्यां विद्यते। संयोजनकारः शिक्षेयं पाणिनिकृतेति न कथितवान्, अतः प्रतीयते अस्याः पिङ्गलकृतत्वं मन्यमानेन संयोजकेन पिङ्गलछन्दःसारानन्तरं शिक्षाप्रकरणमिदं संनिवेशितमिति। श्लोकमयी पाणिनीयशिक्षा न सर्वथा पाणिन्यनुशासनानुसारिणीति मीमांसकमहोदयेन स्वकृते निबन्धे प्रतिपादितम्।

२. This interpolation seems to be a work of some late scribe. who under the influence of Yajus recension of the Paninian Siksha supplied the reading रङ्गश्च etc. to the erroneously repeated Agnipurana 3b–4a unfortunately without any advantage. From a consideration of the possible age of the Agnipurana (c. 800 A.c.) later than Panini by much more than 1000 years, we may be justified to make an assumption about the defective tradition (Introduction p. 11-12).

३. It is evident that the compiler of the Agnipurana recension of the Paninian Siksha too felt a difficulty over first two couplets of the Paninian

शिक्षाकारत्वेन पाणिनेर्नाम नोक्तम्, यद्यपि छन्दःप्रसंगे पिङ्गलस्य नाम स्मृतम्, अतो गम्यते शिक्षाकारोऽयं न पाणिनिकर्तृत्वमस्याः शिक्षाया ज्ञातवानिति। मधुसूदनसरस्वती खलु पाणिनिमेव शिक्षाकारत्वेन सस्मार[१]।

भवतु नाम यत् किमपि, इयं श्लोकात्मिका शिक्षा न पाणिनिकृता भवितुमर्हति—'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा' इत्युक्तेः। पाणिनिमतमाश्रित्य केनचिद् विदुषेयं शिक्षा श्लोकैः प्रणीता। सा च पुनः बहुशाखं गता—ऋक्शाखीया, यजुःशाखीया, अग्निपुराणीयेति। आसु शाखासु पाठान्तराणि पाठवृद्धिश्च लभ्यन्ते; शाखाभेदे पाठवैलक्षण्यं भवत्येवेति सर्वत्र दृश्यते।

व्याकरणम्—अग्नौ ३४९ तमाध्यायतः ३५९ अध्यायपर्यन्तमिदं प्रकरणम्। कातन्त्र(कलाप)व्याकरणाश्रितमिदमिति व्यक्तं प्रतीयते। स्कन्देन (=कुमारेण) प्रोक्तमिदं कात्यायनायेति उक्तमादौ (३४८।२८; ३४९।१)। कातन्त्र-व्याकरणं कुमारप्रोक्तमिति सांप्रदायिकाः। कुमारप्रसादेन शर्ववर्मणेदं शास्त्रं प्रथितमिति प्रसिद्धिः (वृत्तिटीकापरिशिष्टे पृ० ४६९)। मतमिदं तर्कासहमिति वेदितव्यम्। वस्तुतस्तु कुमाराणामिदं कौमारम्, सुकुमारमतीनां बालानामेवेदं

Siksha. It can not be ascertained whether the author of the other recensions have imitated the indicision of the Agnipurana in this matter or independently had their own confusion (Translation p. 50).

१. Agnipurana does not refer to Panini as the author of the Siksha, though in case of the metrical version of Pingala's prosody, the source has been mentioned. This can well be taken to mean that to the compiler of the Agnipurana the authorship of the Paninian Siksha was not known. But we have seen before that Madhusudana Sarasvati...considers Panini to be the author of the Siksha though the Siksha Prakasha...ascribs the latter work to Pingala. (Introduction p. 49).

व्याकरणमत्युपयोगीति । मतमिदं विस्तरेण प्रत्यपादि श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकेन (संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास पृ० ५०२) । यद्यपि प्रकरणमिदं कातन्त्रानुसारि, तथापि पाणिनीयां पद्धतिमपीदमनुसरतीति पाणिनीयप्रत्याहारादिदर्शनादनुमीयते (३४९ अ० द्र०) । गरुडेऽपि कुमारकात्यायनसंवादे व्याकरणं प्रोक्तम् (१।२०३–२०४ अ०) । एतत् प्रकरणमपि अग्निपुराणोक्तव्याकरणसादृश्यं भजते ।

स्कन्देन व्याकरणमिदं कात्यायनाय प्रोक्तमित्युक्तम् (३४९।१) । कात्यायननामधेयेन विदुषा केचन कातन्त्रभागा निर्मिता इति विज्ञायते, यथोक्तं—"वृत्तादिवदमी रूढाः कृतिना न कृताः कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धप्रतिबुद्धये" । एतद्विषये संस्कृतव्याकरणशास्त्रेतिहासग्रन्थे कातन्त्रप्रकरणं द्रष्टव्यम् ।

एषु अध्यायेषु यादृशी शब्दशास्त्रीया प्रक्रियाऽभिहिता सा न अष्टाध्यायीमनुसरति, प्रत्युत कातन्त्रपद्धतिम् । सन्धि-सुबन्तादिरूपेण यः क्रमोऽत्र दर्शितः, तस्य सर्वप्राचीनमुपदेष्टृ कलापव्याकरणमेवेति इतिवृत्तविदः । किञ्च प्रक्रियासु यानि उदाहरणानि प्रोक्तानि (तवेदम् , सकलोदकम् , दण्डाग्रम् , सागता, दधीदम् इत्यादीनि) तानि कातन्त्रवृत्तौ अविकलरूपेण उपलभ्यन्त इति । सुब्विभक्ति-कारकादिषु अपि यानि उदाहरणानि प्रदत्तानि तान्यपि कातन्त्रवृत्त्यादिषु बहुलं प्राप्यन्ते ।

निरुक्तं कोशश्च—आग्नेये निरुक्तशास्त्रस्य सारो न दृश्यते, कोशस्य पुनर्दृश्यते (३६०–३६७ अ०) । निरुक्तसाम्यात् कोशोऽपि वेदाङ्गविशेष इति कृत्वा कोशप्रकरणमत्र आलोच्यते ।

अग्नौ अमरकोशस्यैव सारः कृत इत्यत्र न संशयलेशोऽपि । प्राञ्च आचार्यास्तु स्वसंस्कारानुसारेण 'अमरः खलु अग्निपुराणमनुसृतवान्' इत्यभिदधुः । यथाह भास्कराचार्यः—"केयूरमङ्गदं दोर्भूषेत्यग्निपुराणं तु भुजभूषणत्वेन अनुगमय्य कथनपरम् । तदनुसारित्वाद् अमरसिंहोऽपि तत्पर एवेत्यदोषः" (ललितासहस्रनामभाष्य पृ० ३५) । इदमपि प्रतीयते यदग्निपुराणगतकोशेऽपि पाठभेदा आसन्निति । भास्कररायेण 'आदित्यविश्ववसवः...गणदेवताः' इति श्लोकः अग्निपुराणवचनत्वेन उदाहृतः, न स श्लोको मुद्रितेऽग्निपुराणकोशप्रकरणे दृश्यते, अमरकोशे तु पठ्यत एव । अमरकोशसंस्काराद् भास्करस्य प्रमादोऽयमित्यपि संभाव्यते ।

अमरः खलु चतुर्थशताब्दीभव इति हरदत्तशर्मा (Introduction to Amarakosa p. 10)। अत्र विदुषां मतानि काणेमहोदयैः प्रदर्शितानि[1], अप्रासंगिकत्वाद् न तानि परीक्ष्यन्ते।

ज्योतिषम्—वेदाङ्गज्योतिषविषये कश्चिदपि चर्चा नात्र दृश्यते। शुभाशुभविवेकद-फलित-ज्योतिषविषयिणी चर्चा १२१तमेऽध्यायेऽस्ति। कस्यचिद् महतस्तन्त्रस्यायं सारभूत इति विज्ञायते 'चतुर्लक्षस्य सारम्' इति वचनात् (१२१।१)। १२१।१–१४९।१५ इत्यत्र कालादिगणना, युद्धजयार्णवीय-नानायोगादिकथनं तान्त्रिकक्रियाश्च वर्णिताः। युद्धजयार्णवप्रकरणं (१२३–१४९ अ०) नूनमेतद्विषयकं कमपि ग्रन्थमाश्रित्य लिखितं तत्सारसंग्रहं कृत्वा। युद्धजयार्णवनामा ग्रन्थो रघुनन्दनेन, स्वरोदयग्रन्थकृता नरपतिना च स्मृतः (द्र० Puranic Records, पृ० १३७ पादटिप्पणी १२८)।

अग्निपुराणीयभुवनकोशान्ते नक्षत्रग्रहादिसंनिवेशविषये लघिष्ठं विवरणं प्रदत्तम् (१२० तमेऽध्याये)। उक्तमत्र—"त्रिनाभिमतिपञ्चारं (?) षण्नेमि द्व्ययनात्मकम्॥ संवत्सरमयं कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्" इति (१२०।२३–२४)। अस्य मूलमृक्संहितायां द्रष्टव्यम् (पञ्चारे चक्रे...१।१६४।१३)।

कल्पः—कल्पलक्षणं वायौ अभिहितम्—"मन्त्राणां कल्पनं चैव विधिदृष्टेषु कर्मसु" (५९।१४१) इति। याज्ञिककर्मसु मन्त्राणां विनि-

---

१. Various dates have been assigned to Amarasimha. Prof. Macdonell (History of Sanskrit Literature p. 433) thinks that it is improbable that he flourished about 500 A.D. Max Muller says that the Amarakosa was translated into Chinese in the 6 th century (India: what can it teaches us? p.232). Dr. Hoernle (J.R.A.S 1906 p. 940) places the Amarakosa between 625 and 940 A. D. rather on shadowy grounds. Mr. Oak places it in the 4th century A.D. (History of Sanskrit Poetics p. 6).

योग[1] एवास्मिन् अङ्गे कथ्यते। एतद्दृशा अग्निपुराणप्रोक्तानि चतुर्वेद-विधानानि (२५९–२६२ अ०) कल्पशास्त्रान्तर्गतान्येव। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि एतादृशा अध्याया दृश्यन्ते (२।१२४–१२७)। सामविधानादि-ब्राह्मणेषु विभिन्नेषु कल्पसूत्रेषु च यादृशा विनियोगाः प्रदर्शितास्तेऽत्र संकलिताः समासतः। मन्त्रसूक्तादिनिर्देशे बहुशो भ्रष्टपाठाः सन्ति, प्रकरणान्तरे पाठविषये विचारयिष्यामः।

क्वचिच्च सूक्तादिविषये विशिष्टा सूचना प्रदत्ता। श्रीसूक्तं च प्रतिवेदमस्तीत्युक्तम्—"श्रीसूक्तं प्रतिवेदं च ज्ञेयम्" (२६३।१)। एतदनन्तरं वेदगतानि श्रीसूक्तानि विवृतानि (२६३।१–३)। मतमिदं विष्णुधर्मोत्तरेऽपि दृश्यते (२।१६८।२–६)। एतेषां मन्त्राणां विषये History of Dharmashastra ग्रन्थो द्रष्टव्यः (भाग २, पृ० ७७)।

अग्निकृतं वेदवचनव्याख्यानम्—आग्नेये सन्ति श्लोका ये साक्षादुपनिषद्भ्यो गृहीताः। केचन च उपनिषदर्थमाश्रित्य विरचिताः। सुखावबोधार्थं कानिचन वचनान्युदाह्रियन्ते—

अग्नि०	उपनिषत्
१. द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः (२।७६।३७)	आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (बृहदारण्यक २।४।५)
२. सो (योऽ) सावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ओम् (३७७।२४)	माध्यन्दिनसंहिता (४०।१७ ईशोपनिषच्च)

---

१. उक्तमत्र—"आर्षं वै दैवतं छन्दो विनियोगश्च आचरेत्" इति (२६२।२५)। मन्त्राणां ऋषिर्देवता छन्दश्च विज्ञेयानि मन्त्रजनितकर्मसाफल्यायेति प्राचार्या अपि आहुः—"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यति..." (दुर्गनिरुक्तटीकायाम् उद्धृतमिदं ब्राह्मणवाक्यम्)। आर्षेयब्राह्मणारम्भेऽपि एतादृशमेकं वाक्यं विद्यते।

३. य एवमेवं विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः... क्रमात् ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम्... ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान्... धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च... क्रमात् ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च। (३७६।३८–४२)	छान्दोग्य५।१०।१–३ द्र० (उपनिषदि अमानवेति पाठः, आग्नेये तु मानस इति। स चापपाठः)।
४. यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥ (३७२।३६)	श्वेताश्वतरोपनिषत् (६।२३)।
५. प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् (३७२।२७–२८)।	मुण्डक २।२।४
६. वेदानुवचनं यज्ञा ब्रह्मचर्यं तपो दमः। श्रद्धोपवासः सत्यत्वमात्मनो ज्ञानहेतवः॥ (३७६।३६) (अत्रत्या बहवः श्लोका याज्ञवल्क्यस्मृतियतिधर्मप्रकरणे लभ्यन्ते)।	बृहदारण्यकम् (४।४।२२) अस्य मूलमिति सष्टम्

वैदिकधर्मः—यज्ञादिविषये विशिष्टं लघु च विवरणमुपलभ्यते (१६६ अ०); अत्र अष्टचत्वारिंशत्संस्काराणां[1] विवरणमास्ते—गर्भाधानादिविवाहान्तानि चतुर्दश कर्माणि, पञ्च महायज्ञाः, सप्त पाकयज्ञाः, सप्त हविर्यज्ञाः, सप्त सोमसंस्थाः, अष्टौ आत्मगुणाश्च गण्यन्ते (१४+५+७+७+७+८=४८)[2]। गौतमधर्मसूत्रे (८।१३–२३) एतदनुरूपं मतं दृश्यते।

---

१. संस्कारः = संस्कारो नाम स भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य (मीमांसाभाष्य ३।१।३)। आह शंकराचार्यः—"संस्कारो हि नाम गुणाधानेन वा स्याद् दोषापनयनेन वा" (शारीरकभाष्य १।१।४)।

२. संस्काराणां बहुविधा गणना प्रचलति। प्रसिद्धा च षोडशसंस्कारगणना (याऽग्नेये न प्रतिपादिता) यत्र गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-विष्णु-

आग्नेये सन्ध्यागायत्रीविषयौ उक्तौ (२१५-२१७)। वर्णाश्रमप्रसंगे प्रायेण सर्वेषु पुराणेषु सन्ध्यादिक्रिया व्याख्याताः। अत्र सन्ध्याविधिर्लघुरुक्तः। नात्र सन्ध्यायां न्यासादिकर्माणि अन्तर्गतानि। अत्र वर्णिता पद्धतिः तैत्तिरीयारण्यकोक्तं सन्ध्याकर्म (२।२) अनुसरति। मानवगृह्यसूत्रं (१।२।१-५) शाङ्खायनगृह्यसूत्रं (२।९।१-३) चात्र द्रष्टव्ये।

गायत्रीमन्त्रश्च प्रायः सर्वेषु वेदेषु दृश्यते (ऋग्० ३।६२।१० अन्यत्र च)। २१६ तमेऽध्यायेऽयं व्याख्यातः। वैष्णवदृष्ट्यनुसारि चेदं व्याख्यानम्। अर्वाचीनबृहत्पराशरादिस्मृतावपि (चतुर्थोध्यायो द्र०) एतादृशं व्याख्यानमुपलभ्यते। पाद्मे गायत्रीमन्त्रो व्याख्यातः[1] (६।२७२।२०९-२११)। अत्र 'प्रचोदयात्' इत्यस्य स्थाने 'प्रभाति' इति पदं प्रयुक्तम्।[2]

इदं श्रुतमस्माभिर्यच् श्रीजीवगोस्वामिपादेन अग्निपुराणीयगायत्रीव्याख्यानस्य टीका व्यरचीति ('अग्निपुराणीयगायत्र्यर्थभाष्यम्' इत्येव टीकाया नाम)। साऽद्यापि न प्रकाशिता।

(३) स्मृतिपुराणेतिहासाः पौराणिकधर्मश्च

स्मृतिं पुराणं स्मृतिपुराणोक्तं धर्मं चाधिकृत्य बहूक्तमाग्नेये; यद्यपि स्मृतिपुराणोक्तो धर्मो वेदमूलकस्तथापि प्रचलितः स्मार्तधर्मो बहुलं तन्त्रमिश्रित इत्यभ्युपेयमेव। अत्र स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं च धर्ममेकीकृत्य स्मार्तधर्मपदं व्यवहृतमिति विज्ञेयम्।

वर्णाश्रमादयः स्मार्तधर्मा यद्यपि न पञ्चलक्षणान्तर्गताः, तथापि अर्वाचीने काले एतेषां धर्माणामन्तर्भावः पुराणेषु कृतो लोकसंग्रह-

---

बलि-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमण-अन्नप्राशन-चौल-उपनयन-वेदव्रतचतुष्टय-समावर्तन-विवाहाश्च गण्यन्ते। षोडशविधगणनायामपि मतभेदो दृश्यते।

१. गायत्रीमन्त्रस्य व्याख्यानं गोपथब्राह्मणे (१।१।३४-३६), जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणे (४।२७-२८) च दृश्यते।

२. कथं 'प्रचोदयात्' इत्यस्य व्याख्याने 'प्रभाति' इति लडन्तं पदं प्रयुक्तमिति विचार्यम्। प्रचोदयादिति लेट्लकारस्य रूपं न तु विधिलिङः, (आग्नेये तु चोदयादित्यस्य व्याख्यानं प्रेरयेद् इति (२१६।१३)।

कामनया पुराणप्रवक्तृभिः। अतिप्राचीने काले नायं विषयः पुराणे मुख्यतः प्रतिपादित इति न्यायभाष्यतः प्रतीयते। आह हि वात्स्यायनः- "लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः, लोकवृत्तकथनमितिहासपुराणस्य विषयः" इति (४।१।६२)। वर्णाश्रमादिविधीनामंशतोऽनुप्रवेशो व्यासकृतायां पुराणसंहितायां कृतो व्यासेन, यथाह— "आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः, पुराणसंहितां चक्रे" (विष्णु० ३।६।१५)। अत्र कल्पपदेन कर्मकाण्डीयविधिर्गृह्यत इति स्पष्टमेव। स्मार्तधर्मस्य समाजे प्रतिष्ठां दृष्ट्वा सर्वत्र तत्प्रचारकामनया विषयोऽयं पल्लवितः पुराणकारैरित्यनुमीयते[1]। तीर्थादीनां विस्तारो न वैदिकग्रन्थेषु धर्मसूत्रेषु प्राचीनस्मृतिषु च दृश्यते (यद्यपि भूम्यादीनां पुण्यमयत्वमेषु अभ्युपगतमेव), पुराणेषु च अतिविशदीकृतास्तीर्थदानव्रतादयो विषयाः। प्रतिष्ठादिषु पुराणाद्युक्तेतिकर्तव्यतैव आश्रयणीयेति शिष्टपरम्परासु प्रसिद्धिः। अतो गम्यते यद् लोकधर्माणामेषामन्तर्भावो यथाकालं पुराणेषु कृत इति। धार्मिकेषु विषयेषु पुराणानां बलिष्ठं प्रामाण्यं न धर्मसूत्रकृद्भिरुक्तम्। धर्मविषये मनुनापि श्रुतिस्मृतिसदाचारात्मतुष्टीनामेव (२।६) प्रामाण्यमुक्तम्। अत्र स्मृतिपदेन मानवादिधर्मशास्त्राणामेव ग्रहणं न पुनर्ब्रह्मादिपुराणानामिति। पुराणश्रवणं तु मनुना विहितमुद्देश्यविशेषसिद्धये "स्वाध्यायं श्रावयेत् ..आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" (३।२३२), अतो गम्यते लोकवृत्तादिज्ञानाय पुराणस्य प्रामाण्यं, न तु साक्षाद् धर्मब्रह्मतत्त्वज्ञानाय[2]। धर्मसूत्रादिष्वपि लोकज्ञानाभिवृद्धये पुराणश्रवणं विहितम्। अर्वाचीने काले दार्शनिकविषया अपि पुराणेषु संकलिताः सामान्यतः। यत् श्राद्धादिविवरणं पुराणे संकलितं तदपि सामान्यमेव, कृत्स्नं विवरणं खलु

१. पुरा पुराणे सर्गादयः पञ्चैव विषया आसन्। आख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्धयस्तु पुराणतः पृथक् स्थिताः (वेदेऽन्यत्र च)। आख्यानादीनां लोकोपयोगितां दृष्ट्वा वेदव्यासः पुराणसंहितानिर्माणकाले सर्गादिपञ्चलक्षणैः सह आख्यानादिवाङ्मयमपि संजग्राह। अनेन संहननकर्मणा 'पुराणसंहिता' इति नवीनं नाम जातम्, ततः प्राक् पुराणमित्येव पदं प्रचलितमासीदिति अन्यत्र निरूपितम्।

२. पुराणादीनां सर्गादिकथाप्राधान्याद् इतिहासबहुलत्वेन अर्थवादादिरूपतया...वेदानुग्राहकतया धर्मे प्रामाण्यं न स्वतः (याज्ञवल्क्य० १।७ गता वीरमित्रोदयटीका)।

सूत्र-स्मृत्योरेव द्रष्टव्यमिति। इदानीं तु पुराणानां सर्वथा प्रामाण्यमपि धर्म्यक्रियासु कासुचिद् अभ्युपगम्यते निबन्धकारैः[1]।

अयं स्मार्तो विषयो यथा पुराणे विभिन्नेषु कालेषु संगृहीतः, आग्नेयेऽपि तथैव। अत्र हाजरामहोदयेन बहु विचारितम्। इदं तस्य विचारफलम्– तीर्थ-श्राद्ध-देवपूजा-वर्णाश्रमधर्म-विवाह-अशौच-शुद्धि-ग्रहयज्ञ-व्रत-तपो-नरक-दान-राजधर्मादयो विषया नवमशताब्द्यामाग्नेये संकलिताः। एषु अपि प्राचीनतमा अंशा सन्तीति विज्ञेयम्। स्नान-अग्न्याधान-मुद्रा-दीक्षा-प्रासादनिर्माण-मूर्तिप्रतिष्ठा-वास्तु-आदयः नवमशताब्दीतोऽपि अर्वाकाले संगृहीताः। (Puranic Records p. १८५–१८६)।

इदमत्र विज्ञेयं यदत्र संकलनकाल एव कथ्यते। इमे विषया मन्वादिस्मृतिभ्यः संकलिताः, अतः स्वरूपत इमे विषयाः प्राचीना एव।

वर्णाश्रमधर्मः––अग्नौ वर्णाश्रमधर्मः कात्स्न्र्येनाभिहितः (१५९-१६२ अ०)। अत्र पुष्करो बभाषे रामाय; रामोऽयं परशुराम इति विष्णुधर्मोत्तरतो विज्ञायते। कोऽयं पुष्कर इति न ज्ञायते। विष्णुधर्मोत्तरे द्वितीयांशे पुष्करप्रोक्तो वर्णाश्रमधर्म उक्तः। उभयत्र शब्दार्थसाम्यम् अवलोकनीयम्। दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

अग्नि० १५१ अ० = विष्णुध० २।८०–८१ अ०
,, १५२ अ०= ,, २।८२ अ०
,, १६० अ०= ,, २।१२१ अ०

विष्णुधर्मोत्तरवचसां सारसंकलनमेवाग्नेये कृतमिति प्रतीयते।

अग्नौ पञ्चधा धर्म इत्युक्तम्—"धर्मं वै पञ्चधा स्मृतम्" इति (१६६।१)। एतदनन्तरं वर्णधर्माश्रमधर्मादयः प्रपञ्चिताः। मतमिदं परम्परासिद्धम्, यथाह मेधातिथिः—"इह पञ्चप्रकारो धर्म इति विवरणकाराः प्रपञ्चयन्ति" (२।५ मनुभाष्ये)। अत्र वर्ण-आश्रम-वर्णाश्रम गुण-नैमित्तिकरूपाः पञ्च भेदा उक्ताः।

आग्नेये श्रौतस्मार्तधर्मौ पृथक् निरुक्तौ (१६६।१;१६६।७)। श्रौत-

१. "एवं प्रतिष्ठायामपि पुराणाद्युक्तैवेतिकर्तव्यता ग्राह्या, नान्या। तेषामेव व्यामिश्रधर्मप्रमाणत्वेन भविष्यत्पुराणे परिज्ञातत्वात्" (अपरार्कटीका पृ० १५)।

धर्मलक्षणं स्मार्तधर्मलक्षणं[1] च विशदीकृतं पुराणान्तरेषु (वायु० ५९।३१–३२; मत्स्य० १४४।३०–३१)।

१६३तमेऽध्याये श्राद्धकल्पो विवृतः। पुराणान्तरेष्वपि श्राद्धविवरणमुपलभ्यते, यथा—ब्रह्म० २२० अ०; विष्णु० ३।१५ अ०; वायु० ८३ अ०; मार्क० २८–२९ अ०; नारदीय० १।२८ अ०; स्कन्द० नागर० २१७; ब्रह्माण्ड० ३।१५ अ०; वराह० १४ अ०; कूर्म० २।२१ अ०; मत्स्य० १६ अ० इत्यादि। पुराणोक्तं श्राद्धविवरणं प्रायेण सामान्यं भवति, यथोक्तम्—"इयं सर्वपुराणेषु सामान्या पैतृकी क्रिया" इति (वराह० १४।५१)। प्रायेण पुराणगतं श्राद्धविवरणं किमपि सूत्रमनुसरति—इत्यपि ज्ञेयम्। आह हि—"दृश्यन्ते बहवो भेदा द्विजानां श्राद्धकर्मणि। श्राद्धस्य बहवो भेदाः शाखाभेदैर्व्यवस्थिताः" (नागर० २१५।२४–२५)। मन्वादिस्मृत्युक्ता गृह्यसूत्रगताश्च मन्त्राः पुराणगतश्राद्धप्रक्रियायां स्मृता इति ज्ञेयम्।

११७तमेऽध्यायेऽपि श्राद्धविवरणमस्ति। चतुर्दशमन्वन्तराणां याश्चादिमास्तिथयस्ता अपीह दर्शिताः (११७।६१–६४)। पुराणान्तरेष्वपि इमास्तिथयः स्मृताः (मत्स्य० १७।६–८; पद्म० ५।९। १३२–१३५)।

सप्तव्याधविषयकाः श्लोकाः ११७।५६–५७ इत्यत्र सन्ति। हरिवंशेऽपि प्रकरणमिदमस्ति (१।२४।२०–२१)। एतत्सम्बद्धा कथा मत्स्ये (२०–२१ अ०) हरिवंशे (१।२१–२४ अ०) च दृश्यते।

ग्रहयज्ञः खलु १६४तमाध्याये विवृतः। अयमेव ग्रहशान्तिरिति। अस्मिन्गतं विवरणं याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुगतमिति दृश्यते (१।२९५–३०८)। पुराणान्तरेष्वपि ग्रहयज्ञो विवृतः (मत्स्य० ९३ अ०)। कचिद् गृह्यसूत्रेऽपि ग्रहयज्ञो विहितः (दृश्यतां बौधायनगृह्यशेषसूत्रम् १।१६)।

प्रायश्चित्तमत्र प्रोक्तम् (१६९–१७४ अ०)। प्रायश्चित्तेन सह महापातकोपपातकानां विवरणमपि दीयते प्रायेण—वराहे (१३१–१३६ अ०), कूर्मे (२।३०–३४ अ०), गरुडे (१।५२), ब्रह्माण्डे (३।६ अ०) विष्णुधर्मोत्तरे (२।७३ अ०; ३।२३४–२३७) च।

---

१. लक्षणमिदं विशदीकृतं माधवेन—"अग्न्याधानादिपूर्वकोऽधीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्शपूर्णमासादिः श्रौतः। अनुमितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः" (पराशरमाधव, भाग १, पृ० ६४)।

१७५तमाध्यायमारभ्य बहुषु अध्यायेषु व्रतानि विवृतानि। विषयोऽयं न मन्वादिप्राचीनस्मृतिषु गृह्यधर्मसूत्रेषु वा प्रतिपादितो मुख्यतः। क्वचिदेव गौणनिर्देशोऽवलोक्यते। ख्रीष्टीयप्रथमद्वितीयतृतीयशताब्दीषु जैनबौद्धधर्मौ प्रबलौ अभूतां वैदिककर्मकाण्डविरोधिनौ। एतद्धर्मे जनानां प्रवेशो मा भूदिति चिन्तयद्भिर्वैदिकधर्मानुयायिभिः विद्वद्भिः व्रतादिरूपः सरलो धर्ममार्गश्चिन्तितः। व्रतादिषु लोकधर्माणामन्तर्भावोऽपि बहुधा कृत इत्यभ्युपेयम्[1]। व्रतविचारेण[2] सह कालतिथ्यादीनां विचारोऽपि आस्ते।

व्रतप्रकरणं पुराणान्तरेष्वपि दृश्यते— मत्स्य० ५४–९२ अ०; पद्म० ५।२०–४२अ०; वराह० ३९–६५; अन्यत्र च।

दानमाग्नेये (२०८–२१३ अध्यायेषु) विवृतम्। अर्वाचीनकाले ये मुख्या विषयाः पुराणे संकलिताः, तेषु इदमन्यतममिति विज्ञायते। दानेन सह महादानान्यपि विवृतानि। मेरुदान–धेनुदानादयोऽपि विवृता यथास्थानम्। तैत्तिरीयब्राह्मण–(२।३) गतेषु प्रतिग्रहमन्त्रेषु महादानक्रिया

१. उक्तं च काणेमहोदयेन—"In the Grihya and Dharmasutras and in ancient Smritis like those of Manu and Yajnavalkya what were called Vratas in the Puranas did not occupy any very prominent position. During the early centuries of Christian era Buddhism and Jainism were influencial rivals of ancient sacrificial system. In order to wean away common people from the two schisms it is very probable that learned followers of the Vedic system hit upon the glorification of Vratas..... and also adopted some of the practices of common folks as Vratas (H. Dh. S. Vol. V. p. 43).

२. द्र० History of Dharmasastra, (भाग ५, पृ० २५१–४६२)। अत्र सर्वाणि व्रतानि वर्णक्रमानुसारेण स्थापितानि विवृतानि च।

बीजरूपेण लक्ष्यत इति गवेषकाणां मतम्। तैत्तिरीयारण्यकेऽपि सप्तदश दानानि कथितानि इति[१] दृश्यते।

पुराणान्तरेऽपि दानप्रकरणमास्ते—लिङ्ग० २।२८-४४अ०; मत्स्य० २७४-२८९ अ०, ८२ अ०; वराह० ९९-११०; दानानि खलु भारतीयवैभवं ज्ञापयन्ति, यथोक्तं वासुदेवशरणमहोदयेन—"It was in this background of universal prosperity and opulence during the golden age of Indian History that an idea of the 16 Mahadanas was formulated as an actual fact of social and religious life.[२]

पौराणिकस्मार्तधर्मप्रसंगे स्वर्गनरकविवरणमपि आलोच्यं भवति। स्वर्गविषये सामान्यत उक्तं भुवनकोशे। नरकास्तु २०३तमाध्याये ३७१तमाध्याये च विवृताः। प्रायश्चित्तदुःखादिप्रसङ्गेऽपि कचित् नरकवर्णनमुपलभ्यते पुराणे। पुराणेषु नरकवर्णनम्—ब्रह्म० २२ अ०; विष्णु० २।६ अ०; पद्म० उत्तर० २२७ अ०; भविष्य० ब्रह्म० १९२ अ०; ब्र० वै० २।२९ अ०; नारदीय० १।१५ अ०; मार्क० १२ अ०; नागर० २२६-२२७ अ०।

व्यवहारश्चाग्नेये विस्तरेणोक्तः (२५३-२५८ अ०)। इदं प्रतीयते यदत्र प्रकरणे याज्ञवल्क्यस्मृतिगतश्लोका एव संक्षेपेणोक्ताः। कचिच्च नारदीया स्मृतिरपि अनुसृता शब्दतः[३]। गरुडेऽपि (१।९३-१०६ अ०) व्यवहारप्रकरणमस्ति।

---

१. दीक्षितारमहोदयो वक्ति—"There is the question of 16 Mahadanas, which a monarch is asked to perform on peculiar occasions. This institution can be traced back to the Pratigrahamantra Section of the Taittiriya Brahmana ii. 3. The Taittiriya Aranyaka furnishes a list of 17 Danas of which some of the gifts are referred to in the Puranas (Matsya Purana—A Study p. 95-96).

२. Matsyapurana—A Study pp. 379-380.

३. Almost the whole of the Vyavahara section

धर्मशास्त्रगता बह्वो मुख्या अवान्तराश्च विषया अशौचादयोऽत्र यथास्थानं वर्णिताः, त इह उपेक्षिताः ।

पुराणानि—२७१।११–१२ इत्यत्र मूलपुराणसंहितायाः प्रणयनमुक्तम् । व्यासशिष्यः सूतः पुराणसंहितां जग्रन्थ, सुमत्यादीन् षट् शिष्यानुपदिदेश च । षट्सु शिष्येषु मध्ये शांशपायनादयः मूलपुराणसंहितामाश्रित्य पुराणसंहिताश्चक्रुः । विवरणमिदं वायौ (६१।५५–६१) ब्रह्माण्डे (१।३५।६३–६९) वैष्णवे (३।६।१७–१९) च यथास्वं दृश्यते । यद्यपि आग्नेये पुराणसंहिताप्रणेतॄणां नामानि नोक्तानि, तथापि वाय्वादिसंवादत इदं गम्यते यत् शांशपायनः, सावर्णिः, अकृतव्रणो लोमहर्षणश्च पुराणसंहिताकाराः । (आग्नेये 'कृतव्रणोऽथ' इति पठ्यते, सम्यक् पाठस्तु 'अकृतव्रण' इत्येव) । अयम् अकृतव्रण एव काश्यपः, यथाह श्रीधरः—"अकृतव्रण एव काश्यपः, काश्यपोऽप्यकृतव्रण इति वायुनोक्तेः" (विष्णु० ३।६।१९ टीका) । स्मृता च काश्यपीया पुराणसंहिता सरस्वतीकण्ठाभरण-हृदयहारिणीवृत्तौ (४।३।२२९) चान्द्र-व्याकरणे च (३।३।७१) । सूतकृता पुराणसंहिता १५०।३१ इत्यत्र अपि निर्दिष्टा ।

२७२तमेऽध्याये पुराणदानमुक्तम् । विषयोऽयं मात्स्येऽपि दृश्यते (५३ अ०) । अस्मिन्नध्याये पुराणानां श्लोकपरिमाणमुक्तम् । प्रायेण सर्वेषु पुराणेषु विषयोऽयं दृश्यते ।

पुराणपरिमाणे मतभेदा अवलोक्यन्ते । विषयोऽयं श्रीधरादिभिः पूर्वाचार्यैरप्यवलोकितम्, स्वदृष्ट्या समाधानं च कृतम्—"विष्णुपुराणं च क्वचिद्दशसाहस्रम् , क्वचिदष्टसाहस्रम् इत्यादिविकल्पेऽपि अत्र षट्साहस्रमेव व्याख्यायते" (३।६।२६) । मित्रमिश्रोऽप्याह—"मत्स्यपुराणे तु भागवतीयगणनातः षट्शत्याऽग्निपुराणं, द्विशत्या च ब्रह्माण्डपुराणम् अधिकमुक्त्वा अन्ते चतुर्लक्षमित्युपसंहृतम् , तददूरविप्रकर्षेण । भवन्ति हि ईदृशा अपि वादा यत् किञ्चिन् न्यूनाधिकं शतं लब्ध्वा शतं मया लब्ध-

---

in Yajnyavalkyasmriti occurs in chapters 253–258 of the Agnipurana and many verses of chapter 253 are identical with verses of the Naradasmriti (H. Dh. S. vol. I. p. 162).

मिति, एवं भागवतीयमपि चतुर्लक्षवचनं व्याख्येयम्। यापि विष्णुपुराणे ब्रह्माण्डमादाय वायवीयत्यागेन, या च ब्रह्मवैवर्ते वायवीयमुपादाय ब्रह्माण्डपुराणपरित्यागेन अष्टादशसंख्योक्ता, सा कल्पभेदेन व्यवस्थापनीया" इति (परिभाषाप्रकाश पृ० १२–१३)।

अग्निपुराणोक्तं भारतम्—भारतग्रन्थस्य सारसंक्षेपः १३।१–१५।१५ इत्यत्र दृश्यते। कृष्णमाहात्म्यलक्षणोऽयं ग्रन्थ इत्यप्यत्रैवोक्तम्। गरुडपुराणेऽपि 'भारतं संप्रवक्ष्यामि' इत्युक्त्वा भारतसारो दत्तः (१४५।१)।

अत्र भारतेति शब्देन भरतवंशीयानां कौरव-पाण्डवानां मूलमितिवृत्तं गृह्यते। भारतग्रन्थस्वरूपमुक्तं पूर्वाचार्यैः—

चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्।
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधैः।
(आदिपर्व १।१०२–१०३)।

इदं प्रतीयते यद् अस्य भारतग्रन्थस्य सारः केनचित् पूर्वसूरिणा कृतः, परम्परायां च स प्रचलित आसीत्। एतत्सारमाश्रित्य गरुडाग्निपुराणगतं विवरणं केनचित् पुराणकारेण कृतमिति। पुराणवर्णिते भारते कुरुपाण्डववैरमेव प्रधानतो वर्णितम् इति विज्ञेयम्।

भारतं महाभारतं (भारतस्योपबृंहितं रूपम्) च पुरा पृथक् प्रचलिते आस्तामिति ज्ञायते। अतएव शौनकगृह्यसूत्रे तर्पणप्रकरणे 'भारतमहाभारतधर्माचार्याः' इति प्रयोगो दृश्यते। अष्टाध्याय्याः ६।२।३८ सूत्रतोऽपि ज्ञायते यदिमौ ग्रन्थौ पाणिनिना विज्ञाताविति[1]। महाभारतमीमांसानामधेये हिन्दीग्रन्थे विषयोऽयं बहुधा चर्चितो यथास्थानम्।

---

१. एतद्विषये सुकथनकरकृतो निबन्धः (The Bhrigus and the Bharata) द्रष्टव्यः (A. B.O. R. I. vol. xviii pp.15–75); श्रीउतगीकरकृतः Mahabharata in the Asvalayana Grihya Sutra नामा निबन्धोऽपि द्रष्टव्यः (Proceedings of the First Oriental Conference, vol. II. p. 60).

भारतग्रन्थस्य भारतवाचकस्य च पूजा २७२।२३–२६ इत्यत्र युक्ता। ६३।२५–२६ स्थलेऽपि भारतग्रन्थदाता प्रशंसितः।

गीता—आग्नेये गीताप्रसंगो दृश्यते। कृष्णकृतो गीतोपदेशः १४।२–३ इत्यत्रोक्तः। गीतासारश्च ३८१।१–५८ इत्यत्र दृश्यते। गारुडेऽपि एतादृशो गीतासारो विद्यते (१।२२९ अ०)। अत्र सर्वे श्लोका गीतात एव संकलिताः।

यमगीता (कठोपनिषद्गतोपदेशसारभूता)—३८२।१–३७ इत्यत्रोक्ता। बह्वश्च गीता इतिहासपुराणे प्राप्यन्ते[1]—इति विज्ञेयम्। यमगीतायां विशिष्टा सूचना उपलभ्यते—श्रेयोविषये कपिलपञ्चशिखादीनां मतान्यत्र संकलितानि (३८२।३–१७)। एतद्विषये दर्शनप्रकरणे विचारयिष्यते। किं श्रेय इति विचारितं काठके—"श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः" इत्यादिभिः श्लोकैः। परमश्रेय एव सांख्ये निरूपितम्, अतएव "तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इत्युक्तं सांख्यकारिकायाम् (प्रथमा कारिका)। ३८२।३–१० श्लोकेषु 'गीतं प्रगीतकमुद्गीतम् गीयते' इत्येव पदानि प्रयुक्तानि आचार्यनामभिः सह; एतेन ज्ञायते एतेषामाचार्याणां मतानि वचांसि वा विज्ञाय इमे तन्मतख्यापनपराः श्लोकाः प्रणीता इति।

अध्यायान्तरेष्वपि गीताश्लोका दृश्यन्ते—३७३तमेऽध्याये आसनप्रसङ्गे बहूनि गीतावचनानि संकलितानि। गीतवचनवद् वचनानि सर्वेषु पुराणेषूपलभ्यन्ते। गीतामाहात्म्यं च पाद्मोत्तरखण्डे पठ्यते।

अग्निपुराणोक्तं हरिवंशम्—द्वादशेऽध्याये 'हरिवंशं प्रवक्ष्यामि' इत्युक्त्वा यादववंशे जातस्य वसुदेवपुत्रस्य कृष्णस्य चरितानि उक्तानि। बलभद्रस्य कृष्णपुत्राणां च चरितान्यप्युक्तानि।

विवरणमिदं हरिवंशीय-विष्णुपर्वोक्तं कृष्णचरितसारभूतमिति प्रतिभाति।

---

१. अवधूतगीता, अष्टावक्रगीता, उत्तरगीता, ईश्वरगीता, गणेशगीता, देवीगीता, ब्रह्मगीता, व्यासगीता, रामगीता, शिवगीता, सूर्यगीता च। शान्तिपर्वणि बह्व्यो गीताः—मङ्कि-पिङ्गल-शम्पाक-हारीत-वृत्र-पराशर-हंसगीताः।

कथमत्र हरिवंशगते प्रथम-तृतीय-पर्वणी नाधिकृते – इति चिन्तनीयं विद्वद्भिः। किम् अग्निपुराणकारः स्वेच्छया कृष्णचरितवर्णनपरायण-स्यांशस्यैव सारं कृतवान्—विहाय पर्वद्वयम्, आहोस्विद् तत्परम्परा-प्रचलिते हरिवंशे द्वितीयपर्वणः सत्तैवासीद् नान्यस्य पर्वद्वयस्य इति[१] ?

उक्तमत्र—"अनिरुद्धात्मजो वज्रो मार्कण्डेयात् तु सर्ववित्" इति (१२।५४)। इदं पुराणान्तरतोऽपि सिध्यति। विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय-वज्रसंवादे बहवो विद्या उक्ताः (द्वितीयभागे)।

रामायणम्—पञ्चमाध्यायत एकादशाध्यायपर्यन्तमिदं प्रकरणम्। आदावेव "नारदेनोदितं वाल्मीकये" (५।१), अन्ते च "वाल्मीकि-र्नारदाच्छ्रुत्वा रामायणमकारयत्। सविस्तरं" (११।१४) उक्तम्। अत्र रामायणोक्तं रामचरितमेव मुख्यत उक्तम्[२]।

रामायणस्य सारः, रामायणगतसीतादीनां चरितानि च पुराणेषु अन्तराऽन्तरा दृश्यन्ते[३]—

---

१. हरिवंशे प्रक्षिप्तभागाः सन्तीति विद्वद्भिर्निर्णीतम्। प्रथमपर्वणि १–२६ अध्यायाः प्रक्षिप्ता इति नरसिंहस्वामिना दर्शितम् (J. V. O. 1. Vol. VI. p. 70)।

२. पुराणेषु वाल्मीकिचरितमपि दृश्यते—अवन्ती० २४ अ०; वैशाख-मास० २१ अ०। वाल्मीकिरन्ये च ऋषयो रामचरितं प्रणिन्युरिति पुराण उक्तम् (भाग० ६।१०।२)।

३. गरुड० १।१४२–१४३ अ०; कूर्म० १।२१।१५–५६; २।३४।११०—१४१ (सीतामाहात्म्यम्) वराह० ४५ अ०; १६३ अ०; ब्र० वै० २।१४ अ०; ४।२७।१५३–१६६; ४।६२ अ०; ४।११६ अ०; ४।६।१७१–१७३; विष्णु० ४।४ अ०; भाग० २।७।२३–२५; ६।१०–११ अ०; ११।४।२१; ६।१३।१८; ब्रह्म० ८४ अ०; ६७ अ०; १२३ अ०; १४३ अ०; १५४ अ०; १५७ अ०; १७६ अ०; २१३ अ०; १७० अ०; १७६।१५–५०; १८०।३२–३३; वायु० ७०।४१–५१; ८८।१८३–१६७; वेंकटाचल० ५ अ०; ३६–४० अ०; अयोध्या० ४ अ०; ६–८ अ०; अवन्ती० २१ अ०; चतुरशीतिलिङ्ग० ७६ अ०; रेवा० ३५ अ०; १६८ अ०; नागर० ६६–१०४ अ०; प्रभासक्षेत्र० १६।७५–७६; ५८ अ०; १११ अ०; १२३ अ०; केदार० ८ अ०; मत्स्य० ५३।७०–७१; १२।४८–५१; लिङ्ग० १।६६।१४–३८ अ०।

मूलरामायणपदं पुराणे दृश्यते (१।१।३ ब्रह्मसूत्रमध्वभाष्यधृतं स्कन्दवचनं द्र०)। एतन्मूलरामायणं किंविधमिति चिन्तनीयम्। किमध्यात्मरामायणादिवर्जनाय मूलेतिशब्दः प्रयुक्तो येन वाल्मीकिकृत-रामायणमेव गृह्येत ?

धर्मशास्त्राणि—आग्नेये धर्मशास्त्रकाराणां नामान्युक्तानि (१६२। १-२)। धर्मशास्त्रकारनामानि ग्रन्थान्तरेष्वप्युक्तानि—पराशरस्मृतौ (१।१२-१४) याज्ञवल्क्यस्मृतौ (१।४-५) च। अपरार्के ३६ स्मृतय उक्ताः (पृ० ७)। षट्त्रिंशद्गणना प्रसिद्धासीदिति विज्ञायते—"मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्तिताः" इति भविष्यत्पुराण-वचनात्। एतद्विषये पैठीनसिवचनं (स्मृतिचन्द्रिकासंस्कारमयूख-वीरमित्रोदयादिषु धृतं) द्रष्टव्यम्। एवं अष्टादशस्मृतिकारेत्यादिगणना अपि संप्रदाये प्रसिद्धाः।

स्मृतिविषये विशिष्टो विचारः १६६तमाध्याये कृतः। आग्नेये एतद् विषयकः पाठो भ्रष्ट इति भाति। दृष्टिरियं भविष्यत्पुराणे सम्यक्तया प्रतिपादिता—

पञ्चप्रकाराः स्मृतय एवं शिष्टव्यवस्थिताः।
त्रिधा चतुर्धा द्वेधा वा एकधा बहुधा खग॥

दृष्टार्था तु स्मृतिः काचिद् अदृष्टार्था तथाऽपरा।
दृष्टाऽदृष्टार्थरूपान्या न्यायमूला तथा परा॥

अनुवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी।
सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थां परिहृत्य तु॥

षाड्गुण्यस्य प्रयोज्यस्य प्रयोगः कार्यगौरवात्।
सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः॥

अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम्।
दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः॥

सन्ध्योपास्या सदा कार्या शुनो मांसं न भक्षयेत्।
अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज॥

पालाशं धारयेद् दण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः।
विरोधे तु विकल्पः स्याज् जपहोमश्रुतौ यथा॥

श्रुतौ दृष्टं यथा कार्यं स्मृतौ तत् तादृशं यदि ।
उक्तानुवादिनी सा तु पारिव्राज्यं यथा गृहात् ।।

(ब्राह्मपर्व १८१।२३-३०) ।

(४) तन्त्रम्, तान्त्रिकधर्मश्च

पुराणेषु स्मार्तधर्मवत् तान्त्रिककर्माण्यपि बहुलमुक्तानि । आगमेन तन्त्राख्येन प्रतिपादितेन धर्मेण सह वैदिकधर्मस्य मिश्रीभावमभिलक्ष्य 'निगमागमधर्म'-शब्दं प्रयुञ्जते शिष्टाः । निगमस्यागमस्य च स्वरूपादिकं भिन्नदृशा प्रतिपादितं तन्त्राधिकारिनिर्णयग्रन्थे आगमप्रामाण्यग्रन्थे च । एतद्विषये नास्माभिरालोच्यते किमपि । तन्त्राणि च वेदाश्चेत्येतद्द्वयं मूलतः पृथक्, यथाकालं चानयोर्मिश्रणमभूदित्येव आधुनिका विद्वांसः[1] ।

पुराणे तन्त्रस्य कीदृशी स्थितिरित्यस्मिन् विषये पुराणमतानि उपस्थाप्यन्ते समासतः । मतभेदानां किं कारणमिति नात्र विचार्यते । ऐतिहासिककारणैर्मतानि भिद्यन्ते—इत्येवात्राभ्युपेयम् ।

अथात्र निगमागमसंबन्धविषये मतान्युपस्थाप्यन्ते—(क) आगमः निगमात् प्राचीनमिति । एतौ परस्परमिलितौ च[2] । (ख) वेदानधिकारिणां पतितानामज्ञानां वा कृते पाञ्चरात्राद्यागमा इति[3] । (ग) यश्चांशः तन्त्रेषु वेदविरुद्धः स एव त्याज्यः, अन्यश्चांशश्च ग्राह्य इति[4] । (घ) निगमागमोक्तयोर्मार्गयोरन्यतरो मार्ग आश्रयणीयो यथारुचि ।

---

१. आग्नेये तन्त्रिकी रीतिः वेदतः पृथक्कृत्य स्पष्टं लक्षिता—"वैदिकस्तान्त्रिको मिश्रो विष्णोर्वै त्रिविधो मखः" (३७२।३४) । अत्र मिश्रपदेन निगमागमात्मको धर्मो लक्षितः । यद्यपि तन्त्राणि न श्रुतिरिति वैदिका अभिमन्यन्ते तथापि धर्मसूत्रकृद् हारीतस्तन्त्राण्यपि श्रुतौ परिगणितवान् । यदाह — "अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा-वैदिकी तान्त्रिकी च" इति (२।१ मन्वर्थमुक्तावलीधृतं वाक्यम्) ।

२. बृहद्धर्म० मध्यमखण्ड ५।१३८ ।

३. देवीभाग० ७।३६।२७-३२; वराह० ६६।११ ।

४. देवीभाग० ७।३६।१८ ।

नानयोः श्रैष्ठ्यमश्रैष्ठ्यं वा इति[1]। (ङ) कलौ आगमधारायाः प्राबल्यम्। क्वचिच्चेदमप्युक्तं यत् सत्यादिचतुर्षु युगेषु वेद-स्मृति-पुराण-तन्त्राणां यथाक्रमं प्राबल्यमिति[2]। प्रायेण पुराणेषु मोहनशास्त्ररूपेणागमानां निर्देशः कृत इति ज्ञेयम्।

हाजरामहोदयेन ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्र बहु विचारितम्[3]। तेनेदं प्रतिपादितं यत् सन्ति पुराणे पूजाविधयो येषु लेशतोऽपि तन्त्रगन्धो नास्ति। एते चांशा अष्टमशताब्दीतः प्राचीनाः। आदौ विशिष्टा मुद्रान्यासादय एव पुराणेषु संकलिताः, ततश्च कृत्स्नस्य तन्त्रस्य प्रामाण्यमभ्युपगतं पुराणे। एतदनन्तरं तान्त्रिककर्मादीनि स्मार्तकर्मभिः सहोक्तान्यविशेषेण।

दशमैकादशशताब्द्योः तन्त्रप्रतिष्ठा सुमहती जाता। गरुडाग्निपुराणगतं तान्त्रिककर्मविवरणमस्योदाहरणम्। प्रायेण पूजाविधिषु तान्त्रिकमन्त्रा इहोल्लिखिताः।

तन्त्रप्रभावविषये इमे ग्रन्था आलोच्याः—साधनमालाभूमिका (गायकवाडसीरीज); Indian Historical Quarterly, vol. vi. p. 114; vol. ix. p.678; vol. x. pp. 486–492; Introduction to Sanskrit Texts from Bali (Sylvain Levi); Modern Review, Aug. 1934 pp. 150–156 (Hist. Dh. S. vol. ii. p. 319 Foot Note).

आग्नेये पञ्चरात्रविषयिणी विशिष्टा सूचना प्रदत्ता—

प्रोक्तानि पञ्चरात्राणि सप्तरात्राणि वै मया॥
व्यस्तानि मुनिभिर्लोके पञ्चविंशतिसंख्यया॥

(३९।१-२)।

एवमुक्त्वा पञ्चविंशतिः तन्त्राणि—हयशीर्ष-त्रैलोक्यमोहन-

---

१. वराह० २११।६२; देवीभाग० ७।३६।३-५; १२।७।५; भाग० ११।५।२८।

२. वराह० ७०।२४-२५; पद्म ६।५३।४-५; ६।५३।२६-२७।

३. द्र० Puranic Records ग्रन्थस्य पञ्चमोऽध्यायः (Absorption of Tantricism by thd Puranic Rites ane Customs नामधेयः)।

वैभव-पौष्कर-प्रह्लाद-गार्ग्य-गालव-नारदीय-श्रीप्रश्न-शाण्डिल्य-ईश्वर-सत्य-शौनक-वासिष्ठ-स्वायंभुव-कापिल-तार्क्ष्य-नारायणीय-आत्रेय-नारसिंह-आनन्द-आरुण-बौधायन-अष्टाङ्ग-विश्वनामधेयानि कण्ठत उक्तानि। ब्रह्मवैवर्तेऽपि "पञ्चरात्राणि पञ्च च" इत्युक्तम् (४।९०।४) पाञ्चरात्रसाहित्यविषये श्रेदरकृतः Introduction to the Pancharatra and the Ahirbudhnya Samhita ग्रन्थः (पृ० २-२६) द्रष्टव्यः।

उपर्युक्तेषु तन्त्रेषु मध्ये कानिचन प्रचलन्त्यपि। नारदपञ्चरात्रं तु प्रकाशितम्। सटीकमिदं तन्त्रमुपलभ्यते। श्रेदरमहोदयेन Introduction ग्रन्थे तन्त्रनामानि गणितानि (६-११) पाञ्चरात्रदर्शनविषये दर्शनप्रघट्टके आलोचयिष्यते।

आग्नेये पूजादिषु पाञ्चरात्रदृष्टिः सुष्ठु प्रपञ्चिता, अतएव पुराणमिदं पाञ्चरात्रसंप्रदाय एवादौ प्रोक्तमित्यनुमीयते विद्वद्भिः[१]। शैवानां शाक्तानां च प्रभावोऽत्र पुराणे न परिदृश्यत इति विज्ञेयम्।

तान्त्रिककर्माणि—आग्नेये २४तमेऽध्याये अग्निकार्यम्, होमादीनि च विवृतानि। कृष्णानन्दकृते तन्त्रसारे विषयोऽयमुलभ्यते। कुण्डनिर्माणादिविषये कुण्डार्कनामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः। सर्वतोभद्रादीनि मण्डलानि २९-३० अध्याययोः सन्ति। तन्त्रसारेऽपि मण्डलानि विवृतानि।

आग्नेये ५७-५९ अध्यायेषु न्यासो वर्णितः। गारुडेऽपि (१।३५-३७ अ०) न्यासो विवृतः। अस्यावैदिकत्वं संस्कारमालायामुक्तम् (पृ० २२२९)। मातृकान्यासादयो बहवो न्यासास्तन्त्रसारे व्याख्याताः।

आग्नेये त्वरितापूजादयो वर्णिताः (१४७ अ०, अन्यत्र च)। तन्त्रसारे त्वरिताप्रयोगः त्वरितायन्त्रधारणं च विवृतम्।

---

१. The present Agni is originally a work of the Pancaratras. It proposes to deal with Brahman which is identified with Visnu (Puranic Records p. 139).

आग्नेये २१तमाध्यायतः १०६तमाध्यायपर्यन्ता ये पूजादयो वर्णिताः, तेषु पाञ्चरात्रधर्मप्रभाव उपलक्ष्यत इति हाजरामहोदयस्य मतम् (Puranic Records पृ० १३६)। अतिविस्तृतमिदं प्रकरणं पश्चादाग्नेये संयोजितमिति व्यक्तमेव; यतो हि २०।२३तमे श्लोके विषयस्यास्य प्रस्तावनाऽभिहिता (ऋषिभ्यो नारदाद्युक्ता पूजाः......) श्लोकोऽयं सर्वथा पूर्वसंबन्धहीनः, अतो गम्यते यदिमे अध्यायाः पश्चात् संकलिता इति। ७१तमाध्याये वक्तृ-श्रोतृ-नामनी भिद्येते। इदं प्रतीयते यत् ७१तमाध्यायतो यो विषय उक्तः स पूर्वविषयतोऽप्यर्वाचीन इति।

२६तमाध्याये मुद्रा वर्णिता। मुद्राश्च तान्त्रिक्य इति। स्मृतिचन्द्रिकायां (भाग १ पृ० १४६–१४८), स्मृतिमुक्ताफले (आह्निक० पृ० ३३१–३३२), पूजाप्रकाशे (पृ० १२३–१२६) च मुद्रालक्षणानि विचारितानि।

तान्त्रिक्यो दीक्षा अपि बहुत्र प्रोक्ताः समयदीक्षा-निर्वाणदीक्षादयः। तन्त्रसारग्रन्थारम्भे दीक्षा प्रपञ्चिता। निर्वाणदीक्षाप्रसंगे अष्टचत्वारिंशत् संस्कारा अभिहिताः (३२ अ०)। तान्त्रिककर्मभिः सह स्मार्तधर्मस्य सहावस्थानरूपः संबन्धोऽनेन व्यज्यते।

आग्नेये यद् युद्धजयार्णवप्रकरणमस्ति, तत् तान्त्रिककर्मविशेषम् इति विज्ञेयम्। फलितज्योतिषेण सह इदम् अंशतः संबद्धमपि। अत्र ये चक्र-योगादयो वर्णिताः, ततो युद्धजयार्णवस्वरूपं विज्ञायते।

षट्कर्मप्रतिपादनमपि दृश्यते (१३८–१४१ अ०)। अत्र शान्त्यादीनि कर्माण्येव गृह्यन्ते, यथाहुः—"शान्तिवश्य-स्तम्भनादि–विद्वेषोच्चाटने ततः। मारणान्तानि शंसन्ति षट्कर्माणि मनीषिणः" इति। अन्यान्यपि प्रकीर्णानि तान्त्रिककर्माण्युक्तानि, तानीह उपेक्षितानि।

(५) दर्शनशास्त्राणि दर्शनसंप्रदायाश्च

योगवेदान्तादिसंबद्धा अपि केचनाध्याया आग्नेये सन्ति। भक्तिः, कर्म, ज्ञानं चापि यथाप्रसंगं विवृतानि।

यच्च सृष्टिप्रकरणमाग्नेये दृश्यते, तन्मूलतः सांख्यानुमोदितमिति विज्ञेयमेव[1]। सांख्यीया प्रक्रिया सांप्रदायिकदृष्ट्या कचित् कचित् परिवर्तितेति अस्माकं मतम्।

दर्शनग्रन्थेषु अग्निवाक्यानि उद्धृतानीति प्रागावेदितम्।

अग्नौ अष्टाङ्गयोगस्य सुष्ठु प्रतिपादनं दृश्यते (३७२-३७६ अ०)। इदं प्रायेण पातञ्जलयोगानुसारीति प्रत्यक्षमेव। अत्र ध्यानं धारणातः प्राक् प्रपञ्चितमिति दृश्यते। योगाभ्यासदृष्ट्या नेदं भवितुमर्हतीति। इदं प्रतीयते यदत्र अध्याययोर्व्यत्यासः समजनि। यतिधर्मप्रसंगेऽपि योगमहत्ता कीर्तिता।

पुराणान्तरेष्वपि अष्टाङ्गयोगप्रतिपादनमस्ति–ब्रह्म० २३५–२४४ अ०; विष्णु० २।१३–१६अ०; ३।६; ६।५–७ अ०; वायु० ११–२३अ०; १०२ अ०; भाग० ३।२५–३३ अ०; ७।१२ अ०; अन्यत्र च; मार्कं० ३६–४३ अ०; लिङ्ग० १।८–६ अ०; कूर्म० २।१०–११ अ०; गरुड० १।२२७–२२६ अ०; २।१८ अ०; विष्णुधर्म० १०० अ० (इदं विष्णुधर्मोत्तरतः पृथक्); बृहन्नारदीय० ३१ अ० (इदं नारदीयतः पृथक्); विष्णुधर्मोत्तर० ३।२७८–२८४ अ०; साम्ब० २८ अ०; नृसिंह० ६१ अ०।

अप्रकाशिते आग्नेयपुराणे क्रियायोगो व्याकृतः (अ० २८)। योगोऽयं मरीचितो वसिष्ठेन प्राप्तः[2]।

यतिधर्मप्रसङ्गेऽपि योगाभ्यास उक्तः (१६१।२०–३१)। तथैव धर्माचरणप्रसङ्गे (१६५।८–२८) लघुर्योगाभ्यासो विवृतः। ब्रह्मज्ञानप्रसंगेऽपि योगसाधनमुक्तम् (३७६।१–३२)। योगविषये मतान्तराण्यपि १६५तमाध्याये दर्शितानि।

भक्तिविषयेऽस्मिन् पुराणे विशिष्टः सन्दर्भो नोपलभ्यते। श्वेताश्वतरीयं वचनम् (यस्य देवे परा भक्तिरित्यादि) एवात्र दृश्यते (३७२।३६)। पूजाव्रतादीनि भक्त्यङ्गभूतानीति कथयितुं शक्यते।

---

१. समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते, न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका (सांख्यसूत्रभाष्य १।६३)।

२. द्र० हाजराकृतः अग्निपुराणविषयको निबन्धः (Our Heritage Vol. I. pp. 223–224).

पूजादिप्रसंगे आध्यात्मिकं ज्ञानं कचिदुक्तम्। पूजाकर्मणि अध्यात्मचिन्ता कथं करणीयेति ३०तमेऽध्याये उक्तम्। न्यासादिष्वपि आध्यात्मिकप्रदेशानुभवः प्रायश उक्तः (द्र० २५ अ०; २७ अ०; ३३ अ०)।

२१४।३३–३५ इत्यत्र प्रासादतत्त्वं विवृतम्। इदमागमिकमिति प्रतीयते। आह च—"त्रिशून्यं यो विजानाति मुच्यतेऽसौ ध्रुवं द्विजः। प्रासादं यो न जानाति पञ्चमन्त्रमहातनुम्। अष्टत्रिंशत्कलायुक्तं न स आचार्य उच्यते (२१४।३९–४०)।

कपिलादीनां श्रेयोविषयकं मतम् ३८२।३–१० इत्यत्र उद्धृतम्। अत्र कपिल-पञ्चशिख-गङ्गाविष्णु-जनक-ब्रह्म-जैगीषव्य-देवल-सनकानां मतानि कथितानि। इमे सर्वे आचार्याः सांख्ययोगप्रवक्तार एव। जनकवंशीयानां राज्ञां सांख्ययोगवेत्तृत्वमितिहासपुराणे प्रसिद्धमेव। करालजनकादयश्च विशिष्टाः सांख्यविद इति महाभारताज् ज्ञायते। ब्रह्मा खलु हिरण्यगर्भः। हैरण्यगर्भं योगशास्त्रं च प्रसिद्धम् (द्र० अस्मत्कृता योगदर्शनभूमिका पृ० २८–३०)। (जैगीषव्यादीनां विषये योगदर्शनभूमिकायाः चतुर्थं प्रकरणं द्रष्टव्यम्।)

अत्र 'गङ्गाविष्णु'—पदेन क आचार्यो लक्ष्यत इति न ज्ञायते। एतन्नामकः कश्चिदपि सांख्ययोगाचार्यो शास्त्रान्तराचार्यो वा न ज्ञायतेऽस्माभिः। प्रकरणमिदं विष्णुधर्मनामके[1] उपपुराणे अपि उपलभ्यते। अत्रापि परमश्रेयोविषये कपिलपञ्चशिख-मगारिष्ट-जनक-हिरण्यगर्भ-जैगीषव्य-देवल-सनकानां मतान्युक्तानि (अ० ३८)। मगारिष्टेत्यपि अश्रुतपूर्वं नाम, न कचिदपि व्याख्यानग्रन्थे मूलग्रन्थे वा श्रुतम्। किमत्र 'वार्षगण्येति' नाम अभिप्रेतम्? चतुरक्षरविशिष्टस्यास्याचार्यस्य नाम अत्र यदि स्यात् तर्हि संगतमेव स्यादिति। बालखिल्यनामको योगी साम्बपुराणे (अ० २) उक्तः। जनक-पञ्चशिखादिभिः सहायमत्र स्मृतः। अस्य नामात्र स्मृतमित्यपि संभाव्यते।

ज्ञानयोगोऽद्वैतदर्शनं चाग्नेये स्पष्टमुक्तम् (३७७–३८० अ०)। अत्रौपनिषदमात्मज्ञानमद्वैतमार्गेण विवेचितम्। ३७७ तमेऽध्याये आत्म-

---

१. इदं पुराणं विष्णुधर्मोत्तरतः पृथक्; नेदमद्यापि मुद्रितम्; एतद्विषये Studies in the Upapuranas नामधेयो ग्रन्थो द्रष्टव्यः।

विषयका हेतवोऽपि प्रदत्ताः। ३७९तमेऽध्याये याश्च पञ्चधा गतय उक्तास्ता पुराणेष्वपि दृश्यन्ते। अत्रत्यम 'शब्दा ब्रह्मागममयमि'त्यादिकं प्रकरणं ब्राह्मे वैष्णवे च पुराणेऽपि उपलभ्यते।

पाञ्चरात्रदर्शनम्—आग्नेये पाञ्चरात्रमतस्योपन्यासः क्वचिद् दृश्यते[1]। पञ्चरात्रस्य महत्त्वं प्रामाण्यं च पुराणेषु उक्तमेव बहुधा। नारदः सात्वतं वैष्णवं तन्त्रं पञ्चरात्रागमं प्रोवाचेति भागवते उक्तम् (१।३।८)। अत्र पद्मे विशिष्टमेकं वचनमस्ति—

श्रौतं वैखानसं प्रोक्तं वासिष्ठं स्मार्तमुच्यते।
पञ्चरात्रविधानं यद् दिव्यागम इतीरितम्॥
(६।२८०।५५–५६)।

वैदिकमार्गाभावे पाञ्चरात्रमतमेव आश्रयणीयमिति—"अलाभे वेदशास्त्राणां पाञ्चरात्रोदितेन हि। मार्गेण मां भजन्ते ये ते मां प्राप्स्यन्ति मानवाः" (वराह० ६६।११)। पञ्चरात्रमतं द्वापरे प्रादुर्बभूवेति पौराणिकी प्रसिद्धिः—

कृते नारायणः शुद्धः सूक्ष्मरूप उपास्यते।
त्रेतायां यज्ञरूपेण पञ्चरात्रैस्तु द्वापरे॥ (वराह० ७०।२४)।

पाञ्चरात्रदृष्टिः मार्कण्डेये (४।३७; ४।५७), गारुडे (८ अ०, ३२।४–५), ब्राह्मे (१६२।५८) अन्यत्र चोपलभ्यते।

पक्षान्तरे पाञ्चरात्रस्य निन्दाऽपि पुराणे दृश्यते। मोहशास्त्रेषु पाञ्चरात्रशास्त्रं गणितं कौर्मे (१।१६।१११–११९; २।२१।३२)।

अथात्र केचन विशिष्टा दार्शनिकप्रमेया विविच्यन्ते। ३६९–७३१ तमाध्यायेषु आतिवाहिकंशारीरमुक्तम्; विष्णुधर्मोत्तरे गरुडे चापि

---

१. यत्तु डा० वीणापाणिपाण्डेयमहोदयेनोक्तम् 'आग्नेये चतुर्व्यूहवादो नास्तीति' (अग्नि० में चतुर्व्यूह का अभाव....हरिवंशपुराण का सांस्कृतिक अध्ययन पृ० १३१), तन्मुधैव। आग्नेये ह्युक्तम्—"वासुदेवादिमन्त्राणां पूज्यानां लक्षणं वदे। वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः" इति (२५।१)। ५६ तमेऽध्याये च वासुदेव-संकर्षण-प्रद्युम्नानिरुद्धानामाध्यात्मिकं स्वरूपं वर्णितम् (१–१० श्लो०)। एषां चतुर्णां प्रतिमाश्च यथास्थानमुक्ता आग्नेये।

आतिवाहिकशरीरचर्चाऽस्ति। इदं यातनीयं शरीरमित्यग्नौ (२०३।२-४) उक्तम्। दृश्यते भूयसी चर्चा दार्शनिकग्रन्थेषु एतद्विषये[1]। यातनाशरीरपदं च प्रशस्तपादभाष्ये विद्यते।

दुःखविवरणं ३६९ तमाध्याये दृश्यते। त्रिविधदुःखविवरणं पुराणान्तरेष्वपि आत्यन्तिकप्रलयप्रस्तावे विद्यते।

नाडीचक्रं प्राणाश्चेत्यादयो विषयाः २१४तमाध्याये निरूपिताः। पञ्चप्राणविद्या चेतिहासपुराणे बहुश उक्ता—लिङ्ग० १।८।६१-६७; वायु० ९७।५२-५६; शान्ति० १८५ अ०; अश्वमेध० २३ अ०। नाडीविवरणमपि स्कन्दादिषु बहुधोपलभ्यते, हठयोगग्रन्थेषु च।

शरीरतः प्राणो यदा गच्छति तदा तस्य यानि निर्गमनद्वाराणि तानि ३७१।३-४ इत्यत्रोक्तानि। योगिनां प्राणो मूर्धतो निष्क्रामतीति ३७१।५ इत्यत्रोक्तम्। अत्र "शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका" इति श्रुतिरनुकूला। गीता (८।१२-१३) चानुसन्धेया।

हृदयमनोविषये इदमुक्तम्—"देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम्" (२८०।३६)। वचनमिदं ब्रह्मपुराणे (१७९।५३) हरिवंशे च (१।४०।५३) दृश्यते।।

---

१. ननु च सर्वगत आत्माऽकाशवद् विभुः, तस्य कीदृशी उत्क्रान्तिः? कर्मोपार्जितशरीरत्याग एव उत्क्रान्तिः, न पुनर्भूतस्यैवार्थस्य देशाद् देशान्तरगमनम्। अथवा कैश्चिदिष्यते—अस्त्यन्यदन्तराभवं शरीरं सूक्ष्मं यस्येयमुत्क्रान्तिः। अन्यैस्तु अन्तराभवदेहो नेष्यते। यथाह भगवान् व्यासः—"अस्मिन् देहे व्यतीते तु देहमन्यन्नराधिप। इन्द्रियाणि वसन्त्येव तस्मान्नास्त्यन्तराभवः"। सांख्या अपि केचिन्नन्तराभवमिच्छन्ति विन्ध्यवासप्रभृतयः। कोऽयमन्तराभवो नाम? अस्मिन् शरीरे नष्टे मातृकुक्ष्यादिस्थानं द्वितीयशरीरग्रहणार्थं यावन्न प्राप्तं तावदन्तरा निरुपयोगिशरीरं उपजायते सूक्ष्मम्, यस्य न कश्चित् संयोगो नाग्न्यादिदाहो न महाभूतैः प्रतिबन्धः (मनु० १।५५ मेधातिथिभाष्य)। एतद्विषये योगभाष्यमप्यालोचनीयम्—"घटप्रासादप्रदीपकल्पं संकोचविकासि चित्तं शरीरपरिमाणाकारम् इत्यपरे प्रतिपन्नाः। तथा च अन्तराभावः संसारश्च युक्त इति, वृत्तिरेवास्य विभुतः संकोचविकासिनीत्याचार्यः" (४।१०)।

कथमिदमुपपद्यत इति ? हृदयमेव सर्वबोधसंचरणकेन्द्रभूतमिति मन्तव्यम् । अतएव देहस्य मध्ये हृदयस्य स्थितिरुक्ता । हृदयं च आध्यात्मिकप्रदेशस्तत्त्वतः; यद्यपि तदधिष्ठानभूतः शरीरांशोऽप्यस्ति, स च पुण्डरीकाकारमांसपरिच्छिन्न इति पूर्वाचार्याः । आह शंकराचार्यः — "हृदि पुण्डरीकाकारमांसपरिच्छिन्ने" (प्रश्नोपनिषद्भाष्य ३।६), "हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनः अनेकनाडीसुषिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखः" इति च (तै० उप० १।६ भाष्य)। यथा खलु आध्यात्मिकनेत्रस्याधिष्ठानं चक्षुर्गोलक एवं सर्वबोधमर्मस्थानभूतहृदयस्याधिष्ठानं वक्षोऽन्तर्गतो मांसपिण्डविशेषः । सुखसौमनस्यादौ अधिगते वक्षोऽन्तःप्रदेशे स्फीतिरनुभूयते इति सार्वलौकिकोऽनुभवः । हृदयमिदं मनसः स्थानम्, यथोक्तं शान्तिपर्वणि—

यतो निर्याति विषयो यस्मिंश्चैव विलीयते ।
हृदयं तद् विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥

अनयैव रीत्या अग्निवाक्यं व्याख्येयमिति दिक् ।

नरकगणना खलु ३७१।१३–१८ (अध्यायोऽयं कृत्स्नो द्र०) इत्यत्र कृता । अत्र 'अष्टाविंशतयः कोट्यः' इति वाक्यं प्रयुक्तम्, अतो गम्यते अष्टाविंशतिप्रकाराश्च नरका इति । २०३तमाध्यायेऽपि नरकस्वरूपं वर्णितम् । प्रकारार्थे कोटिशब्दोऽन्यत्र पुराणे दृश्यते—"त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता" इति (काशीखण्डे) ।

शरीर-गर्भजन्मादिविषयिणी चिन्ता ३६९–३७०तमाध्याययोः प्रपञ्चिता । स्वेदजादिप्राणिविषये वह्निपुराणगतं काश्यपीयसर्गप्रकरणं द्रष्टव्यम् (द्र० स्वेदजशब्दसंबद्धा टिप्पणी शब्दकल्पद्रुमगता) । अत्र भोगदेहः (प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहम्– ३६९।१३) उक्तः; प्रेतदेहश्च न अवश्यम्भावीति, यथाह—"आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् । संभवत्येव युगपद् योनौ नास्त्यन्तराभवः । तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा । फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाथ जायते" (वनपर्व १८३।७७–७८) ।

आग्नेये उक्तम्—गर्भावस्थो जीव इत्थं चिन्तयति यद् गर्भाद् विनिर्गतोऽहं मोक्षज्ञानं करिष्यामीति (३६९।२६) । प्रतिज्ञेयं भूमिष्ठेषु सत्सु विस्मृता भवति सर्वेषां देहिनाम् । कथं जीवः इमां प्रतिज्ञां पूर्वजन्म-

वृत्तान्तं च विस्मरति, इत्यत्र चक्रदत्त आह—'योनियन्त्रपीडायामपि हि उद्भूतेन तमसा विप्लुतं मनो नातिक्रान्तजन्मगतं स्मरति, यस्तु उद्भूतसत्त्वः तमसा नाभिभूयते स स्मरत्येवातिक्रान्तजन्मानुभूतम्" (चरक-शरीरस्थान ३।१९) । गर्भोपनिषद्वचनमप्यत्रानुसन्धेयम्—"नवमे मासि पूर्वजातिं स्मरति शुभाशुभं च कर्म विन्दति । अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म शुभाशुभं विन्दति" इति (७) ।

पुराणेऽस्मिन् प्रायशः 'भुक्तिमुक्तिमवाप्नोति' 'भुक्तिमुक्तिदम्' इत्येवंजातीयकानि वचांस्युपलभ्यन्ते । दृष्टिरियं पुराणेषु बहुलं दृश्यते ।

उक्तमाग्नेये—"कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता" इति (३६९।६) । दृष्टिरियं बहुलमुपलभ्यते इतिहास-पुराणेषु—"ऋषयस्तु महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः । कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम्" (वन० १८३।८५), "इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता" (वन० २६१।३५), "कर्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शुभाशुभम् । शुभैः शुभमथाप्नोति तथाऽशुभमथान्यथा" (नारदीय० १।४४।१४) ।

(६) लौकिकानि शास्त्राणि

यतो हीदं पुराणं विद्यासारमयमतोऽत्र विविधाभिर्विद्याभिर्भाव्यमिति निश्चप्रचम् । यथा चात्र योगाद्यध्यात्मविद्यानां[१] प्रतिपादनं तथैवात्र लौकिकानां धनुर्वेदादिशास्त्राणामपि विवरणमास्ते ।

---

१. विद्यायाः परापररूपो विभागो मुण्डकोपनिषत्प्रतिष्ठ इति प्रागुक्तम् । अत्र (१।५-१७) अष्टादश विद्या गणिताः—चत्वारो वेदाः, षट् अङ्गानि, चत्वार उपवेदाः, मीमांसा, धर्मशास्त्रं, पुराणं, न्यायश्च । केचित् खलु मीमांसा-धर्मशास्त्रादीनि उपाङ्गत्वेन वर्णयन्ति (द्र० प्रस्थानभेदः) । अत्र याजुषचरणव्यूहगतं वाक्यं द्रष्टव्यम्—"प्रतिपदम् अनुपदं छन्दोभाषा धर्मो मीमांसा न्यायतर्का इत्युपाङ्गानि" (द्वितीया कण्डिका) । मतभेदकारणं चिन्तनीयं सुधीभिः ।

बल्लालसेनमहोदयेन आग्नेयादीनां पुराणानां बहुविधामयत्वं प्रामाण्याप्रामाण्ये च कण्ठत उक्ते। बल्लालवचनानि च दानसागरग्रन्थतः (India Office Ms.no 719, fol. 3b-4a) हाजरामहोदयेन संगृहीतानि—

तार्क्ष्यं पुराणमपरं ब्राह्ममाग्नेयमेव च।
त्रयोविंशतिसाहस्रं पुराणमपि वैष्णवम्॥
षट्साहस्रमितं लिङ्गं पुराणमपरं तथा।
दीक्षाप्रतिष्ठा - पाषण्डमुक्तिरत्नपरीक्षणैः॥
मृषावंशानुचरितैः कोशव्याकरणादिभिः।
असंगतकथाबन्ध - परस्परविरोधितः॥
तन्मीनकेतनादीनां भण्डपाषण्डलिङ्गिनाम्।
लोकवञ्चनमालोक्य सर्वमेवावरी(धी)रितम्॥

अत्र परस्परविरोधतः, परस्परविरोधिभिरिति वा पाठः श्रेयान्।[1]

आयुर्वेदः—आग्नेये विद्येयं विस्तरेणोक्ता (२७९–२९२)। विद्याप्रतिपादने सुश्रुतो धन्वन्तरिश्च स्मृतौ। आयुर्वेदसंप्रदाये इमावाचार्यौ अतिप्रसिद्धाविति। अत्र यद् वैद्यकशास्त्रविवरणं तद् बाहुल्येन वाग्भटकृताष्टाङ्गहृदयमनुकरोतीति दृश्यते।

धन्वन्तरिणा नर-अश्व-गजायुर्वेदाः प्रोक्ताः। इदमस्माभिः श्रुतं यद् गङ्गाधरकविराजनामा वैद्यकविद् एषामध्यायानां टीकां चकारेति। गङ्गाधरः १७९८ खीष्टाब्दे जातो वंगदेशान्तर्गते यशोहरमण्डले।

आत्रेयाचार्यस्य नाम २८५।१ इत्यत्र स्मृतम्। एतत्प्रोक्ता योगा बहुश उक्ताः। आत्रेयस्य प्रशस्तिः आयुर्वेदशास्त्रे दृश्यते—"यथा सिंहो मृगेन्द्राणां.. तथात्रेयोऽस्ति वैद्यके" इति। अयं 'पुनर्वसुः आत्रेय' एव। (आयुर्वेद का इतिहास, पृ० १७१-१९१)।

धन्वन्तरिनामाऽचार्य आयुर्वेदप्रवर्तक इति स्मर्यते। अमृतमन्थने

---

१. Discovery of the Genuine Agneya Purana (Journal of the O. I. M. S. U., Baroda, vol. V. No. 4.)

धन्वतरिं भास्करो जग्राहेति मत्स्यपुराण उक्तम् (२५१।३-४)। सुश्रुताध्यापको धन्वन्तरिः खलु काशिराजो दिवोदास एवेति सुश्रुतासंहितात एव ज्ञायते (सूत्रस्थान १।३)। दिवोदास एव धन्वन्तरिरिति भावप्रकाशे स्पष्टमुक्तम् (१।७८)। अमृतमन्थनोत्थो धन्वन्तरिरेव दिवोदासतया प्रादुर्भूत इति प्राञ्चः। धन्वन्तरिकृताः सिद्धयोगा आसन्निति २७९।२ श्लोकतो ज्ञायते। स्मर्यते खलु योगचिन्तामणिनामको धन्वन्तरिप्रणीतो ग्रन्थः।

अश्वायुर्वेदः—२८७तमाध्यायतः २९०तमाध्यायपर्यन्तोऽयम्। अश्वलक्षणं अश्वचिकित्सा च शालिहोत्रेण सुश्रुताय प्रोक्तेत्यत्र उक्तम्। अश्वविद्याऽत्यन्तं प्राचीना। सभापर्वणि 'अश्वसूत्रेति' नाम लभ्यते—'हस्त्यश्वरथसूत्राणि' (५।१२१)। सूत्रं संक्षिप्तोपदेश इत्यत्र देवबोधः। बहवः खल्वाचार्या अश्वशास्त्रानुशासनं कृतवन्त इति ज्ञायते[1]।

शालिहोत्रसंहिता प्रकाशिता। शालिहोत्रः स्वसुताय सुश्रुतायाश्वशास्त्रमुवाच—इत्यत्रोक्तम्[2]। भगवान् शालिहोत्रः 'हयानां कुलतत्त्ववित्' इति पदेन स्तुतः। तुरङ्गघोषः खलु शालिहोत्रस्य पिता—इति नकुलकृत-अश्वचिकित्सायामुक्तम् (१।१)। द्वादशसाहस्री खलु शालिहोत्रसंहिता (चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदाख्यां संहिताम्)।

शालिहोत्रस्य प्रसिद्धिः सर्वत्रासीत्। अमरकोशटीकासर्वस्वे (भाग० १ पृ० ३३), बृहत्संहिताटीकायां (६० अ०), वल्लभदेवकृतशिशुपालवधटीकायाम् (५।१०; ५।६०), विष्णुधर्मोत्तरे (२।४६ अ०), अद्भुतसागरे (पृ० ६२४, ६२८) चास्य मतान्युद्धृतानि।

गजायुर्वेदः—२८७तमाध्याये इयं विद्या विवृता। अत्र गजस्य लक्षणं चिकित्सा च प्रोक्ता (२८७।१)। २९१तमेऽध्याये च गजशान्तिः। गारुडेऽपि (१।२०१।३३-३९) गजचिकित्सा दृश्यते।

---

१. द्र० भगवद्दत्तकृतः अश्वायुर्वेदविषयको निबन्धः (वेदवाणी ४।२, ४)। राजगुरुहेमराजशर्मकृतः काश्यपसंहितोपोद्घातश्चात्र आलोच्यः।

२. दुर्लभगणकृते सिद्धोपदेशसंग्रहनामधेयेऽश्ववैद्यकग्रन्थे—"शालिहोत्रेण गर्गेण सुश्रुतेन च भाषितम्। तत्त्वं यद् वाजिशास्त्रस्य तत् सर्वमिह संस्थितम्" इत्युक्तम् (काश्यपसंहितोपोद्घात पृ० ७०)।

अत्र धन्वन्तरिर्वक्ता, श्रोता च सुश्रुतः, अतः प्रतीयते सुश्रुतकृतो धन्वन्तरिकृतो वा गजायुर्वेदग्रन्थ आसीत्[1]।

गजविद्याविषये मत्स्ये उक्तं यत् सोमपुत्रो बुधो गजवैद्यकस्य प्रणेतेति—

तारोदरविनिष्क्रान्तः कुमारश्चन्द्रसन्निभः।
सर्वार्थशास्त्रविद् धीमान् हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः॥

नाम्ना यद् राजपुत्रीयं विश्रुतं गजवैद्यकम्।
राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वाद् राजपुत्रो बुधः स्मृतः॥

(२४।२-३)।

राजपुत्रीयनामकं हस्तिशास्त्रमासीदिति प्रसिद्धिः। मल्लिनाथेन रघुवंशटीकायामुक्तम्—"त्वग्भेदाच् शोणितस्रावान् मांसस्य क्रथनादपि। आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदिता इति राजपुत्रीये" (४।३९)। अत्रैव शास्त्रान्तरमपि मल्लिनाथः सस्मार—"चिरकालेने"-त्यादि। पालकाप्येन हस्तिशास्त्रान्तर्गतगजहृदयप्रकरणेऽपि सोमपुत्रो बुधः स्मृतः—'विद्यात् तान्यफलान्येवं गीयते सोमसूनना" इति। राघवन्महोदयेन Gleanings from Somadeva's Yasastilaka champu नामके निबन्धे विषयोऽयं विशदीकृतः[2]।

पालकाप्याचार्यस्य नामाग्नेये स्मृतम् (२८७।१)। अयं लोमपाद-मुपदिदेश गजविद्यामित्यत्रोक्तम्। गजशान्तिश्च शालिहोत्रेणोक्ता, (२९१।१)। आचार्योऽयमतिप्रसिद्धः। तन्त्रवार्त्तिके कुमारिलेन पालकाप्य-प्रयुक्तम् 'उभाभ्य' इति पदमुदाहृतम् व्याकरणदुष्टप्रयोगनिदर्शनार्थम्

---

१. पुराणे यच्छास्त्रविषये येषामाचार्याणां मतानि प्रवचनानि वा उद्धृतानि सन्ति, ते आचार्यास्तच्छास्त्राणां प्रवक्तार आसन्निति प्रायेण दृश्यते। मत्स्ये उत्पातशान्तिप्रकरणे गर्ग एव वक्ता, गर्गाचार्यस्तु एतच्छास्त्रविदासीदिति बृहत्-संहिता-तट्टीकातः अद्भुतसागरतश्च प्रतीयते। पञ्चशिखकर्तृकं सांख्यप्रवचनं याज्ञवल्क्यकृतं योगप्रवचनं चेतिहासपुराणेषु दृष्टम्, एतावाचार्यौ सांख्ययोग-शास्त्रकाराविति निश्चप्रचम्। आचार्यमतानाम् उपबृंहितं रूपमेव पुराणेषु निबद्धमिति स्वीकार्यम्, अतः पुराणोक्तविवरणं सुविचार्यैव ग्राह्यम्।

२. J. G. N. Jha R. 1. Vol. I. No. 3, pp. 367–368.

(पृ० २५९ आनन्दा०)। शिवदासकृततत्त्वचन्द्रिकाटीकायाम् पालकाप्य-मतमुद्धृतम् (पृ० ७०४); चिकित्सासंग्रहटीकायां रत्नप्रभायामपि पालकाप्यमतं दृश्यते। पालकाप्यस्य ग्रन्थः प्रकाशितः। अत्र प्रथमे खण्डे महारोगस्थानम्, द्वितीये क्षुद्ररोगस्थानम्, तृतीये शल्यस्थानम्, चतुर्थे चोत्तरस्थानमिति; ग्रन्थे बहुत्र पाठास्त्रुटिताः प्रतिभान्ति।

बृहत्संहितायां सप्तषष्टितमाध्याये हस्तिलक्षणं चतुरधिकनवति-तमाध्याये हस्तिचेष्टितं च वर्णितम्। लक्षणप्रकाशे हस्तिलक्षणादिक-मधिकृत्य बहूक्तम्। महाभारते 'हस्तिसूत्र'-पदं प्रयुक्तमिति (सभा० ५।१२१)।

हस्तिशास्त्रमधिकृत्य बहवो ग्रन्थाः प्रणीताः। अस्मिन् विषये आकाशभैरवकल्पनामको निबन्धो द्रष्टव्यः (द्र० कर्नाटक हिस्टोरिकल रिव्यु पत्रिका ५।१; गोडेकृतो निबन्धः)। आयुर्वेदाचार्या अपि हस्ति-शास्त्रं प्रोचुः। श्रूयते च अग्निवेशकृतं हस्तिशास्त्रम् (आयुर्वेद का इतिहास पृ० २०२)[1]।

वृक्षायुर्वेदः—आग्नेये २८२ तमाध्यायेऽयं विवृतः। विद्येयं सुश्रुतेन प्रोक्ता, अतो गम्यतेऽस्मिन् विषये सुश्रुतस्यापि किमपि प्रवचनमा-सीदिति। सुश्रुतसंहितायां प्रचलितायां वृक्षायुर्वेदप्रसंगो नास्ति, परन्तु बीजाङ्कुरादिविषयिणी चर्चोपलभ्यते। आग्नेये वृक्षरोग-चिकित्साश्च मुख्यत उक्ताः।

इदमत्र विज्ञेयं यद् बहव आचार्या वृक्षायुर्वेदं प्रोचुः काश्यप-पराशर-सारस्वतादयः। बृहत्संहिताया उत्पलटीकायां (५४ तमाध्याये) एतेषामाचार्याणां वचांस्युद्धृतानि। शार्ङ्गधरपद्धत्यां वृक्षायुर्वेद-प्रसंगोऽस्ति; उपवनविनोदश्च तस्यांशभूतः। अर्थशास्त्रे वृक्षगुल्मायुर्वेद-शब्दः प्रयुक्तः (२।२४ अ०)। वृक्षपोषणवर्द्धनादिविषया विशेषेणोक्ता

---

१. प्राकृतभाषायामपि गजशास्त्रविषयका ग्रन्था रचिता इति वेदि-तव्यम्। गजचिकित्सा-गजवैद्यक-गजस्वरूपप्रकाश-गजनिरूपण-गजलक्षण-गजप्रकाश-गजविलासादयो ग्रन्थाः संस्कृते हिन्द्यां च यथाकालं रचिताः (द्र० अगरचन्दनाहटाकृतः गजशास्त्रविषयको निबन्धः, सिद्धान्त १६।६ अङ्के प्रकाशितः)।

बृहत्संहितायाम्। पराशरेणापि बृत्तविषये किमपि शास्त्रमुक्त-मिति ज्ञायते।

गोचिकित्सा—२८२ तमाध्याये। गोमतीविद्या च २९२।१३ श्लोके उक्ता। अयं मन्त्रविशेषः प्रायश्चित्ततत्त्वे (पृ० ५२२-५२३) दर्शितः—"गोमतीविद्यामाह प्रायश्चित्तकाण्डकल्पतरौ यमः..." इत्यादिना। अस्यां विद्यायां गावः प्रशस्यन्ते। मदनपारिजातेऽपि विद्येयमुक्ता (पृ० ८६२)।

बृहत्संहितायां गोलक्षणाध्यायो दृश्यते (६१ अ०) यत्र गवां वृषभाणां च शुभाशुभलक्षणानि उक्तानि। अत्र पराशरस्य शालिहोत्रस्य च श्लोका उद्धृताः।

रत्नपरीक्षा—२६४तमाध्याये। गारुडेऽपि विषयोऽयं प्रपञ्चितः ६८-८० अ०)। गारुडे रत्नपरीक्षाप्रसंगे व्याडि-नाम स्मृतम्। रसाचार्योऽयमिति प्रसिद्धिरस्ति (दृश्यतामेतद्विषयको मत्कृतो निबन्धः वेदवाणी १०।६)। लक्षणप्रकाशे बहूक्तमस्मिन् विषये[1]।

स्त्रीपुंसलक्षणम्—२४३-२४५ अध्यायेषु। अत्र स्त्री-पुरुषशरीर-चिह्नानि शुभाशुभज्ञापकानि विचार्यन्ते। गारुडेऽपि (६३-६३) विद्येयं प्रपञ्चिता। 'कच्चिदङ्गेषु निष्णातः' (सभा० ५।४२) इति श्लोके इयमेव विद्या निर्दिष्टा—इति व्याख्यातारः[2]। लक्षणप्रकाशे एतद्विषये बहूनि वाक्यान्युद्धृतानि। प्राकृतभाषायामियं विद्या अङ्गविज्जेति पदेनोच्यते। पाणिनीये गणपाठे (४।३।७३) अङ्गविद्यायाः, तस्या व्याख्यायाश्चापि निर्देश उपलभ्यते।

अत्रेदमुक्तं यत समुद्रनामाऽचार्योऽस्या विद्याया मूलप्रवक्तेति। ततश्चास्या विद्याया सामुद्रिकमित्यपरं नाम।

धनुर्विद्या—२४९-२५२ अध्यायेषु। अतिप्रसिद्धेयं विद्या प्राचीने काले। (मधुसूदनसरस्वतीभिः प्रस्थानभेदे एतद्विषये स्पष्टं विवरणं प्रदत्तम्)। एतच्छास्त्रप्रवर्तनविषये प्रपञ्चहृदय उक्तम्—"धनुर्वेदो

---

१. संस्कृतसाहित्यपरिषत्-पत्रिका (४।११-१२) रत्नपरीक्षाविषये द्रष्टव्या।

२. अत्र अङ्गपदेन शिक्षाद्यङ्गानि गृह्णन्त इति देवबोधः। मतमिदम-साध्विति प्रतिभाति।

ब्रह्म-प्रजापति-इन्द्र-मनु-जमदग्निसुतादिभिः अध्ययनाध्यापनपरम्परानुगतो विश्वामित्रादिभिरनन्तरं शास्त्रत्वमापन्नः'' (उपवेदप्रकरणम्)। जमदग्निः खल्वस्यां विद्यायां कृतपरिश्रम इति ''रथचर्यां पदातिचर्यां च जमदग्निराह'' इति डल्हणवचनतो विज्ञायते (सुश्रुतसं० चिकित्सा० १२।११)। भरद्वाजोऽप्यस्या विद्यायाः प्रवक्तेति शान्तिपर्वतो विज्ञायते (२१०।२१)। तथैव अगस्त्योऽपि (आदिपर्व १५२।१० कुम्भकोणसंस्क०)। विश्वामित्रधनुर्वेदस्य नाम मधुसूदनेन गृहीतम् , ग्रन्थश्च नष्ट एव। वासिष्ठी धनुर्वेदसंहिता च प्रचलति। शुक्रनीतिसारे, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे, वीरचिन्तामणौ, कामन्दकीये, नीतिमयूखे च विषयोऽयं सामान्य-विशेषरूपेण प्रतिपादितः[1]।

वास्तुविद्या—अग्नौ वास्तुविद्या बहुश उपवर्णिता (४० अ०; ९३-९४ अ०; १०५-१०६ अ०; २४७ अ०)। अत्र वास्तुशास्त्रगता ये विषयास्ते विष्णुधर्मोत्तरेऽपि प्रतिपादिताः (२।२९-३१ अ०)। समराङ्गणसूत्रधारेऽपि इमे विषयाः स्पष्टमुपवर्णिताः। मात्स्ये (२५२-२७० अ०) वास्तुविद्या प्रपञ्चिता।[2]

पुराणेषु वास्तुविषयिणी चर्चा बहुत्रोपलभ्यते। अग्नौ (९५।७) गर्गविद्याऽभिहिता। गर्गविद्येतिशब्देन गर्गप्रोक्ता 'निवासयोग्यगृहनिर्माणकला' अभिप्रेता। दृश्यते खलु गर्गकृतस्य वास्तुशास्त्रस्य नाम बृहत्संहितायां सनत्कुमारवास्तुशास्त्रे चेति गवेषकाणां मतम्। विश्वकर्मप्रकाशे (१९।११०) उक्तं यद् गर्गतः पराशरो वास्तुशास्त्रं लेभ इति।

वास्तुविषयकेषु ग्रन्थेषु अग्निपुराणनाम स्मृतमिति प्रागुक्तम्।

प्रतिमालक्षणम्—(४९-५५ अ०)—पूज्यदेवप्रतिमानां लक्षणं निर्माणं चात्राभिहितम्। एषु अवतार-देवी-योगिनी-ग्रह-यक्षादीनां प्रतिमा अपि लक्षिताः।

---

१. संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकायां धनुर्वेदमधिकृत्य पुष्कलो विचारः कृतः (४।७-१२)।

२. द्र० Matsya Purana—A Study p. 342-370; वास्तुविषये महान्तो ग्रन्था इदानीन्तनैर्विद्वद्भिर्विरचितास्त इह आलोच्याः।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि प्रतिमावर्णनमुपलभ्यते (तृतीये खण्डे)। तथैव मत्स्येऽपि (२५८–२६४ अ०)। मानसारे, चतुर्वर्गचिन्तामणौ, सूत्रधारमण्डने, रूपमण्डने, बृहत्संहितायां (५८ अ०) च विषयोऽयं प्रतिपादितः।

राजधर्मः—पुष्करेण रामाय राजधर्म उक्तः[1] (२१८–२३७ अ०)। इयं पुष्करोक्ता नीतिरित्युच्यते (२३८।१)।

पुष्करोक्ता नीतिर्विष्णुधर्मोत्तरेऽपि (२।६५–७२ अ०; १४५–१६५ अ०)। विष्णुधर्मोत्तरत इदमपि विज्ञायते यद् रामोऽत्र परशुराम एव (अग्नि० १५५।२७ अपि द्र०)। पुष्करस्तु वरुणसुत इति (विष्णुध० २।१।७–९)। विष्णुधर्मोत्तरगतः पुष्करयज्ञ-रामसंवादस्तु आत्मानन्दकृतेऽस्यवामीयभाष्ये स्मृतः।

प्रकरणेऽस्मिन् राजनीतिः राजकृत्यं च आलोचितम्। एतत्प्रकरणगता बहवः श्लोका राजधर्मनिरूपणावसरे निबन्धकारैरुद्धृता इति दृश्यते। स्मृतिषु इतिहासपुराणे च विषयोऽयमालोचितो बहुधा—वन० १५० अ०; सभा० ५; उद्योग० ३३–३४ अ०; शान्ति० १–१३१ अ०; आश्रमवासिक० ५–७ अ०; रामायण २।१५, ६७, १००, ६।१७–१८, ६३ अ०; मनु० ७–९ अ०; याज्ञवल्क्यस्मृति १।३०४–३६७, वृद्धहारीतस्मृति ७।१८८–२७१; बृहत्पराशर १० अ०; गरुड० १०८–११५ अ०; मत्स्य० २१५–२४३ अ०; कालिका० ८७ अ० (History of Dharmasastra Vol. III. p. 13).

राजशास्त्रप्रणयनं खलु इतिहासपुराणे बहुधोक्तम्—शान्तिपर्वणि राजशास्त्रप्रणेतॄणां विशालाक्षादीनां नामानि उक्तानि (५८।२–३)। नीतिप्रकाशिकायामपि केचन आचार्याः स्मृताः—

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च भारद्वाजो महातपाः।
वेदव्यासश्च भगवान् तथा गौरशिरा मुनिः।
एते हि राजशास्त्राणां प्रणेतारः परन्तपाः॥

---

१. अत्र 'Political thought and practice in the Agnipurana'नामा निबन्धो द्रष्टव्यः (Purana Vol. III. pp. 23–37).

रामनीतिः (२३८–२४२ अ०)—नीतिपदेन राजधर्मः सामान्यनीतिश्च गृह्यते इत्यादौ विज्ञेयम्[१] । अत्र तु राजधर्म एव ।

रामनीतिः खलु कौटिल्यार्थशास्त्रमनुकरोति बहुलम् इति दृश्यते । कामन्दकीयनीतिरप्येतद्विवरणस्योपजीव्यभूतेति विज्ञायते[२] ।

काव्यम् (दृश्यं श्रव्यं च)—अत्र श्रव्य-काव्यलक्षणम्, काव्यभेदः, अलङ्काराः, काव्यगुणाः, काव्यदोषाश्चेत्येते विषया संक्षेपेण उपदर्शिताः (३३७ अ०, ३४३–३४७ अ०); तथैव नाटकप्रकरणादीनां

---

१. बहुशो नीतिशास्त्रमुक्तं पुराणेषु महाभारते च—भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् (शान्ति० २१०।२०), नीतिविस्त्वङ्गिरा मुनिः (ब्र० वै० ४।७३।८२), उवाच तं जगन्माता नीतिसारम् (ब्र० वै० ४।३७।१७), बृहस्पतिप्रोक्ता नीतिः (ब्र० वै० ४।४०।१३२–१५३), वसुदेवप्रोक्ता नीतिः वै० ४।७।१७–२२), श्रौर्वप्रोक्ता नीतिः (ब्र० वै० ४।२४।३३–४१), नीतिसारं सुरेन्द्राय इदमूचे बृहस्पतिः (गरुड० १।१०८।१०) ।

२. The first verse of Ramaniti......is almost a verbal quotation from the Kamandaka Nitisara 1·20 and the next four verses also come from the same source. Then the Purana reproduces Kamandaka......showing thereby that the Ramaniti is largely Kamandakaniti severely summarised and that this part of Agnipurana comes much later than the Gupta period······. On the whole the Ramaniti is a good abridgement of the Kamandakanitisara······. It has nothing of the lofty-mindedness of Rama. (Political Thought and Practice in the Agnipurana, Purana Vol. III. pp. 35–37).

It is much more secular in its conception and nearer to Kautilya's teaching than the Niti of Puskara summarised above (ibid p. 35).

निरूपणमपि ३३८तमेऽध्याये कृतम्। रसानां रीत्यभिनयादीनां च विवेचनं ३३९–३४१तमाध्यायेषु कृतम्[१]।

एतद्विषये अग्निपुराणं भरतमाश्रितवदिति 'भरतेन प्रणीतत्वाद् भारती रीतिरुच्यते' (३३९।६) इति वचनेन, नाट्यशास्त्रश्लोकानुकरणदर्शनेन च निश्चीयते। अग्निपुराणकारो ध्वन्यालोकादिग्रन्थेभ्यश्च श्लोकानाहृतवानिति काणेमहोदयः प्रतिपादयति (History of Sanskrit Poetics ग्रन्थे अग्निपुराणप्रकरणे)। मतमिदं नायुक्तं प्रतीयते, यतो हि धर्मशास्त्रगता विषया अप्यस्मिन् पुराणे याज्ञवल्क्यादिकृतग्रन्थेभ्य आहृताः।

अग्निपुराणगतमेतद् विवरणं भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणग्रन्थस्योपजीव्यभूतमिति दे-महोदयस्य मतम् (द्र० J. R. A. S. 1923, pp. 537–541).

विष्णुधर्मोत्तरे (तृतीये खण्डे) अनुप्रासादीनां (चतुर्दशाध्याये), शास्त्रेतिहासकाव्यादीनाम् (पञ्चदशेऽध्याये), प्रहेलिकादीनां (षोडशेऽध्याये), नाटकादीनां (सप्तदशेऽध्याये) च विवरणमस्ति। तदनन्तरं च बहुषु अध्यायेषु गीतनाट्यरसादयोऽपि विवृताः (द्वात्रिंशदध्यायपर्यन्ताः)।

(७) भूवृत्तं भुवनकोशश्च

भूः, भुवनकोशः, तीर्थक्षेत्राणि चाग्निपुराणगतानि इह विचार्यन्ते।

भूः—भूविषयेऽस्मिन् पुराणेऽतिसंक्षिप्तं कथनमेव दृश्यते। वराहेण पृथिवी उद्धृतेति कथा नात्रोक्ता वराहप्रसंगे (४।१–३)। हिरण्यगर्भोऽण्डं द्विधाकृत्वा दिवं भुवं च निर्ममे—इति मतं १७।८–१० इत्यत्र दृश्यते। एकादशे श्लोके 'अप्सु पारिप्लवां पृथ्वीं...' इत्युक्तम्। अत्र

१. बहवो विद्वांसोऽग्निगतं काव्यविषयमाश्रित्य विचारितवन्तः—P.C. Lahiri कृतो निबन्धः (I.H.Q. Vol. XI. pp. 448–460), Dr. V.Raghavanकृतो निबन्धः (I. H. Q. Vol. X, pp. 767–779); हिन्दीभाषायामपि अग्निगतविषयमाश्रित्य केचन ग्रन्थाः प्रणीताः (अग्निपुराण का काव्यशास्त्रीय भाग-नामा ग्रन्थः द्र०) इति दृश्यते।

वराहकृतपृथ्वीधारणस्योल्लेखोऽस्फुटरूतेणवलोकाते। एतादृशो सृष्टि-विवरणस्थले पुराणान्तरे वराहकृतपृथ्वीधारणकथा नूनमभिहिता भवतीति विज्ञेयम्। अन्यत्र कण्ठतश्चोक्तमस्मिन् पुराणे—"वराहस्तु .. उज्जहार भुवं मग्नाम्" (२७६।१५)।

'पञ्चाशत्कोटिविस्तरा भूमिः' इत्युक्तम् (११९।२८)। परिमाण-मिदं पुराणेषूक्तम् बहुशः[1]। कथमिदं परिमाणमुपपन्नं भवतीति सुधीभिर्विभाव्यम्।

प्रलयप्रसङ्गेऽपि पृथ्वीपरिणाम उक्तः (३६८।३-१०)। पुराणा-न्तराण्यपीदमेव मतमभिदधति।

भुवनकोशः—(१०७-१०८ अ०; ११८-१२० अ०) प्रायेण सर्वेषु पुराणेषु भुवनकोशप्रसंगोऽस्ति[2]। ग्रन्थान्तरेष्वपि विषयोऽयं दृश्यते[3]। आग्नेये भुवनकोशे तीर्थप्रसंगोऽपि प्रसंगतः कृत इत्यस्य वैलक्षण्यं पुराणान्तरतः। भुवनकोशेन सह ज्योतिष्प्रचारोऽपि प्रायेण विवृतो भवतीति ज्ञेयम्।

सर्गादिप्रतिपादके पुराणे भुवनकोशस्य कथं संनिवेश इति प्रश्ने

---

१. न केवलं पुराणे, प्रत्युत शास्त्रान्तरेऽपि इदमेव मतं स्वीकृतम्। उक्तं च योगभाष्ये—"सप्तसमुद्रवेष्टिताः वलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरीवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिसंख्याताः"...(३।२६)। एतत्परिमाणविषये नीलकण्ठो बभाषे—"यत्तु पुराणे पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणमित्युक्तं तदपि 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्' इत्यनेनैव प्रत्युक्तम्। अव्यवस्थितत्वा-न्मतानाम् अनिर्वचनीयवाद एव शरणीकरणीय इत्येव वरम्। यद्वा सर्वत्र यत् प्रमाणं दृष्टं तद्विंशांशेन तद् बोध्यम्, तेन पञ्चाशत्कोटिस्थाने सार्धकोटिद्वय-विस्तारा भूमिः" (भीष्मपर्वटीका)।

२. कूर्म० १।४३-५० अ०; गरुड० १।५४-५७ अ०; पद्म० १।३-६ अ०; ब्रह्म० १८-२८ अ०; भागवत० ५।१६-२० अ०; मत्स्य० ११३-११८ अ०; मार्क० ५४-६० अ०; लिङ्ग० १।४६-६१ अ०; वराह० ७४-८६ अ०; वायु० ३४-५० अ०; विष्णु० २।२-७ अ०; शिवपु० उमा० १७-१८; देवीभाग० ८।१-३ अ०।

३. योगभाष्य ३।२६, सिद्धान्तशिरोमणि-गोलाध्याय, भीष्मपर्व ४-१२ अ०।

कुमारिलः समाधत्ते—"यत्तु पृथिवीविभागकथनं तद् धर्माधर्मसाधनफलोपभोगप्रदेशविवेकाय किञ्चिद् दर्शनपूर्वकं किञ्चिद् वेदमूलम्। वंशानुक्रमणमपि ब्राह्मण-क्षत्रियजातिगोत्रज्ञानार्थं दर्शनस्मरणमूलम्। देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्ध्यर्थं दर्शनगणितसंप्रदायानुमानपूर्वकम्" (तन्त्रवार्त्तिक १।३।१।२)।

११८तमाध्याये भारतवर्षस्य विशेषतो वर्णनमुक्तम्। वायौ (४५ अ०), मात्स्ये (११४ अ०), मार्कण्डेये (५७ अ०) भागवते (५।१७ अ०; ५।१९ अ०) च भारतं विशदरूपेण वर्णितम्। अधस्तान् निर्दिष्टेषु ग्रन्थस्थलेष्वपि भारतवर्षवर्णनं तदन्तर्गत-नदीपर्वतादीनां वर्णनं द्रष्टव्यम् (कूर्म० १।४७ अ०; ब्रह्म० १९ अ०; मार्क० ५८ अ०; विष्णु० २।३ अ०; रामायण किष्किन्धा० ४०–४६ स०; सभान्तर्गत-दिग्विजयपर्व २५–३२; अन्येष्वपि पर्वसु अन्तराऽन्तरा)।

भुवनकोशे पृथिवीविभागभूताः सप्तद्वीपा एव प्राधान्येन वर्णिताः। सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थे द्वीपविवरणमतिसारवद् दृश्यते—

भूमेरर्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः।
अर्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः॥

शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति॥

(शब्दकल्पद्रुमधृतसिद्धान्तशिरोमणिवचनम्)

प्लक्षद्वीपस्यैव नामान्तरं गोमेदकमिति विज्ञेयम्।

द्वीपविवरणान्ते अप्समुद्रसम्बन्धो विवृतः (११९।२४–२६)। ततश्च लोकालोककथनम्, अण्डकटाहकथनं च। एतत् सर्वं वाय्वादिपुराणेषु विशदरूपेणोक्तम्।

पातालम्—द्वीपवर्णनानन्तरं सप्तपातालानां वर्णनं कृतम् १२० तमेऽध्याये (१२०।१–४)। भूमिविशेषाः कृष्णपीतारुणादिवर्णयुक्ता एव पातालानि इत्यत्रोक्तम्। मतमिदं लैङ्गे, वैष्णवे, अन्यत्र च दृश्यते। भुवोऽधो नरका इत्यत्रैवोक्तम् (१२०।५)।

एतदनन्तरम् १२०तमेऽध्याये सूर्यस्य, ग्रहादीनां च प्रचारः समासतो वर्णितः।

तीर्थम्—१०९तमेऽध्याये तीर्थसूची प्रदत्ता। देवविशेषसंबद्धाः सूच्यः पुराणान्तरेष्वपि उपलभ्यन्ते, यथा—पितृतीर्थगणना (मत्स्य० २२ अ०), देवीपीठगणना (मत्स्य० १३ अ०), ब्रह्मतीर्थगणना (प्रभासक्षेत्र १०५ अ०); सामान्यतीर्थसूच्यश्च बहुत्र दृश्यन्त इति ज्ञेयम्। (ब्रह्म० २५ अ०)।

तीर्थगणना खलु अत्यन्तं प्राचीना[1]। दृश्यते खलु विष्णुधर्मसूत्रे (८५ तमेऽध्याये) काचिद् गणना। यत्र पञ्चाशतोऽप्यधिकानि नामानि गण्यन्ते। भारतीयजीवने तीर्थस्य महिमा खलु सुप्रतिष्ठः। भौगोलिकैतिहासिकदृष्ट्या तीर्थविवरणं साभिप्रायं प्रतीयते। तीर्थज्ञानं धर्मदृष्ट्या लोकदृष्ट्या संस्कृतिदृष्ट्याऽपि आवश्यकमिति अनुसन्धातॄणां मतम्[2]।

---

१. अष्टषष्टितीर्थगणनाऽपि प्रसिद्धाऽसीदिति विज्ञायते। दृश्यतां नागर० १०५।२८–४०; १०६।५–२०; प्रभास० १३३।११–२८; मत्स्य० १८१ अ०; इति च।

२. The creation of Tirthas was a positive technique in the process of 'land-taking' or land settlement by the pioneers of race. The fore-fathers who first made the land their own Created a Tirtha and gave it a name after some Risi or hoary ancestor or Deva who performed his Tapas there. Such region or spot is made holy in the minds of the people and binds them perpetually to the land. From this point of view the geography of India is a revelation and it would be difficult to find a beauty spot or a spot with natural scenery, a mountain peak, a river, stream, reservoir of water or waterfall where the footsteps of the pioneers and forebears had not reached and which they had not deified as a Tirtha (Matsya Purana–A Study pp. 115–116).

गङ्गामाहात्म्यम् (११० अ०)—पाद्मे (५।६० अ०; १।३३ अ०), नारदीये (२।३८–४५ अ०) च गङ्गामाहात्म्यं दृश्यते। पुराणगते काशीमाहात्म्ये प्रयागमाहात्म्ये चापि गङ्गामहिमा प्रतिपादितोऽशतः।

प्रयागमाहात्म्यम्—(११० अ०)—पुराणान्तरेष्वपि विषयोऽयं दृश्यते (पद्म० १।४०–४९ अ०; मत्स्य० १०३–११२ अ०; कूर्म० १।३६–३९ अ०) अत्रत्या बहवः श्लोकाः प्रायेण समाना इति दृश्यते। वनपर्वण्यपि (८५–८७) प्रयागविवरणमस्ति।

वाराणसीमाहात्म्यम् (११२ अ०)—पुराणान्तरेष्वपि वाराणसी-माहात्म्यं (काशीमाहात्म्यं वा) लभ्यते (पद्म० १।३३–३७ अ०; नारदीय० २।४८–५१ अ० ; मत्स्य० १८५–१८५ अ०; लिङ्ग० १।९२ अ०; कूर्म० १।३१–३५ अ०)। स्कन्दपुराणीयकाशीखण्डे प्रतिपादितं काशीमाहात्म्यम्।

नर्मदामाहात्म्यम् (११३ अ०)—पुराणान्तरेष्वपि नर्मदामहिमा प्रतिपादितः (पद्म० १।१३–२३ अ०; मत्स्य० १८६–१९४ अ०; कूर्म० २।४०–४२ अ०)।

गयामाहात्म्यम् (११४–११६ अ०)—पुराणान्तरेष्वपि विषयोऽयं प्रतिपादितः (वायु० १०५–११२ अ०; नारदीय० २।४४–४० अ०)।

अत्र गयासुरकथोल्लिखिता (११५।५४–६३)। नारदीये (२।४४। २६–५०), गरुडेऽपि (१।८४।३४–४३) च कथेयं दृश्यते। गया खलु ख्रीष्टजन्मनः पूर्वमेव पुण्यस्थानरूपेण संमानिताऽसीत्। एतत्स्थान-पवित्रताज्ञापनार्थमेव गयासुरकथा कल्पितेति काणेमहोदयानां मतम्[१]।

---

१. To my mind it appears thet Gaya had become a famous पितृतीर्थ centuries before Christ and that the legend of Gayasura is a post facto attempt to account for the sanctity of the place and the numerous shrines and holy places that had sprung up round Gaya (Hist. of Dharmasastra vol. iv, p. 660).

अन्येऽपि विद्वांसो गयासुरकथां विवेचितवन्त इति अत्रैव दर्शितम्, [तथा हि—वरुआमहोदयः (Gaya and Buddha Gaya ग्रन्थे), राजेन्द्रलालमित्रमहोदयः Bodhgaya ग्रन्थे), O. Malley महोदयः (एतद्विषयको निबन्धः, J. A. S. B. Vol. LXII, Part 3, 1904)].

(८) ऐतिहासिक-सांस्कृतिक विषयाः

चरितम्, आख्यानादिकं चाधिकृत्यात्र किमपि विचार्यते समासेन। अत्र विशिष्टान्येव चरितादीनि विवेचयिष्यन्ते।

अवतारः—मत्स्यादीन् अवतारानधिकृत्य विशदं विवरणं प्रदत्तमाग्नेये (२–१६ अ०)। यद्यप्यत्र कृष्णोऽवतारत्वेन स्वीकृतः (महाभारतस्य हरिवंशस्य च सारोऽपि प्रदत्तः), तथापि ४९।६ स्थले बलराम एवाष्टमावतारत्वेन संमानित इति दृश्यते। पुराणप्रवक्तृभेद एवास्य मतभेदस्य कारणमिति स्वीकरणीयम्।

संक्षेपभागवतामृते सनातनगोस्वामिकृते 'अवतार'विषये विपुलो विचारो विद्यते[१]। अत्र वैष्णवसंप्रदायदृष्ट्या वर्गीकरणं स्वरूपनिर्धारणं च कृतम्।

अवतारप्रतिमालक्षणं ४९तमेऽध्याय उक्तम्।

मत्स्यावतारः (२ अ०)—अत्र मनुवैवस्वतकथा, वेदहर्तृहयग्रीवदानववधकथा च वर्णिता। मनुवैवस्वतकथा चान्यत्र दृश्यते—भाग० १।३।१५; २।७।१२; ८।२४ अ०; मत्स्य० १ अ०।

हयग्रीववधकथा—भाग० ११।४।१७; ५।१८।६; पद्म० ४।२२।२३; ६।२५७।१–३१; रेवा० ९ अ०; वराह० १५।१०; १।५; ११३।२०; मत्स्य०

१. महाभारते पुराणे च अवतारगणना सर्वत्र नैकरूपा। क्वचिद् हंसनाम पठ्यते, क्वचिन् मत्स्यनाम न पठ्यते, क्वचिद् बुद्धनाम नास्ति, क्वचित् कृष्णस्थले बलरामनाम दृश्यते। किमत्र कारणमिति ग्रन्थान्तरे विशदीकरिष्यते।

५३।५-७; वस्त्रापथ० १८।५४ इत्यत्रोक्ता। पुराणोक्तासु कथासु सर्वत्र किमपि वैलक्षण्यं वर्तत इति न विस्मरणीयम्।

मत्स्यावतारकथाया मूलं खलु शतपथब्राह्मणम् (१।८।१।१)। ब्राह्मणे मनुरित्येवोक्तम्। कृतमालेति नद्या नाम ब्राह्मणे नास्ति, आग्नेये (२।४) भागवते (८।२४।१२) च विद्यते। अग्निपुराणगतं विवरणं खलु भागवतप्रतिष्ठम्। कृतमालेति नाम भागवतकर्तुः दाक्षिणात्यप्रदेशभवत्वं सूचयतीति इतिवृत्तविदः। एतद्विषये अमरनाथ-रायकृतो निबन्धः (I. H. Q. VIII. pp. 49–53), जे० एन० बनर्जीकृतो निबन्धः (I. H. Q. XXVII. pp. 138–143) च द्रष्टव्यौ[1]।

कूर्मः (३ अ०)—अत्र समुद्रमन्थनकथोक्ता। कथेयं पुराणान्तरेष्वपि (कूर्म० १।१६।७७-७८)।

यद्यपि वेदे कूर्मप्रसंगोऽस्ति (शतपथब्रा० ७।५।१।५ ; तै० आ० १।२३।१), तथापि वैदिकेन विवरणेन सह न पुराणगतस्य विवरणस्य कश्चिदपि संबन्धोऽवलोक्यते।

वराहः (४।१–३)—अत्र वराहकृतं हिरण्याक्षहननं वर्णितम्। अन्यत्र च तृतीये देवासुरसंग्रामे हिरण्याक्षहननम् पृथ्वीधारणं च वर्णितम् (२७६।१२; २७६।१५)। हिरण्याक्षवधोऽपि बहुश उक्तं पुराणेषु। वराहावतारविषये तैत्तिरीया संहिता (७।१।५।१), तैत्तिरीयं ब्राह्मणं (१।१।६), शतपथब्राह्मणं (१४।१।२।११) च द्रष्टव्यम्।

पृथिव्युद्धरणमपि बहुत्रोक्तम्। अस्मिन् प्रसंगे वराहः खलु यज्ञवराह इत्युच्यते कचित्। स एष प्रसंगोऽन्यत्रापि उक्तः (ब्रह्म० २१३।३२-३९; वायु० ६।१६–२३; ब्रह्माण्ड० १।५।१६–२३; मत्स्य० २४८।६६७-४; भागवत० ३।१३।२५–३९; विष्णु० १।४।३२–३६)।

---

१. द्रष्टव्यः J. N. Farquharr कृतः An Outline of the Religious literature of India नामधेयो ग्रन्थः (pp. 232–233).

नरसिंहः (४।३।५)। अत्र नरसिंहकृतो हिरण्यकशिपुवध उक्तः। एतद्विषये २७६।१०, २७६।१३ स्थले अपि द्रष्टव्ये।

वामनस्य (४।५।१३), **परशुरामस्य** (४।१२-२०) च चरितमत्र समासत उक्तम्। पुराणेषु एषां कर्माणि ईदृशान्येव कीर्त्यन्ते। वेदेऽपि अतिसंक्षेपेणैषां कथा प्रोक्ता।

रामविषये रामायणविषये च प्रागेवोक्तम्।

बुद्धः——बुद्धविषये पुराणेषु भूयांसि वचनानि उपलभ्यन्ते। एतादृशानां वचनानां संकलनं खलु मत्कृते 'इतिहास-पुराण का अनुशीलन' नामधेये हिन्दीग्रन्थे (पृ० २८०–२८६) द्रष्टव्यम्।

कल्किः (१५।८–१०)—दशमावताररूपेण कलिकालान्ते भवः कल्किः (कल्की वा) पुराणेषु बहुधोक्तः। काशीप्रसादजायसवाल-महोदयेन (Indian Antiquary Vol. ILVI), पाठकमहोदयेन (Brahmavidya Vol. I) च ऐतिहासिकदृष्ट्या कल्किप्रसङ्गो विचारितः। कलियुगविषये पुराणेषु बहूक्तम् (भाग० १२ २ अ०; ब्रह्माण्ड० १।३१ अ०; विष्णु० ६।१–२ अ०; ब्रह्म० २२९–२३० अ०; वन० १८८ अ०)[1]।

भरतः——स्वायंभुववंशीय-भरतस्य चरितं १०७तमेऽध्याये उक्तम्। उक्तमत्र "स योगी योगप्रस्थाने वक्ष्ये तच्चरितं पुनः" इति (१०७।१३)। योगिनो भरतस्य चरितं पुनः ३८०तमेऽध्याये प्रोक्तमिति दृश्यते। एतेन उभययोरध्याययोः प्रणेता एक एवेति ज्ञायते। किमर्थं च एकैव कथा विभज्योक्ता—इति चिन्तनीयं विद्वद्भिः।

ऋभु-निदाघ-कथा (३८०।४६–६७)—विष्णुपुराणेऽपि (२।१५–१६ अ०) कथेयमस्ति (ऋतुपाठोऽशुद्धः)। ब्रह्मपुत्र ऋभुः पुलस्त्यतनयं निदाघमात्मज्ञानमुपदिदेश—इत्यत्रोक्तम्।

---

१. कासांचिद् मत्स्यकूर्मादिकथानां यत् तात्त्विकं रहस्यं तद् ग्रन्थान्तरे प्रतिपादयिष्यते। मत्स्यादयो न ऐतिहासिकव्यक्तिविशेषा इति विज्ञेयम्।

खाण्डिक्यजनक-केशिध्वजसंवादः (३७९।१५) । इदमपि विष्णुपुराणे (६।५-७ अ०) नारदीये (१।४६-४७ अ०) च दृश्यते ।

कपिलः—अनेन सगरपुत्रा दग्धाः—"खनन्तः पृथिवीं दग्धाः कपिलेनाथ सागराः" (२७३।२९) । कोऽयं कपिल इति दुरवधारणोऽयं प्रश्नः । उद्योगपर्वणि पठ्यते—

अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज् जातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनार्ताः सगरात्मजाः ॥

(१०९।१७-१८)

चक्रधनुः खलु तपोधर्मादिसादृश्यात् कपिलनाम्ना प्रसिद्धोऽभूत । अयं सांख्यप्रवक्तुरन्य इत्यपि विज्ञायते ।

शंकराचार्योऽपि सांख्यप्रवक्तुः कपिलात् सगरपुत्रध्वंसकृतः कपिलस्य पृथक्त्वमेव स्वीचकार, यथाह सः—"अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुः वासुदेवनाम्नः स्मरणात्" (शारीरक० २।१।१) । सगरपुत्रध्वंसकः कपिलः खलु वासुदेवनामेति न इतिहासपुराणे दृष्टमिति विज्ञेयम् ।

सनन्दनादयः (३७९।२८)—सनन्दनादयः खलु ब्रह्मभावभावनया युता इत्युक्तम् । अत्र सनक-सनातन-सनन्दन-सनत्कुमारा एव ग्राह्याः । सनन्दनादीनां ब्रह्मविद्यावेत्तृत्वमितिहासपुराणे प्रसिद्धमेव—

सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः ।
सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ॥७२॥

सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः ।
स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिं धर्ममास्थिताः ॥७३॥

एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञानविशारदाः ।
आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥७४॥

(शान्ति० ३४०।७२-७४)

नारदपुराणस्य पूर्वभागे चत्वारः पादाः सन्ति, येषु यथाक्रमम् सनक-सनन्दन-सनत्कुमार-सनातना नारदं प्रति आत्मज्ञानं ख्यापयन्ति ।

नारदीयगतमिदं प्रकरणं महाभारतप्रतिष्ठितमिति प्रतिपादितं V. M. Bedekar महोदयेन (Purana, vol. v. pp. 280–304)।

(६) प्रकीर्णविषयाः

(क) मरुन्नाम–२१६तमेऽध्याये ४९ मरुन्नामान्युक्तानि 'एकज्योति'-रादीनि (२१६।२८–३४)। मरुतामीदृशानि नामानि न पुराणान्तरे दृश्यन्ते। वामनपुराणे सप्तमन्वन्तरगतानाम् एकोनपञ्चाशद् मरुतां नामानि विभज्य उक्तानि (७१–७२ अ०)। अत्र मरीचेर्नाम न दृश्यते, यद्यपि गीतायामुक्तम्—"मरीचिर्मरुतामस्मि" (१०।२१)। किमत्र पुराणपाठो भ्रष्ट उत नामगणनायां मतभेदोऽस्तीति विचारणीयम् (एकादशरुद्रनामगणनायां मतान्तराणि दृश्यन्त इति न विस्मरणीयम्)।

अस्मिन्नध्याये प्रजापतीनाम्, देवपत्नीनाम्, पितॄणाम्, मनूनाम्, आदित्यानाम्, गन्धर्वाणाम्, अप्सरसाम्, यक्षानाम्, नागानाम्, राज्ञाम्, पर्वतानाम्, विद्यानाम्, तीर्थादीनां च नामानि सुष्ठु संकलितानि।

(ख) नक्षत्रनाम–अश्विनीभरणीकृत्तिकादीनां सप्तविंशतिनक्षत्राणां संक्षिप्तानि नामानि दर्शितानि (१३६।७–८)—अ०-भ-कृ-रो-मृ-आ-पु—इत्यादीनि। एतादृशी पद्धतिर्ऋग्ज्योतिषेऽपि दृश्यते। अत्र जौ (अश्वनी), द्रा (आर्द्रा), गः (पूर्वफाल्गुनी), खे (विशाखा), श्वे (उत्तराषाढा), हिः (पूर्वाभाद्रपदा) इत्येवंरूपेण कयाचिदनिर्ज्ञातरूपया पद्धत्या नक्षत्रनामानि संक्षिप्तानि कृतानि। ज्योतिषशास्त्रे बहुविधानि संक्षिप्तनामानि सन्तीति विज्ञेयम्।

(ग) उशनःश्लोकः—"श्लोकं पपाठ उशनाः" इत्युक्त्वा (१।८४) 'अहोऽस्य...' श्लोक उद्धृतः (१८।५)[1]। पुराणान्तरेऽपि ध्रुवविषयक एतादृशः श्लोको दृश्यते (विष्णु० १।१२।९७–९८)। एतेन प्रतीयते ध्रुवविषये किमपि काव्यं विरचितमुशनसा।

---

१. एतादृशश्चरितवर्णनात्मकः श्लोकोऽन्यत्रापि दृष्टः—"हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनैः..." (वायु० ६७।६५)।

(घ) भगवान्— भगवच्छब्दविषय उक्तम्–"एवं हरौ हि भगवान्-शब्दोऽन्यत्रोपचारतः" (३७९।१२) मतमिदं साध्विति प्रतिभाति। भागवतगतं "वदन्ति तत्...ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इति (१२।११) पद्यमपि इदमेव तत्त्वं बोधयति[1] ।

(ङ) भाषोल्लेखः– आग्नेये भाषाणां नाम कचिदुपलभ्यते— "संस्कृतप्राकृतकविः" इति (३१९।११)। भाषोल्लेखः पुराणेष्वन्तराऽन्तरा दृश्यते—"देशभाषाविभाषिण्यो रामामण्डलमध्यतः" (प्रभासक्षेत्र), "नानाभाषासु कोविदाः" (काशी० ९।४), "संस्कृतं प्राकृतं चैवापभ्रंशं भूतभाषितम्" (प्रभासक्षेत्र० १४७।५१), "न म्लेच्छभाषणं शिक्षेत्" (कूर्म० २।१६।६४), "प्राकृतं म्लेच्छभाषितम्। न श्रोतव्यं द्विजेनैतद् अधो नयति तद् द्विजम्" (गरुड० १।९८।१७), "संस्कृतैः प्राकृतैः स्तोत्रैः" (द्वारका० ६।३३) इति च। पुराणोक्तभाषानिर्देशमाश्रित्यान्यत्र विचारयिष्यते।

(च) महाबोधितरुः (११५।३७)—गयाश्राद्धप्रसङ्गेऽस्य नाम धृतम् । वायवीयेऽपि (१११।२७–२९) तरुरयं स्तुतोऽस्मिन् प्रसङ्गे। अन्येऽपि केचन श्लोका एतद्विषये प्रसिद्धाः[2] । सिद्धार्थो बुद्धोऽश्वत्थमूले तपश्चचार, योगर्द्धिं च लेभे– इत्येव वृक्षस्यास्य महत्ताया हेतुरित्यनुमीयते।

---

१. यथा खलु भगवच्छब्दो विष्णौ हरौ प्रयुज्यते, तथा ईश्वरशब्दः शिवे। शैवसंप्रदायीयग्रन्थेषु ईश्वरशब्दो बहुधा प्रयुज्यते शिवमभिलक्ष्य। आगमप्रामाण्यग्रन्थेऽपि मतमिदमुपदर्शितम्—"सर्वज्ञेश्वरशब्दौ च नर्ते देवात् पिनाकिनः। उत्पत्तिशक्त्या वर्तेते सत्यप्यन्यत्र तद्वति" (पृ० २५)।

२. It may be noted that three verses (Vayu 111. 27–59) addressed to Mahabodhitaru do not occur in Tristhalisetu p. 361. which gives two other verses instead viz. चलद्दलाय वृक्षाय सर्वदा चलयिष्णवे। बोधितत्त्वाय यज्ञाय अश्वत्थाय नमो नमः। एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामष्टमस्तथा। नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल। The Tristhalisetu remarks that even in some mss. even these two are not to be found.

(छ) **मारिषाकथारहस्यम्** (१८।२३–२८)—कथेयमाधिदैविक-रहस्यं प्रकटयति। दर्शितं च वृक्षकन्याया मारिषायाः तात्त्विकं स्वरूपं नीलकण्ठेन—"वृक्षान् शोषयता वायुना तेषां सारांशो यथा स्वकारणे सौरतेजसि प्रक्षिप्तः, एवं पार्थिवः सारांशः अम्मये सोमे प्रक्षिप्तः। एवं कन्यारूपं वार्क्षं तेजः सोमस्य गर्भे धृतमिति युक्तम्" इति (हरिवंश० १।२।४१)।

(ज) **नाडी**—देवताधिवासनविधिप्रसङ्ग उक्तम्—

हृत्पुण्डरीके संन्यस्य यकारं सूर्यदैवतम्।
द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः॥

(५९।२६)

यद्यप्यत्र नाडीशब्दो न प्रयुक्तस्तथापि श्लोकोऽयं नाडीसंख्यामेव लक्षयतीति निष्प्रपञ्चम्। एतादृशी नाडीसंख्या श्रुतावपि कीर्तिता—"अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्या द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखा नाडीसहस्राणि भवन्ति आसु व्यानश्चरति" (प्रश्न उप० ३।६)। हृदयनिःसृता नाडीति भारते व्यास आह—"प्रस्थिता हृदयात् सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा" इति।

(झ) **चक्रम्**—अस्मिन्नेव प्रसङ्ग उक्तम्—

शुभं चक्रं द्वादशारं ह्युपरिष्टाद् विचिन्तयेत्।
त्रिनाभिचक्रं द्विनेमि स्वरैस्तच्च समन्वितम्॥

(५९।४१–४२)

अत्रार्थे इमौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ—

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परिद्यामृतस्य।
आपुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः॥

(ऋग्० १।१६४।११)

द्वादशप्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत।
तस्मिन् साकं त्रिशता नशङ्कवोऽर्पिता षष्टिर्न चलाचलासः॥

(ऋग्० १।१।६४।४८)

(ञ) पुस्तकम्— पुस्तकलेखनविषय उक्तम्—

पुस्तकानां प्रतिष्ठां च वक्ष्ये लिखनतद्विधिम् ।
स्वस्तिके मण्डलेऽभ्यर्च्य शरयन्त्रासने स्थितम् ॥१३॥
लेख्यं च लिखितं पुस्तं गुरुर्विद्यां हरिं यजेत् ।
यजमानो गुरुं विद्यां हरिं लिपिकृतं नरम् ॥१४॥
प्राङ्मुखः पद्मिनीं ध्यायेल् लिखित्वा श्लोकपञ्चकम् ।
रौप्यस्थमष्या हैम्या च लेखन्या नागराक्षरम् ॥१५॥
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
गुरुं विद्यां हरिं प्रार्च्य पुराणादि लिखेन्नरः ॥१६॥
(६३।१३-१६)

पुराणान्तरेष्वपि लेखनचर्चाऽस्ति, तथाहि—

भविष्योत्तरपुराणे (१।८ प्रकरणीयापरार्कटीकाधृते) मषीनिर्माण-विषये इमे श्लोका उक्ताः—

"सौवर्णी लेखनी कार्या रौप्यं च मषिभाजनम् ।
दीपज्वालासमुद्भूतकज्जलेन मषी भवेत् ।
औदुम्बरामत्र पाणिघृष्टबोलरसान्विता ।"

शास्त्रविदे मष्यादिदानं कर्तव्यमित्याह नन्दिपुराणम्—

येऽपि पत्र-मषी-पात्रलेखनीसंपुटादिकम् ।
दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनः ॥

(ट) मोहशास्त्रम्—इन्द्रद्वेषिणो रजिपुत्रान् मोहयित्वा बृहस्पति-रिन्द्राय राज्यं ददौ इत्याख्यायिका २७४।१७–१९ इत्यत्रोक्ता । उक्तमत्र-"ग्रहशान्त्यादिविधिना गुरुरिन्द्राय तद् ददौ । मोहयित्वा रजिसुतान् आसंस्ते निजधर्मतः" इति (२७४।१९) । अत्र 'मोहयित्वे'ति पदस्य किं तात्पर्यमिति ? पुराणान्तरेषु एतदाख्यानविषये 'वेदबाह्यः जिनधर्मः' (मत्स्य० २४।४७), 'भ्रंशितमार्गः' (९।१७।१६), 'बुद्धिसंमोहः' (वायु० ९२।९७, ब्रह्माण्ड० २।६७।१०२), बुद्धिमोहाभिभूतः, धर्मत्यागः, वेदवादपराङ्मुखः' (विष्णु० ४।८।८), 'नास्तिवादः, असत्तर्क-शास्त्रम्' (हरिवंश० १।२८।३०–३३) इत्येते शब्दाः प्रयुक्ताः । एभिः

शब्दैः 'चार्वाकमतसदृशं किमपि वेदविरोधिमतं' लक्ष्यत एव। एतच्छास्त्रमेव मोहकारणमिति। बौद्धो जैनो वा धर्मोऽत्र लक्षितो न वेति चिन्तनीयम्[१]।

अग्निपुराणविषयाः—अस्मिन् अग्निसंस्करणे येन क्रमेण विषयाः प्रतिपादितास्ते पुराण एवेत्थं निर्दिष्टाः (अ० ३८३)।

आग्नेये हि पुराणेऽस्मिन् सर्वविद्याः प्रदर्शिताः।
सर्वे मत्स्यावताराद्या गीता रामायणं त्विह ॥ ५२॥

हरिवंशो भारतं च नव सर्गाः प्रदर्शिताः।
आगमो वैष्णवो गीतः पूजा दीक्षा प्रतिष्ठया ॥ ५३॥

पवित्रारोहणादीनि प्रतिमालक्षणादिकम्।
प्रासादलक्षणाद्यं च मन्त्रा वै भुक्तिमुक्तिदाः ॥ ५४॥

शैवागमस्तदर्थश्च शाक्तेयः सौर एव च।
मण्डलानि च वास्तुश्च मन्त्राणि विविधानि च ॥ ५५॥

प्रतिसर्गश्चानुगीतो ब्रह्माण्डपरिमण्डलम्।
गीतो भुवनकोषश्च द्वीपवर्षादिनिम्नगाः ॥ ५६॥

गयागङ्गाप्रयागादि - तीर्थमाहात्म्यमीरितम्।
ज्योतिश्चक्रं ज्योतिषादि गीतो युद्धजयार्णवः ॥ ५७॥

---

१. It is thus not conclusive that either Buddhism or Jainism is referred to here. The greatest common measure is represented by 'a path opposed to the Vedic' and 'Indra doing something against those opposed to the Vedic'. This of course is a very ancient idea having widespread concurrence in Vedic literature, Samhita Brahmana and Upanisad—Indra giving away to Salavrkas the Yatis described as Arunmagha or Arunmukha. the last obscure term being interpreted in a variety of ways (Further Gleanings from the Matsya Purana by Dr. V. Raghavan, Purana vol. iii. p. 323).

मन्वन्तरादयो गीता धर्मो वर्णादिकस्य च।
अशौचं द्रव्यशुद्धिश्च प्रायश्चित्तं प्रदर्शितम् ॥ ५८ ॥

राजधर्मो दानधर्मो व्रतानि विविधानि च।
व्यवहाराः शान्तयश्च ऋग्वेदादिविधानकम् ॥ ५९ ॥

सूर्यवंशः सोमवंशो धनुर्वेदश्च वैद्यकम्।
गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं मीमांसा न्यायविस्तरः ॥ ६० ॥

पुराणसंख्यामाहात्म्यं छन्दो व्याकरणं स्मृतम्।
अलंकारो निघण्टुश्च शिक्षा कल्प इहोदितः ॥ ६१ ॥

नैमित्तिको प्राकृतिको लय आत्यन्तिकः स्मृतः।
वेदान्तं ब्रह्मविज्ञानं योगो ह्यष्टाङ्ग ईरितः ॥ ६२ ॥

स्तोत्रं पुराणमाहात्म्यं विद्या ह्यष्टादश स्मृताः।
ऋग्वेदाद्याः परा ह्यत्र परा विद्याऽक्षरं परम् ॥ ६३ ॥

सप्रपञ्चं निष्प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपमीरितम्।
इदं पञ्चदशसाहस्रं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ ६४ ॥

अग्निपुराणगतैः विषयैः सहास्याः सूक्त्या महत्साम्यं लक्ष्यते। यानि च वैलक्षण्यानि तान्यत्र विचार्यन्ते—

(१) ५६तमे श्लोके 'प्रतिसर्गश्चानुगीत' इत्युक्तम्। ब्रह्माण्डपरिमण्डलं (५६तमः श्लोको द्र०) खलु १०७-१०८ तमाध्याययोः वर्णितम्। एतत् प्राक् प्रतिसर्गस्य (प्रलयस्य) कापि चर्चा न विद्यते। प्रतिष्ठा-दीक्षामूर्तिलक्षणादीन्येव वस्तून्यत्र प्रतिपादितानि। चन्द्रादीनां स्व-स्व-राज्येऽभिषेकस्तु (प्रतिसर्गनामधेयः) १९तमेऽध्याये उक्तः 'प्रतिसर्गोऽयमीरितः' (१९।२९) स चोक्त एव। नेदं प्रकरणं 'प्रतिसर्गश्चानुगीतः' इति वचसा लक्षितं भवितुमर्हति। प्रलयप्रकरणं तु पुराणान्ते वर्तत एव। अतो गम्यते 'प्रतिसर्गश्चानुगीते'ति कथने पाठभ्रंशोऽस्ति। सम्यक् पाठस्तु ऊहनीयः।

(२) ६०तमे श्लोक उक्तम्—

सूर्यवंशः सोमवंशो धनुर्वेदश्च वैद्यकम्।
गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं मीमांसा न्यायविस्तरः ॥

सूर्य-सोमवंशौ २७३-२७८ अध्यायेषु प्रपञ्चितौ। धनुर्विद्या च २४९-२५२तमाध्यायेषूक्ता। वैद्यकं २७९-२९२तमाध्यायेषु। गान्धर्ववेदः खलु नात्र विवृतः। गान्धर्ववेदपदेन मुख्यतः गानविद्या गृह्यते। गान-विद्या पुनर्लेशतोऽपि नोक्ताऽऽग्नेये। किम् प्रकरणमिदं लुप्तम् ?

अर्थशास्त्रपदेन यदि राजनीतिविद्योच्यते; तर्हि सा विद्याऽत्र प्रोक्ता (२१८-२४२ अ०)। अर्थशास्त्रं खलु राजनीतिमभिधत्ते इति शिष्ट-परम्परातो ज्ञायते। विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायाम् 'अर्थशास्त्रं राजनीति-लक्षणम्' इत्युक्तम् (२।२१)।

पूर्वमीमांसाशास्त्रं पुनः क्वापि नाभिहितम्। वेदान्तशास्त्रोक्तं ज्ञानं ३७७-३८० तमाध्यायेषु विवृतम्। विषयोऽयमस्यामेव सूचौ पृथङ् निर्दिष्टोऽपि (वेदान्तं ब्रह्मविज्ञानम्...६२ श्लो०), अतो गम्यते पूर्वोत्तर-मीमांसाविवरणात्मका अध्याया अप्यत्र आसन्निति। तथैव 'न्यायवि-स्तरम्' अप्यत्र आसीदित्यत्रैवोक्तम्। अक्षपाद-कणादकृते शास्त्रे एव मुख्यतः न्यायपदेन उच्येते। क्वचिच्च सांख्यादीनि शास्त्राण्यपि। एतेषां शास्त्राणां विवरणमपि नात्रोपलभ्यते। योगविद्या क्वचिद् 'न्यायविस्तर-पदेन' लक्षिता भवति। सेयं विद्याऽत्र प्रपञ्चिता (३७२-३७६ अ०)। अस्यां सूचौ योगस्य पृथङ् निर्देशोऽपि वर्तते (योगो ह्यष्टाङ्ग ईरितः ६२ श्लो०)। अतो गम्यते अर्थशास्त्रवद् न्यायादयोऽपि पृथक् प्रपञ्चिता आसन्निति। किम् एतच्छास्त्रसंबद्धा अध्याया लुप्ता जाताः ?

(३) ६१तमे श्लोके दृश्यते—"अलंकारो निघण्टुश्च शिक्षा कल्प इहोदितः" इति। अलङ्काराणाम्, निघण्टोः (कोशस्य), शिक्षायाश्च प्रतिपादनमस्मिन् पुराणे दृश्यते। परन्तु कल्पस्य प्रतिपादनं नोपल-भ्यते। कल्पशास्त्रे मन्त्रविनियोगश्चिन्त्यते, अतः 'अग्निगताश्चतुर्वेद-विधानगता मन्त्रा एव अनेन कल्पपदेन लक्ष्यन्ते' इत्यप्यभिधातुं न शक्यते, ऋग्वेदादिविधानस्य पृथङ्निर्देशात् (५९ श्लोको द्र०)। किं विशिष्टं कल्पप्रकरणं लुप्तम् ?

(४) अग्निपुराणपरिमाणविषये प्रागुक्तम्—"द्वादशैव सहस्राणि" इति (२७२।११)। अस्मिन्नन्तिमेऽध्याये तु "इदं पञ्चदशसाहस्रम्" इत्युच्यते (३८३।६४)। श्लोकपरिमाणभेदकारणं प्रागेव चिन्तितम-स्माभिः।

[३]

गता खलु अग्निपुराणोक्तविषयचर्चा। इदानीम् अग्निपुराणभाषाम्, अग्निपुराणवाङ्मयम्, अग्निपुराणपाठं चाधिकृत्य किमपि विचार्यते।

आग्नेयप्रयुक्तानि छन्दांसि—सर्वत्र अनुष्टुप्छन्द एव प्रयुक्तम्। द्वित्रा एव श्लोका वृत्तान्तररचिताः, यथा—

"अगस्त्य एवं खननाद् धरित्रीम..."(२०६।१३)–श्लोकोऽयमुपजातिछन्दस्कः। "एको मुनिस्ताम्र..." ११५।४० इन्द्रवज्रायुतः। गायत्रीछन्दस्का मन्त्रा अपि क्वचिद् दृश्यन्ते (७१।६)। मन्त्रेषु गद्यसदृशा अंशा अपि सन्ति (६३।६)। यतो हीदं पुराणं विद्यासारमयमतः काव्यरचनाप्रवृत्तिर्नात्र अवलोक्यते, अतएव छन्दोवैचित्र्यं न कृतमिति विज्ञायते[१]।

अग्निपुराणोक्ताः केचन विशिष्टाः प्रयोगाः—अथेह कानपि विशिष्टान् शब्दानवलम्ब्य शब्दशास्त्रादीनाश्रित्य विचार्यते—

(१) **अन्तर्धिः** "पृथोः पुत्रौ...अन्तर्धिपालितौ" इत्युक्तम् (१८।१९)। अत्रैवोक्तम्—"शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद् व्यजायत" इति।

---

१. The poetry of the Puranas exhibits three different tunes in the use of metres. The earlier Puranas do not have a large number of them, while the later ones show a tendency to overemphasise the variety. The Puranas of more recent compilation have fallen back again on the Sloka metre paying no heed to the effect which the variety of metres has on the mind of the reader. Hence the later Puranas of encyclcpaedic nature like the Agni, Garuda, Markandeya. Brihannaradiya, Brihaddharma and Brahmavaivarta have to some extent ignored the value of the fancy metres as a means to literary accomplishment (Metres in the Harivansa Purana by Kumari Vina Pande, Purana, vol ii. p. 187).

अत्रान्तर्धिरेवान्तर्धान इति गम्यते। पुराणे नाम्नां पर्यायप्रयोगोऽन्तराऽन्तरा दृश्यते, यथा—य एव रुक्मी स एव रुक्मवानित्युच्यते, इन्द्रप्रस्थः शक्रप्रस्थो हरिप्रस्थो वा उच्यते। य एवारिमर्दनः, स एव शत्रुमर्दन इति। पिप्पलर्षि एवं पिप्पलाशन इति। एव हिरण्याक्षोऽपि हिरण्यनयन इत्युच्यते। अनयैव दृष्ट्या अग्निवेशनामाऽयुर्वेदप्रवक्ता हुताशवेशपदवाच्यो भवति[1]।

(२) प्राचीनबर्हिषः—"सवर्णाधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः" (१८।२२) इत्यत्र शङ्केयं जागर्ति—प्राचीनबर्हिषः पुत्राः दश, अतः 'प्राचीनबर्हिषाः' इत्येव प्रयोगः करणीयः, कथं 'प्राचीनबर्हिषः' इति? अपत्यप्रत्यये कृते सति, प्रथमाबहुवचने 'प्राचीनबर्हिषाः' इत्येव स्यात्? अत्र 'तद्राजस्ये'ति बहुत्वे तद्धितस्य लुगिति बभाषे नीलकण्ठः (हरिवंश० १।२।४०)।

(३) सर्वतीर्थम्—"मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः" (११५।७) इत्यत्र सर्वतीर्थेष्वेतिपदेन प्रयाग एव लक्षितो भवतीति केचन मन्यन्ते। स्कन्दपुराणे 'मुण्डनम्' इत्यादिकं वचनमस्ति। एतद्विषये तीर्थचिन्तामणौ वाचस्पतिः सर्वतीर्थपदस्य प्रयागवाचकत्वमभ्युपगतवान् (पृ० १६-१७)। मतमिदं युक्तं न वेति सुधियो विभावयन्तु।

(४) अर्धोदकम्—आग्नेय उक्तम्—"अर्धोदके तु जाह्नव्या म्रियतेऽनशनेन यः" इति (तीर्थचिन्तामणि पृ० २६३ धृतं वचनम्; इदं लुप्ताग्नेयपुराणवचनमिति प्रतिभाति)। किमिदमर्धोदकमिति? आह वाचस्पतिः—"अर्धोदकं चरणान् नाभिपर्यन्तमुदकम्" इति (तीर्थचिन्तामणि पृ० २६३)।

(५) अगस्त्यः=अगस्तिः—२०६तमाध्याये अगस्त्यः अगस्तिश्चेति शब्दद्वयमेकस्मिन्नेवर्षौ प्रयुक्तमिति दृश्यते। य एव अगस्त्यः स एव अगस्तिरिति कोशवचनतः सिध्यति। दृश्यते च काशकृत्स्नव्याकरणे सूत्रम्—'पुल्यगिभ्यामस्त्योऽस्तिश्च' इति। अस्य सूत्रस्यायमर्थो ज्ञायते यत् पुलि-अगि-धातुभ्यां अस्त्यः अस्तिश्च प्रत्ययौ भवतः, ततश्च यथा

---

१. पुराणप्रयुक्तव्यक्तिनामविषये बह्वश्च समस्याः। एतद्विषये 'इतिहासपुराण का अनुशीलन'नामा मत्कृतो ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृ० ८-१३)।

पुलस्त्यः पुलस्तिश्च समार्थौ सिद्धौ तथैव अगस्त्यः अगस्तिश्च[1]। पुलस्त्यमभिलक्ष्य पुलस्तिशब्द इतिहासपुराणे प्रयुक्तः। तथैव विन्ध्याद्रिनमनकारिणि अगस्त्यमभिलक्ष्य अगस्तिशब्दः पुराणेषु दृश्यते (काशीखण्ड ५।६०) । बावर (Bower) हस्तलेखसंग्रहे अगस्त्यकृतौषधनामप्रसंगे 'अगस्तिहरीतक्यवलेहः अगस्तिरसायने' च उक्ते, अतो गम्यत आयुर्वेदवाङ्मयेऽपि अगस्तिरेवागस्त्यरूपेण स्वीकृतः। एतादृशं नामवैचित्र्यं वेदेष्वपि। य एव उद्दालकः स एव उद्दालकिरिति शंकर उवाच (कठभाष्य १।१।११)[2]।

(६) पितृपैतामहः (२२०।१६)—यद्यप्यत्र उत्तरपदवृद्धये किमपि शास्त्रानुशासनं न लभ्यते, तथापि 'गुरुलाघवादि' पदवदत्रापि समाधानमन्वेष्टव्यम् , यथोक्तम्—गुरुलघ्वादेरुत्तरपदस्येति।

(७–८) पितृमातरौ (१२६।३६) मातृपितृत्यागः (१६८।३९) अत्रानङ्कृतो द्वन्द्वे (पा० ६।३।२५) इति सूत्रेण कथं नात्वमिति? दृश्यते च 'मातापितृसहस्राणि', इति भारते प्रयोगः (१८।५।६०) 'मातापितृजा निवर्तन्ते' इति सांख्यकारिकायाम् (३९ कारिका)। कथं वा पितृशब्दस्य पूर्वनिपातो गौरवाधिक्यान्मातुरित्यपि प्रश्नो भवितुमर्हति अस्माभिर्मन्यते यद् आनङः पूर्वनिपातस्य च प्रयोगोऽनित्य इति, तथैव पूर्वाचार्यप्रयोगेषु दर्शनात्—"शास्त्रं चानतिशङ्क्यं मातृपितृवचनादपि प्रमाणतरम्" (शाबरभाष्य), "मातृपितृसहस्रम्" (शंकरकृतकठभाष्य २।१।१५), "पितृमातृतः" (नारदस्मृति, स्त्रीपुंसप्रकरण पृ० १०८), "मातृपितृनिमित्तकः" (बौधायनगृह्यशेषसूत्र २।६।१–१०); "पितृ–मातृ–पति–भ्रातृ..." (कात्यायनस्मृतिवाक्यं स्मृतिचन्द्रिका २।२८१ धृतम्), "भ्रातृ–मातृ–पितृ–प्राप्तम्" (मनु० ९।१९४), पितृ-मातृ-भयावहः (आदिपर्व), पितृमातृतः (विष्णुपुराण)।

---

१. "अगस्तिः स्यादगस्त्यश्च" (द्विरूपकोश २६), "अगस्त्योऽगस्तिरेव च" (शब्दभेदप्रकाशः) । वाचस्पत्यभिधाने तारानाथ आह—"अगस्तिः अगस्त्यनामके मुनौ"। मेदिनीकोशेऽपि कुम्भयोनिमृषिमभिलक्ष्य अगस्तिशब्दः दर्शितः—"अगस्तिः स्यात् कुम्भयोनौ" इति।

२. द्र० 'महर्षि अगस्ति पर कुछ निवेदन'नामधेयो निबन्धः (सिद्धान्त वर्ष १४।१७–१८)।

(९) दत्तः (२७५।५)। अत्र दत्तात्रेयार्थे दत्तशब्दः, यथा सत्यभामार्थे भामा वा सत्या वा। एतादृशेषु संक्षिप्तनामसु क पूर्वार्धः प्रयोक्तव्यः क उत्तरार्ध इत्यत्र लोक एव नियामको न प्रयोक्ता। कृष्णद्वैपायनार्थे कृष्णशब्दोऽपि देवीभागवते प्रयुक्तः।

(१०) उपवायुः—नागकूर्मादिपञ्चवायूनभिलक्ष्य 'उपवायु' शब्दः ७७।२१-१२ इत्यत्र प्रयुक्तः। शब्दोऽयमन्यत्र न दृष्टो नागकूर्मादिवायुप्रसङ्गे।

निर्वचनानि—अथात्र कानिचन निर्वचनानि लघु विचार्यन्ते—

(१) राजा—'राजाभूद्जनरञ्जनात्' (१८।१६;२२०।२४)। अत्रेदं विज्ञेयं यद् राजधातोः कनिन् प्रत्यये सति पदमिदं निष्पन्नं भवतीति उणादिप्रकरणतो ज्ञायते (१।१५६)। रञ्जधातो राजशब्दनिष्पत्तिस्तु द्रोणपर्वण्यपि दृश्यते (ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ६७।३-'), विष्णुपुराणे च (राजाभूज्जनरञ्जनात्—१।१३।९२ अ०; १।१३।५७-५८)। राजा प्रकृतिरञ्जनादिति कालिदासोऽपि प्रायुङ्क्त (रघु० ४।१२)।

(२) अविमुक्तम्—११२।२ इत्यत्रोच्यते—"गौरि क्षेत्रं न मुक्तं वै अविमुक्तं ततः स्मृतम्" इति। लिङ्गपुराणे पुनः अवितः (=पापतः) मुक्तम्=अविमुक्तम् इत्युक्तम् (१।९२।१४३)। अविशब्दस्य पापवाचकत्वं श्रुतावुक्तमित्यपि अत्रैवोक्तम्। यद्यपि वेदेऽविमुक्तशब्दोऽप्यस्ति (शतपथ० ३।४।१।४), तथापि न स शब्दः काशीवाचक इति स्पष्टमेव। अविशब्दोऽपि ब्राह्मणग्रन्थे बहुशो दृश्यते, नैषु स्थलेषु पापवाचकत्वमस्य प्रतीयते[१]।

(३) दण्डः—२२६।१६ इत्यत्रोक्तम्—"दमनाद् दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः" इति। निरुक्तिरियं शान्तिपर्वण्यपि दृश्यते (१५।८)। दण्डशब्दश्च निरुक्तो यास्केन—"दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः...दमनादित्यौपमन्यवः" (२।४ ख०)। आह च दशपादी-

---

१. अविमुक्तनिरुक्तिनामधेयः कश्चिद् ग्रन्थो नीलकण्ठेन महाभारतटीका कृता इति श्रूयते। अविमुक्तनिरुक्तिसारनामाऽपरोऽपि ग्रन्थो विद्यते (H. Dh. S. Vol iv. p. 610 f. n.).

वृत्तिकारः—"दमु उपशमे दम्यन्तेऽनेनोद्धता जना इति दण्डः दमनं वा दण्डः चतुर्थ उपायः यष्टिर्वा। करणं भावश्च" (५।७)।

(४) नारायणः—१७।७–८ इत्यत्रोक्तम्—"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः"। नारायणशब्दस्येयं निरुक्तिः सार्वत्रिकी (ब्रह्म० ५६।१२ अ०; ६०।२५ अ०; वायु० ५।३८)। मनुनापीदमेवाभ्यधायि (१।१०)। महाभारतेऽपि दृश्यते—नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः" (उद्योग० ६८।१०)। आह शंकराचार्यः—"नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तान्ययं कारणात्मना व्याप्नोति अतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः...नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः। तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः" (विष्णुसहस्रनामभाष्य, २४५ नाम)।

(५) भगवान्—एतद् विषय उक्तम्—

संभर्तेति तथा भर्ता मकारोऽर्थद्वयान्वितः।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारोऽयं महामुने॥१०॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥११॥

वसन्ति विष्णौ भूतानि स च धातुस्त्रिधात्मकः।
एवं हरौ हि भगवान् शब्दोऽन्यत्रोपचारतः॥१२॥

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥१३॥

(३७६।१०–१३)

इदं निर्वचनं विष्णुपुराणेऽपि (६।५।७१–७८)[1]।

---

१. ईदृशी व्युत्पत्तिः (यत्र पदगतवर्णार्थविचारः शब्दसाम्यमाश्रित्य क्रियते) पूर्वाचार्यसंमता। यथाह माठराचार्यः (भगवच्छब्दमधिकृत्य)—"अतएव भूतानामुत्पत्तिप्रलयावबोधनात् भ इति। आगतिगतिपरिज्ञानात् ग इति विप्रयोगीति वः। अनति चलतीति अन्। सकलवर्णसंप्रदायाद् भगवानित्यभिमानसिद्धिः। अप्यक्षरवर्णसामान्यान् निर्ब्रूयान् न संस्कारमाद्रियेत इति नैरुक्तश्रुति प्रामाण्यात्" (२२ कारिकाटीका)।

अग्निपुराणपाठसमीक्षा[1]—आयुर्वेद - धनुर्वेद- कोश-व्याकरणादि-संबद्धेषु अध्यायेषु ये पाठा भ्रष्टास्ते तत्तच्छास्त्रसंवादेन शुद्धीकरणीयाः।

(१) पृथिवीविषयं सर्वं मरुत्वत्यां व्यजायत (१८।३४) इत्यत्र 'सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत' इत्येव साधुः पाठः, पुराणान्तरेषु अयमेव पाठो दृश्यते। किञ्च ३२तमे श्लोकेऽपि मरुत्वती-नामास्ति, अतोऽत्र नेदं नाम पुनर्भवितुमर्हति।

(२) दक्षकन्यापति-नामप्रस्तावे धर्मादिप्रजापतीनां नामान्युक्तानि, न पुनः कृशाश्वस्य प्रजापतेः (१८।२९–३०); यद्यपि धर्मादिप्रजापती-नामपत्यानि यत्र वर्णितानि, तत्र कृशाश्वस्यापत्यान्यपि उक्तानि (१९।४)। अतः प्रतीयते १८।२९–३० इत्यत्र कृशाश्वनामघटितः श्लोको लुप्तः।

(३) 'ऋतुरिति पदम् ऋभुरिति स्यात् (३८०।४६); नारदपुराणे (१।४९।३४–३५) विष्णुपुराणे (२।१५।३–४) च 'ऋभु'-नाम्नो दर्शनादस्मिन्नेव प्रसंगे।

(४) ततस्तान् पुरुषोऽभ्येत्य मानसः (३७६।४०)—अत्र 'अभ्येत्यामानवः' इत्येव पाठः साधुरिति विज्ञायते, यतो हि एतन्मतोपजीव्यभूते छान्दोग्योपनिषद्वाक्ये (५।१०।१–२) 'अमानवपुरुषः' इत्येव पाठोऽस्ति। तथैव ३७६।३९ इत्यत्र 'तथोत्तरम् शयनं देवलोकं च' इति पठ्यते। अत्र शयनस्थले अयनशब्दः पठनीयः, उत्तरायनशब्दस्य छान्दोग्य श्रुतौ दर्शनात्।

(५) आत्मगन्धा (३६८।१९)—इदम् आत्तगन्धेति स्यात्; प्रलयप्रसंगे पुराणान्तरे तथैव प्रयोगदर्शनात्। आत्तगन्धा=आत्तः अपहृतः गन्धो यस्याः (विष्णु० ६।४।१४ गता श्रीधरटीका)।

---

१. आनन्दाश्रमीयसंस्करणे (१८७९ शकाब्दीये) प्रायेण मुद्रणाशुद्धयो दृश्यन्ते। काश्चनाशुद्धय उदाह्रियन्ते—भूगौ (२६।१)=भूमौ; ममोऽस्तु (५६।३२)=नमोऽस्तु; बहस्पते (५८।२४)=बृहस्पते; संभुः (२१०।१३)= शंभुः; मत्यमः (३७३।१०)=मध्यमः; ध्यान (३७४।१३)=ध्यान; योमं (३७४।७)=योगम्; गुणै (३७१।११)=गुणै); द्राद् (३७६।११)=द्राङ्; यीज (३७३।२३)=बीज।

(६) शास्त्रेतिहासवाक्यानाम् (३३७।२)—इदं शास्त्रेतिहासकाव्यानामिति स्यात्, यतो ह्य तदनन्तरमेव शास्त्रेतिहासकाव्यलक्षणानि प्रोक्तानि (३३७।२-३)।

(७) ययातिपुत्रनामसु 'पुरु' नाम पठ्यते (२७४।२३)। सम्यक् पाठस्तु 'पूरु' रिति। अत्र छन्दोरक्षार्थमपि पूरुरिति पाठ आश्रयणीयः। पुराणान्तरे पूरुरित्येव पाठो दृश्यते (विष्णु० ४।१०।२; आदिपर्व ७५।३५; ८३।१० तथाऽन्यत्र)।

(८) २७३।२० श्लोके 'श्रावन्तः श्रावन्तिका पुरी' च उक्ते। अत्र श्रावस्तः, श्रावस्तिका चेति सम्यक् पाठः; इतिवृत्तशास्त्रतः पुराणान्तरतश्च तथैव प्रतिपादनात्।

(९) १११।१४ इत्यत्र 'तीर्थं वासरकं स्मृतम्' इति पठ्यते ; 'तीर्थं वानरकम्' इति क्वचित् पाठः। 'अत्र तीर्थं त्वनरकं स्मृतम्' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति ; महाभारते (वन० ८३।१६८) अन्यत्र च अनरकेति तीर्थनाम्नोदर्शनात्।

(१०) अष्ट गुह्यनामानि ११२।३-५ इत्यत्र स्मृतानि ; परन्तु गणनायां कृतायां सप्त नामान्येव लभ्यन्ते, अतो गम्यते एकं नाम भ्रष्टमिति।

(१२) सूक्तनामनिर्देशे प्रायेण भ्रष्टपाठा दृश्यन्ते। 'पुरुषं गीतिमेतानि' इति पाठो मुद्रितः (९६।४१)। 'अत्र पुरुषगतिसामानि' इत्येव स्यात्, इदमेव साम्नो नामेति वैदिकेषु प्रसिद्धिः।

(१३) 'वरणा च नदी नासी' इत्युक्तम् (११२।६)। अत्र नासीति पाठो भ्रष्टः। नद्या नाम खलु असि र्वा असी वा भवितुमर्हति, अतो नासीत्यत्र चासीति पठनीयम्। असीति नाम पद्मपुराणे दृश्यते (५।१४।१९१)।

(१४) नाचिकेतसे (३८२।१) इति पदं खलु 'नचिकेतसे' इति स्यात्, 'नचिकेताः' इत्येव नाम्नः श्रवणात् (कठ० उप० १।१।१)।

(१५) 'जम्बु'-द्वीप शब्दः (उकारघटितः) १०७।५ इत्यत्र पठितः। द्वीपनाम तु 'जम्बूः' इत्येव, नतु जम्बुरिति। 'जम्ब्वाः फलम्' इत्यर्थे जम्बु-इति पदं दृष्ट्वा द्वीपनाम्नि अपि जम्बुपदं स्वीक्रियते भ्रान्त्या—इत्येव

वयं पश्यामः। जम्बूरिति पदमपि फलमभिधत्ते (अष्टा० ४।३।१६५-१६६)। पुराणेषु क्वचित् 'जम्बु' रिति पाठः सम्पादकाज्ञानमूलकः[1], अथवा मुद्रणप्रमादज इत्येव ज्ञातव्यम्।

(१६) १६।१७ इत्यत्र पठ्यते—"दंष्ट्रिनः क्रोधवशगाः" इति। अत्र 'क्रोधवशजाः' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति। कश्यपस्य एका स्त्री क्रोधा, सैव क्रोधवशेति वोच्यते इतिहासपुराणे (द्रश्यताम् आदिपर्व ६५।१२-१३; ६६।१३; मत्स्य० ६।४३; विष्णु० १।१५।१२६; १।२१।२३)। इयमेव क्रोधवशसंज्ञकानामसुराणां जननीति आदिपर्वणि (६५।३२)। यदि 'क्रोधवशगा' इत्येव पाठः प्राचीनकोशतः सिध्येत् तर्हि गमधातुर्जननार्थकः, धातूनामनेकार्थत्वादिति मन्तव्यम्।

(१७) २७६।११ इत्यत्र—"षष्ठो ह्याजीवको रणः" इति पठ्यते। रणस्वरूपं खल्वत्रैवोक्तम्—"विश्वामित्रवसिष्ठात्रिकवयश्च रणे सुरान्। अपालयंस्ते निवार्य रागद्वेषादिदानवान्" इति (२७६।१८)। पुराणान्तरसंवादात् कोशतश्च 'आडीबकः' इत्येव पाठः साधुः (द्र० मत्स्य० ४७।४२)[2]।

(१८) २७६।१२ इत्यत्रोक्तम्—"नवमो वृत्रघातकः। जितो ह्यालाहलश्चाथ घोरः कोलाहलो रणः" इति। अत्र जितेति पदमस्पष्टार्थकम्। 'जित'-नामकं रणमधिकृत्याहाग्निपुराणम्—"शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः। अपालयत् सुरादींश्च दुष्टक्षत्रं निहत्य च"

---

१. रिचार्डगार्वे नामा विद्वान् सांख्यसूत्रानिरुद्धवृत्तिसम्पादने 'जम्बू-पाठं मूले स्थापयित्वा जम्बू-पाठं टिप्पण्यां प्रादर्शयत् (६।५२ वृत्तिः द्र०)। तदिदं चिन्तनमसम्यगिति आस्माकीना दृष्टिः।

२. आडीबक is cxplained in the Markandeya as the fiercest lifelong enmity between वसिष्ठ and विश्वामित्र, who were not satisfied in one life and so were reborn as Black 1bis (Skt. आटि) and white Ibis (Skt. श्वेतबक). वसिष्ठ was आडी and विश्वामित्र was बक (Markandeya ch. ix; Devibhagavata vi. 18. 30-34). [Matsya Purana-A Study p. 145].

(२७६।२२) इति। अस्मिन्नध्याये विवृता द्वादश देवासुररणाः । नवमो रणः खलु वृत्रघातक इति निश्चप्रचम्। दशमस्य रणस्य तु किं नामेति स्पष्टं न विज्ञायते अग्निपुराणश्लोके, अतः पुराणान्तरवचनतो निर्णयः करणीयः।

मत्स्ये पठ्यते—"धात्रश्च दशमश्चैव ततो हालाहलः स्मृतः। प्रथितो द्वादशस्तेषां घोरः कोलाहलस्तथा" इति (४७।४३)। अत्र धात्रः, हालाहलः, कोलाहल इत्येतानि युद्धानि दशम-एकादश-द्वादशस्थानीयानि इति ज्ञेयम्[1]। वाय्वादिष्वपि देवासुरसंग्रामनामानि द्वादश विवृतानि, परन्तु नामनिर्णयस्तु सम्यङ् न भवति।

(१९) ७२।४४ इत्यत्र पठ्यते—"पञ्चशिखाय ऋभवे" इति। अत्र 'ऋभवे' इत्येव पठनीयम् (ऋभुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनम्)। प्रकरणेऽस्मिन् स्नानाङ्गभूततर्पणं विधीयते। प्रागेतस्मात् सनत्कुमार-कपिलादीनां नामानि गृहीतानि, अत ऋभुर्नाम सांख्याचार्य एवात्र लक्षित इत्येवाभ्युपेयम्। ऋभोः सांख्ययोगवेत्तृत्वं विष्णु-नारदीय-पुराणयोः प्रसिद्धम्। ऋभु-निदाघ-संवादो वराहोपनिषद्यपि वर्तते—"अथ हैनमृभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ योगाभ्यासविधिमनुब्रूहीति" (५।१)।

(२०) सूर्यपूजाविधौ 'खशोल्काय' इति पठ्यते (७३।७)। अत्र 'खखोल्काय' इति पाठः साधुः, काशीखण्डादिषु खखोल्केत्येव सूर्यनाम्नो दर्शनात्।

(२१) १५०।२६ इत्यत्र पठ्यते—"इन्द्रः प्रमतये प्रादात्" इति। अत्र 'इन्द्रप्रमतये प्रादात्' इत्येव पाठः, नतु प्रथमान्तता इन्द्रशब्दस्य युक्ता। पुराणान्तरे 'इन्द्रप्रमितये' इति पदमपि दृश्यते। भागवत-पुराणस्य प्राचीनकोशेऽयमेव पाठो दृश्यते। अत्र इकारघटितः पाठ एव साधुरिति न निर्णयः कर्तुं शक्यतेऽस्माभिरिदानीम्।

---

१. The meaning of धात्र, हालाहल and कोलाहल is not quite clear. ...धात्र may be an adjectival phrase from धातृ or ब्रह्मा and probably refers to his partisanship for Devas against Asuras (Matsya Purana–A Study pp. 145–146).

(२२) २०६।६ इत्यत्र "आतापिर्भक्षितो येन" इति पठ्यते। वातापीति कोशान्तरे पठ्यत इति अग्निपुराणसंपादकेनोक्तम्। एष एव पाठः समीचीनः, इतिहासपुराणे वातापीति नाम्नो दर्शनात्। "हर्षाद् वातापिः" इति ब्रुवन् कौटल्योऽपि वातापिपाठमेव स्वीचकार। स्मर्यते च—"इल्वलो भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः" इति।

(२३) २७३।५ इत्यत्र पठ्यते—"मनो वैंवस्वतस्यासन् पुत्रा वै न च तत्समाः" इति। अत्र न चेत्यत्र 'नव' इति पाठः साधुः, पुराणान्तरे नव-शब्दस्यैव प्रयोगात्, न चेति पाठस्यानर्थकत्वाच्च।

अग्निपुराण-वह्निपुराणयोरैक्यं भेदश्च---पुराणप्रसङ्गे (पुराणेषु) यथाऽग्निपुराणम् आग्नेयपुराणमिति वा शब्दः प्रयुक्तस्तथैव वह्निपुराणं वाह्नमित्यादयः केचन शब्दा अपि प्रयुक्ताः। नामोल्लेखे पर्यायशब्द-प्रयोगो भ्रमोत्पादको भवति, अतएव 'अक्तपरिमाणा संज्ञा' इत्युच्यते शाब्दिकैः (प्रदीप २।१।१)। एवं सत्यपि पुराणनाम्नां पर्यायशब्दा अपि केचन प्रयुक्ताः—गरुडस्थले तार्क्ष्य-नाम, वराहस्थले शूकर-नाम। अनयैव रीत्या 'अग्निपुराण'स्थले वह्निपुराणशब्दः प्रयुक्त इति प्रतिभाति।

शब्दार्थदृष्ट्या यद्यपि न विरोधः, तथापि विषयप्रतिपादनदृष्ट्या वह्निपुराणं खलु अग्निपुराणतः पृथक्—इत्येवाभ्युपेयम्। वह्निपुराणस्य विषयसूची ज्वालाप्रसादमिश्रमहोदयेन प्रकाशिता अष्टादशपुराण-दर्पणे। अत्र ये विषया उक्तास्ते लेशतोऽपि प्रचलितेऽग्निपुराणे नोपलभ्यन्ते (केचन श्लोकाश्च उभयत्र समाना इति विज्ञेयम्)।

इमे हि विषया वह्निपुराणे प्रतिपादिताः —

अध्यायः	विषयः
१	ऋषिप्रश्नः
२	अग्निस्तवः
३	ब्रह्मस्तुतिः
४	स्नानविधिः
५	आह्निकस्नानविधिः
६	भोजनविधिः
७	आग्निकतपः

अध्यायः	विषयः
८	आश्वमेधिकम्, वेणकथा
६	पृथूपाख्यानम्
१०	गायत्रीकल्पः
११	ब्राह्मणप्रशंसा
१२	सर्गानुशासनम्
१३	गणभेदः
१४	योगनिर्णयः
१५	सर्गकथनम्
१६	सर्गानुकीर्तनम्, सतीदेहत्यागः
१७	रुद्रसर्गः
१८	काश्यपीयप्रजासर्गः
१६	काश्यपीयवंशः
२०	प्रजापतिसर्गः
२१–२३	वराहप्रादुर्भावः
२४–२७	नरसिंहप्रादुर्भावः
२८	देवाम्बरीषसंवादः
२६	वैष्णवधर्मप्रसंगे युगानुकीर्तनम्
३०	वैष्णवधर्मप्रसंगे क्रियायोगविधिः
३१	वैष्णवधर्मप्रसंगे शुद्धिव्रतम्
३२	सुनामद्वादशी
३३–३५	धेनुमाहात्म्यम्
३६	घृतधेनुविधिः
३७	वृषदानम्
३८	पाशुपतदानम्
३६	पापनाशन-वृषदानम्
४०	भद्रनिधिदानम्
४१	शिविकादानम्
४२	विद्यादानम्
४३	गृहदानम्
४४	दासीदानम्

अध्याय: विषयः

४५ ब्राह्मणकथनम्
४६ अन्नदानम्
४७ प्रेतोपाख्यानम्
४८ दीपमालिकास्थापनम्
४९ च्यवन-नहुष-संवादः
५० तुलापुरुषदानम्
५१–५२ शार्मिलोपाख्यानम्
५३ तडागवृक्षप्रशंसा
५४ दानादियज्ञकरणम्
५५ वारुणारामप्रतिष्ठा
५६–६० वामनप्रादुर्भावः
६१ क्रियायोगः
६२ कामधेनुप्रदानम्
६३ मुद्गलोपाख्यानम्
६४ शिवोपाख्यानम्
६५ दानावस्थानिर्णयः
६६ संग्रामप्रशंसा
६७ रोहिण्या अष्टमीकल्पः
६८ वैवस्वतानुकीर्तनम्
६९ सगरोपाख्यानम्
७०–७१ गङ्गावतारः
७२ गङ्गामाहात्म्यम्
७३–७४ सूर्यवंशमाहात्म्यम्
७५ सीताशापकथनम्
७६–७७ वैश्रवणवरप्रदानम्, कपिलदर्शनम्
७८ राक्षसयुद्धम्
७९ विश्वामित्रयज्ञः
८० अहल्याशापमोचनम्
८१ सीताविवाहः
८२ सुमन्त्रप्रेषणम्

अध्यायः	विषयः
८३	रामनिर्गमः
८४	जनसंलापः
८५	चित्रकूटनिवासः
८६	कैकेयीवाक्यम्
८७	नन्दिग्रामवासः
८८	त्रिशिरावधः
८९	खरवधः
९०	रावणवाक्यम्
९१	अशोकवनिकाप्रवेशः
९२	वनगवेषणम्
९३	रामक्रोधः
९४	जटायुषो दर्शनम्
९५	जटायुषः सत्कारः
९६	अयोमुखमुक्तिः
९७	कबन्धदर्शनम्
९८	कबन्धवाक्यम्
९९	कबन्धोपदेशः
१००	सुग्रीवदर्शनम्
१०१	सुग्रीववाक्यम्
१०२	हनूमतो वाक्यम्
१०३	रामवाक्यम्
१०४	वालिसंग्रामः
१०५	वालिवाक्यम्
१०६	सुग्रीवाभिषेकः
१०७	वर्षानिवृत्तिः, रामविषादश्च
१०८	लक्ष्मणक्रोधः
१०९	वानरसेनासमागमः
११०	सुग्रीववाक्यम्
१११	वानरयूथप-प्रत्यागमनम्
११२	हनूमतः प्रस्थानम्

अध्यायः	विषयः
११३	वानरप्रत्यागमनम्
११४	वनविवरणम्
११५	राघवचरित्रप्रसंगे वानरविवादः
११६	प्रायोपवेशनम्
११७	सीतावार्त्तोपलब्धिः
११८	सम्पातिपत्तनिवासः
११६	वानरप्रत्यागमनम्
१२०	हनूमतो गर्जनम्
१२१	लङ्कावलोकनम्
१२२	लङ्कान्वेषणम्
१२३	अवरोधदर्शनम्
१२४	सीतोपालम्भनम्
१२५	राक्षसीसमादेशः
१२६	सीताविलापः
१२७	स्वप्नदर्शनम्
१२८	सीतासम्बोधनम्
११६	सीताप्रश्नः
१३०	वनभङ्गः
१३१	किंकरवधः
१३२	अमात्यवधः
१३३	सेनापतिवधः
१३४	अक्षकुमारवधः
१३५	रावणवाक्यम्
१३६	पुच्छनिर्वापणम्
१३७	लङ्कादाहः
१३८	सीतासमाश्वासनम्
१३६	हनूमत्कथनम्
१४०	मधुभक्षणम्
१४१	सीतावाक्यम्
१४२	सुग्रीववाक्यम्

अध्यायः	विषयः
१४३	सेनानिवेशः
१४४–१४६	विभीषणवाक्यम्
१४७	विभीषणागमनम्
१४८	सेतुबन्धप्रारम्भः
१४९	सेतुबन्धः
१५०	मायामयरामदर्शनम्
१५१	सीताप्रलापः
१५२	प्रहस्तवधः
१५३	सुग्रीवविग्रहः
१५४	कुम्भकर्णवधः
१५५	नरान्तकवधः
१५६	त्रिशीर्षवधः
१५७	अतिकायवधः
१५८	इद्रजिद् युद्धम्
१५९	औषधानयनम्
१६०	कुम्भवधः
१६१	निकुम्भवधः
१६२	मकराक्षवधः
१६३	मायामयसीतावधः
१६४	इन्द्रजिद्होमः
१६५	रामोत्थापनम्
१६६	इन्द्रजिद्दर्शनम्
१६७	विरथीकरणम्
१६८	इद्रजिद्वधः
१६९	विजयाख्यापनम्
१७०	सुपार्श्ववाक्यम्
१७१	परिवेदनम्
१७२	विरूपाक्षवधः
१७३	महापार्श्ववधः
१७४	शक्तिभेदः

अध्यायः	विषयः
१७५	राम-रावणयुद्धम्
१७६	रावणशिरश्छेदनम्
१७७	विभीषणाभिषेकः
१७८	विमानारोहणम्
१७९	अयोध्यापुर्यां रामचन्द्रस्य प्रवेशः
१८०	रामाभिषेकः
१८१	राज्यवर्णनं श्रवणफलम्, अनुक्रमणिकावर्णनम् अग्नि-पुराणपठनफलं च[1]।

इदं पुराणमग्निमाहात्म्यं प्रकटयति (१–२ अ०), अत इदमेव मूलभूतमग्निपुराणमिति कथयितुं शक्यते। स्कन्दपुराणीयशिवरहस्य-खण्ड उक्तं यदग्निमाहात्म्यख्यापनं खलु अग्निपुराणस्य लक्ष्यम्। तदिदं लक्षणं प्रचलितेऽग्निपुराणे नोपलभ्यते (प्रत्युत वह्निपुराणे दृश्यते), अतः शिवरहस्यदृष्ट्या वह्निपुराणमेवाग्निपुराणमिति। एवं सत्यपि वह्निपुराणगता बहवः श्लोका अग्निपुराणे प्राप्यन्त एव (अविकलरूपेण किञ्चित् परिवर्तितरूपेण वा)।

वह्निपुराणविषये हाजरामहोदयदृष्टयः—यद्यपि मिश्रमहोदये-नोक्तं यदिदानीं वह्निनामकं पुराणं न मुद्रितम् (अष्टादशपुराणदर्पण पृ० २१५) तथापि अस्माकं धन्यतया अस्य पुराणस्य कोशः प्राप्तः। स च डा० हाजरामहोदयसकाशे विद्यते। एतत्पुराणविषये हाजरामहोदयेन बहु विचारितम्[2]। विचारस्यास्य सार इह प्रदर्श्यते।

(१) प्रचलितमग्निपुराणं तान्त्रिककर्मादिभूयिष्ठम्। इदममौलिकं

---

१. हाजरामहोदयेन वह्निपुराणस्य यादृशः परिचयो दत्तः (विभिन्नेषु निबन्धेषु) सोऽपि उपर्युक्तविवरणानुसार्येव।

२. इमे निबन्धा इह द्रष्टव्या हाजरामहोदयकृताः—Discovery of the Genuine Agneya-Purana (J.O.I., M.S. University of Baroda, vol. v. No. 4); Studies in the Genuine Agneya-Purana alias Vahni-Purana (Our Heritage, vol. i-ii).

पुराणं नवमशताब्द्यां विरचितम्। वल्लालसेनविदुषाऽपीदं तिरस्कृतम्। तान्त्रिकधर्मप्राबल्यादेवास्य प्रसिद्धिः प्रचलनं च जातम्।

(२) प्राक्तनमाग्नेयपुराणं न तान्त्रिककर्मबहुलम्, अतएवेदानीं तस्य प्रचारो लुप्तप्रायो जातः। तच्चेदानीं 'वह्निपुराणे' ति नाम्ना विद्यते ग्रन्थागारेषु। बहुषु निबन्धग्रन्थेषु वह्निपुराणश्लोका उपलभ्यन्ते (वह्निपुराणत्वेन अग्निपुराणत्वेन वा)। अग्निपुराणनाम्ना उद्धृता बहवः श्लोका न प्रचलितेऽग्निपुराणे दृश्यन्ते, प्रत्युत वह्निपुराण एवेति ज्ञेयम्।

(३) इदमेव वह्निपुराणम् 'आग्नेयपुराण'नाम्ना प्राक्तनमाग्नेयपुराणमेव मन्तव्यम्। प्रचलितमग्निपुराणम् (आनन्दाश्रमादिसंस्करणानि अस्यैव) अस्मात् पृथक्। केवन च वह्निपुराणगताः श्लोका अग्निपुराणेऽपि दृश्यन्ते। वह्निपुराणगताः श्लोका वक्तृ-श्रोतृ-नाम्नां परिवर्तनं कृत्वाऽपि कचिद् अग्निपुराणे संकलिताः।

(४) अग्निपुराणस्य यानि लक्षणानि मात्स्ये (५३।२८-३०) प्रभासखण्डे (२।४७-४८) च उक्तानि, न तानि सर्वाणि वह्निपुराणे वाऽग्निपुराणे वा सम्यक् चरितार्थानि भवन्ति। अतो गम्यते वह्निपुराणतः प्राचीनमपि मूलभूतमग्निपुराणमासीत्। यद् वा वह्निपुराणमपि पुराणप्रणेतृभिः बहुधा संस्कृतम्, अतएव बहवो विषयास्त्यक्ताः, नवीना विषयाश्च संयोजिताः।

(५) वह्निपुराणे रामायण-महाभारत-हरिवंश-विष्णुपुराण-विष्णुधर्मोत्तरविषयाः संकलिताः, विष्णुधर्मरामायणादीनां शब्दानुपूर्वी अपि बहुत्र वह्निपुराणे दृश्यते।

(६) अस्मिन् १२००० श्लोका विद्यन्ते। प्रचलितेऽग्नावपि उक्तं यदस्मिन् पुराणे १२००० श्लोकाः सन्ति। इदमनुमीयते यद् वह्निपुराणस्य द्वादशसहस्रश्लोकपरिमाणं ज्ञात्वा अग्निपुराणकारोऽपि तथैव उक्तवान्।

(७) वह्निपुराणांशविशेषरूपे नान्दिपुराणे (यत्र अग्निवसिष्ठसंवादो विद्यते) इदमुक्तं यद् वह्निपुराणतो यज्ञादिपरकाः श्लोका लुप्ता जाता इति। वह्निपुराणस्य एकः संस्कारो वैष्णवसंप्रदायाचार्यैः कृतः, तैराचार्यैश्च यज्ञादिपरकाः श्लोकाः पुराणतः पृथक्कृताः[1]।

---

१. नान्दिपुराणे आग्नेयपुराणविषया इत्थमुपदर्शिताः—

भगवन् देवदेवाग्र्य विभो धर्मादिकारण।
त्वत्प्रसादाच्छ्रुताः सर्वे धर्मा वर्णाश्रमोचिताः ॥ १ ॥

(९) इदं वह्निपुराणं वैष्णवाचार्यैः ५०० खीष्टाब्दतः पूर्वमेव संस्कृतमिति विज्ञायते। प्रमाणान्तरैरिदमपि अनुमीयते यदिदं पुराणं चतुर्थशताब्दीतः प्राग् विरचितम्। .

(१०) वह्निपुराणस्य त्रयः स्तरा लक्ष्यन्ते। यजुर्वेदीयाग्निहोत्रिब्राह्मणैः पुराणमिदमादौ कृतम्, यत्राग्निरूपो रुद्रः स्तुतो बहुधा। ततश्च भागवतवैष्णवैरिदं संस्कृतम्। अस्मिन् संस्करणे वसिष्ठाम्बरीषसंवादः, अन्ये च वैष्णवसंप्रदायीया विषयाः संयोजिताः। ततश्च तृतीये संस्करणे इतश्चेतश्च कानिचन प्रकरणानि संकलितानि, त्यक्तानि च कानिचन।

[४]

ग्रन्थकृतो निवेदना

आग्नेये ये विषयाः प्रोक्तास्तानवलम्ब्येयं विषयानुक्रमणी विरचिता; विषयाणां स्थापनं खलु वर्णानुक्रमत इति विज्ञेयम्। विषयैः सह तद्गता अवान्तरभेदाश्चापि संकलिता अस्माभिः। अतएव यथात्र 'उपाय' इति शब्दः संकलितः, तथैव सामदानादय उपायविशेषवाचकाः शब्दा अपि संकलिताः। यथा वा व्याकरणमितिशब्दः संकलितः, तथैव तद्भेदविशेषाः सन्धि-सुबादयः शब्दाश्च। तीर्थपर्वतनद्यादीनां नामानि चरितानि च (यान्यधिकृत्य किमप्युक्तं पुराणे) यथासंभवमिह संकलितानि।

कुण्डमण्डपवेदीनां प्रमाणं च यथाश्रुतम्।
दीक्षां यज्ञादिकानां च वास्तुशास्त्रनिरूपणम्॥ २॥
अवतारान् भगवतः चतुर्विंशतिसम्मितम्।
मन्त्रदीक्षाविधिश्चापि संस्कारानष्टसंयुतान्॥ ३॥
चत्वारिंशन्मितान् सूर्यसोमवंशादिवर्णनम्।
एतदन्यच्च भगवन् श्रुतं विस्तरतो मया॥ ४॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि ब्रह्माण्डस्य निरूपणम्।
संक्षेपात्कथितं यच्च पुरा ह्येतत् तु विस्तरात्॥ ५॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं वह्ने ब्रूहि प्रलयकारणम्।
(१।१-६)

अथात्रानुक्रमणीरचनापद्धतिविषये किमप्युच्यते[१]—

(क) विषयोपस्थापने यथासंभवं पुराणगता दृष्टिरप्यस्माभि रुल्लिखिता (यत्र एतादृश उल्लेख आवश्यकः)। यथा—अक्षरशब्दे 'एकाक्षरार्थनिर्देशः' इत्युक्त्वा 'मन्त्रसंबद्धोऽयं निर्देशो मुख्यतः' इत्यप्युक्तम्। यथा वा 'अजपा-गायत्री'विवरणे 'प्राणायामान्तर्गता' इत्युक्तमस्माभिः।

(ख) उपात्तशब्दार्थविषये यत्र संशयो भवितुमर्हति तत्र पृथक् स्पष्टो निर्देशः कृतः। यथा 'प्रात्यहिकं राजकर्म' इत्यभिधाय 'इदं राजकृत्यं न पुना राज्यपालनादि कर्म' इति स्पष्टमावेदितम्।

(ग) एक एव शब्दो यदि विभिन्नार्थकः, तर्हि स एकप्रघट्टके पृथग् विभज्य स्थापितः, यथा लिङ्गशब्दः। शब्दोऽयं शिवलिङ्गवाची शब्दशास्त्रीयप्रमेयविशेषवाची च, अतो द्विधा विभज्य शब्दोऽयम् अर्थानुसारेण स्थापितः; तथैव रामः (दशरथपुत्रः), रामः (जामदग्न्यः) च पृथक् स्थापितौ।

(घ) एकस्मिन्नर्थे यदि द्वौ मुख्यौ पर्यायशब्दौ प्रयुक्तौ, तर्हि उभयोरपि निर्देशो यथासंभवं कृतः। अतएव अग्निपुराणं तस्य नामान्तरमाग्नेयपुराणं चेति शब्दद्वयमिह निर्दिष्टम्। क्वचिच्च पुराणोक्तं विवरणं पर्यायेषु विभज्य स्थापितम्। अतएव ओंकारशब्दे तत्पर्यायवाचिनि प्रणवशब्दे च प्रणवसंबद्धं विवरणं विभज्य उक्तम्।

(ङ) एकस्मिन् मुख्ये पर्यायशब्दे पर्यायान्तरनिबद्धानि विवरणानि संकलितानि प्रायेण। यथा—अर्चनयजनादीनि सर्वाणि पूजायामेव संकलितानि।

(च) शिव-विष्णु-ब्रह्मादिदेवानां नामान्तराणि पुराणोक्तानि न संगृहीतानि। प्रसिद्धतमत्वात् शिवः, विष्णुः, ब्रह्मा, इन्द्रः, इत्यादीनि नामान्येव अत्र धृतानि, न हर-भगवत्-प्रजापत्यादीनि। एवं सत्यपि

---

१. अस्मद्व्यवहृतेऽग्निपुराणे (आनन्दाश्रम १८७९ शकाब्दाः) बहुत्र श्लोकसंख्याभ्रंशः अध्यायसंख्यामुद्रणाशुद्धयश्च विद्यन्ते। २०८ तमेऽध्याये १९ तमः श्लोकाङ्को न मुद्रितः। ६४ तमाध्याये ३६ श्लोकः ६६ रूपेण मुद्रितः। अस्माभिस्तु शुद्धा संख्या गृहीता।

सोम-चन्द्र-शब्दयोः गौरी-उमा-शब्दयोश्च संकलनं कृतं पृथक्, इन्द्र-शक्र-शब्दयोश्च। विशिष्टे स्थले पुराणप्रवृत्तिदर्शनात् पर्यायनामान्यत्र संकलितानि। उपक्रमोपसंहारयोः- शब्दभेददर्शनादपि पर्यायशब्दाः संकलिताः; यथात्र कामत्रयोदशी-शब्दः संकलितः, तथा अनङ्गत्रयोदशी-शब्दोऽपि संकलितः; पृथक् प्रतिज्ञाकरणादपि पर्यायशब्दाः संकलिताः, यथा –पवित्रारोहणं पवित्रारोपणं चेति पर्यायशब्दद्वयमिह पृथक् संकलितम्। प्रायेण च अपेक्षिताः पर्यायशब्दा यथायथं निर्दिष्टाः।

(छ) संबद्धविषयसूचका निर्देशाः (cross references) सर्वत्र प्रदत्ताः। यथा —अध्यात्मशब्दविवरणे 'आत्म-ज्ञान-ब्रह्म-शब्दा द्रष्टव्याः' इत्युक्तम्। यथा वा तत्त्व-विवरणप्रसंगे योगस्य ज्ञानस्य च निर्देशो विहितः। एतादृशो निर्देशः खल्ववान्तरस्थलेऽपि प्रदत्तः, यथा ओषधि-शब्दे 'द्रष्टव्य आयुर्वेदोऽपि' इत्युक्तम्।

(ज) यदा कश्चिद् विशिष्टो विषयो विषयान्तरैः सह गौणरूपेण निर्दिष्टो भवति, तदा विषयान्तराणां निर्देशोऽपि प्रदत्तः, न पुनः विषयान्तरगतानि विवरणानि निर्दिष्टानि यथा—ध्यानम् इत्यत्रास्माभि रुक्तम् 'पूजादिषु प्रायेण' इति, अर्थात् पूजाविधिषु अपि ध्यानक्रियाया संबद्ध-देवतालम्बिन्या लघुनिर्देशो विद्यते। अनयैव पद्धत्या न्यासविषयेऽस्माभिरुक्तम्—'सामान्यतः पूजादिषु' इति। आवश्यकस्थले विषयान्तःपातिनां वस्तूनामपि निर्देशः कृतः, यथा 'अद्वैतब्रह्मविज्ञानम्' इत्युक्त्वा 'परमार्थदर्शनं भरतचरितं च' इत्यप्युक्तम्।

(झ) अनुक्रमणीधृत-नामविषय इदं ज्ञातव्यं यत् कचित् सविशेषणकं नाम प्रयुक्तम्। अस्माभिस्तु विशेषणं विहाय नामैव धृतम्। यथा—पुराणे 'स्वादूदके'ति शब्दः प्रयुक्तः (११९।२४), अस्माभिस्तु उदकसमुद्रेति शब्द एव स्थापितः (स्वादूदकशब्दोऽपि पुराणप्रवृत्तिदर्शनाद् निर्दिष्टः)। नामनिर्देशे यदि भ्रष्टपाठा दृश्यन्ते, तर्हि तेऽपि निर्दिष्टाः (आवश्यकस्थले), यथा —कुहुरिति शब्दो मुद्रितः, कुहूरिति अस्माभिरुल्लिखितम्। गरुडमाता विनता खलु विमतारूपेण पुराणे मुद्रिता, मुद्रणाशुद्धिरियमस्माभिः स्पष्टं दर्शिता।

(ञ) एकं विषयं नाम वाऽधिकृत्य विभिन्नेष्वध्यायेषु विवरणानि प्रोक्तानि। अनेकाध्यायस्थितानामेषां विवरणानां स्थापनमिह सूच्या-

मध्यायक्रमानुसारेण कृतम्। यथा—ऋग्वेदविषये चतुर्षु अध्यायेषु विवरणानि प्रदत्तानि। इमानि विवरणानि अध्यायक्रमत एव स्थापितानि। एकमेव विवरणं यदि अध्यायद्वये स्यात्, तर्हि तावध्यायौ प्रायेण एकत्र निर्दिष्टौ सूच्यामिति विज्ञेयम्। कचिच्च 'कृत्स्नोऽध्यायो द्रष्टव्यः' इत्यादिभिर्निर्देशैः विषयस्य व्याप्तिः प्रदर्शिता। अन्तर्गतविषयविवरणप्रसंगेऽपि इयं शैली अभ्युपगता, यथा—बलशब्दविवरणप्रसंगे 'कृत्स्नं युद्धजयार्णवप्रकरणं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम्।

(ट) यत्र कश्चिद् विषय एकस्मिन्नेवाध्याये विच्छिद्य विच्छिद्य उक्तः, तत्र प्रधानं स्थलं सूच्यां निर्दिष्टम्। स्थलान्तराणि च पृथङ्निर्दिष्टानि, यथा—फल्गुतीर्थप्रसंगे २१५।२५–३२ इत्येवं आकरस्थलनिर्देशं दत्वा 'गयामाहात्म्येऽन्तराऽन्तरास्य महिमा' इत्युक्तम्।

(ठ) अनुस्वार-विसर्गौ च अव्यवहितपूर्वस्वरानुगतौ इति मत्वा स्वरानन्तरमेव तयोः स्थापनं कृतम्। अनया रीत्या आदौ हसनशब्दः ततश्च हंसशब्द इति विज्ञेयम्।

(ड) शब्दशास्त्रानुसारेण यत्र अनुस्वारप्रयोगः साधुः, तत्र लाघवात् पञ्चमवर्णं परित्यज्यानुस्वारघटितः प्रयोगः कृतः प्रायशः। पाठकैः सन्देहस्थले पञ्चम-वर्णघटितः शब्दोऽपि द्रष्टव्यः।

उपसंहारे इदमस्माभिर्निवेद्यते यदग्निपुराणस्य केचनाध्याया दुरूहार्थका एव। तन्त्रार्थप्रतिपादनपरेष्वेषु अध्यायेषु ये विषयाः प्रतिपादिताः, तेषां सविशेषं ज्ञानं न मयि विद्यते, अत एतादृशविषयनिर्देशे कचित् स्खलनं संभाव्यते। अनेकशास्त्रसंबद्धानि प्रकरणानि इह सन्ति, सर्वेषां शास्त्राणां सविशेषं ज्ञानमेकस्मिन् मानवेऽतिदुर्लभमतः प्रमादजनिता अशुद्धयोऽपि यदि कचित् स्युस्तर्हि क्षन्तव्योऽहमिति निवेद्यते।

विद्याप्रियाः खलु पुराणविदः सखायो
वैगुण्यपुञ्जमपि सद्गुणतां नयन्ति।
दोषावलीं ह्यपरितापितया महान्ति
ज्योतींषि विष्णुपदभाञ्जि विभूषयन्ति॥

—निवेदकः

दीपावली
१५।११।१९६३
५/२६६ अवधगरबी, वाराणसी।

श्री रामशंकर भट्टाचार्यः

अग्निपुराण-विषयानुक्रमणी

अक्षरम्

—ब्रह्मविद्याऽक्षरं परम् (१।५ अपि द्र०) १।९

—एकाक्षरार्थनिर्देशः (मन्त्रसंबद्धोऽयं निर्देशो मुख्यतः) ३४८।१–२८

अखण्डद्वादशी

—व्रतविशेषः १९०।१–६

अगस्त्यः

—अगस्त्यार्घ्यदानम् २०६।१–२०

—अगस्त्यपूजा २६८।१–२

अग्निः

—अग्निर्वसिष्ठाय द्विविधं ब्रह्म उक्तवान् १।८–९

—अग्नि-स्वाहा-कृतो वंशः २०।१६

अग्निकार्यम्

—होमाग्निसंस्कारौ कुण्डनिर्माणं च २४।१–५८

अग्निपुराणम् [आग्नेयशब्दोऽपि प्रयुक्तः]

—अग्निपुराणारम्भः, पुराऽग्निर्वसिष्ठायेदमुक्तवान् १।८–१४

—अग्निपुराणमाहात्म्यम् २७१।१३–२२

—एतत्परिमाणम् , एतद्दानफलं च २७२।१०–११

—एतत्पुराणमहिमा ३८३।१–३१

—एतत्परम्परा, एतन्माहात्म्यम् , एतत्पुराणविषयाश्च ३८३।३२–७२

अघोरास्त्रम्

—अघोरास्त्रयागः ३२१।१–१६

—अघोरास्त्राणि षडङ्गानि, (वशीकरणादिमन्त्र-
विधानं च) ३२३।१–३८

अङ्गम्

—शिक्षादीनि षडङ्गानि १।१५–१६
—देवप्रतिमानाम् अङ्गपरिमाणम् ४५।७–१५
—नृत्यादौ शरीराङ्गप्रत्यङ्गकर्मनिरूपणम् ३४१।१–२१

अङ्गदः

—रावणं प्रत्यस्य सीताप्रत्यर्पणाय प्रार्थनम् , रावण एनं हन्तुमुद्युक्तः १०।१–२

अङ्गराजः

—पालकाप्योऽस्मै गजायुर्वेदमुक्तवान् (अयमेव लोमपादः, २८६।२४) २९२।४४

अङ्गवंशः

—वंशान्तर्गता राजानः २७७।११–१७

अङ्गाक्षरः

—एतत्पूजा ३०३।१–१७

अङ्गिराः

—प्राचेतसदक्षो द्वे कन्ये अस्मै अदात् १८।३०
—अस्य पत्नी स्मृतिः, अनयोरपत्यानि २०।११

अजपा

—अजपा गायत्री (प्राणायामान्तर्गता, संबद्धविषयाश्च) २१४।१९–४१

अण्डम्

—अण्डं हिरण्यवर्णम् , यत्र ब्रह्म जज्ञे, अण्डद्वैधं च १७।८–१०
—ब्रह्माण्डनिरूपणम् १२०।१२–१७

अत्रिः

—अनसूयाऽस्य पत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१२

अथर्वा

—अथर्ववेदविभागः सुमन्त्वादिकृतः १५०।३०
—अथर्वविधानम् (अन्ते मन्त्रविनियोगोऽपि) २६२।१–२५
—अथर्वशाखाप्रवक्तारः, मन्त्राणाम् उपनिषदां च परिमाणम् २७१।८–९

अदितिः

—कश्यपपत्नी, अनयोरपत्यानि आदित्याः १९।१–३

अद्वैतम्

—अद्वैतब्रह्मविज्ञानम् , परमार्थदर्शनम् , भरतचरितं च (निदाघर्तुसंवादोऽपि) ३८०।१–६८

अधर्मः

—हिंसाऽस्य पत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१७–२०

अधिवासः

—पवित्रारोपणसंबद्धः ३५।१–१८
—कलशाधिवासविधिः ५७।१–२६
—विष्णोरधिवासः ५९।१–५८
—निर्वाणदीक्षासम्बद्धः अधिवासः ८३।१–६२
—देवप्रतिष्ठाधिवासः ९६।१–१२७
—अधिवासशब्दव्युत्पत्तिः ९६।१२८

अध्यक्षः

—धनाध्यक्षान्तःपुराध्यक्षादिराजसहायानां विवरणम् २२०।१–२४

अध्यात्मम् [द्र० आत्म-ज्ञान-ब्रह्म-शब्दाः]

—विष्णवधिवासगतं जीवनाड्यादिज्ञानम् (पाञ्चरात्रीयमिति प्रतिभाति) ५९।१–५८
—शिवपूजान्तर्गतम् आध्यात्मिकं ज्ञानम् ७४।१–८४

अनङ्गत्रयोदशी

—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १९१।१–११

अनन्तचतुर्दशी
—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १९२।७–१०
अनन्तद्वादशी
—व्रतविशेषः, भाद्रपदे शुक्ल एतदनुष्ठानकालः १८८।१२
अनन्तव्रतम्
—नक्षत्रव्रतान्तर्गतम् , एतदनुष्ठानम् १९६।१८–२३
अनन्तशयनम्
—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १७७।३–१३
अनसूया
—अत्रिपत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१२
अनावृष्टिः
—नैमित्तिकलयकालिकी ३६८।४–६
अनिरुद्धः
—प्रद्युम्नपुत्रः, उषया सहास्य विवाहः १२।४१–५३
—अनिरुद्धमन्त्रः, वासुदेवमन्त्रादिभिः सह २५।१–५०
—एतत्कृतसृष्टिः ५९।८–९
अनुजीवी
—भृत्यादीनां राजानुजीविनां वृत्तानि २२१।१–१४
अनुनायकः
—त्रयोऽनुनायकाः पीठमर्दादयः ३३९।३९–४०
अनुप्रासः
—शब्दालङ्कारविशेषः, अस्य स्वरूपं भेदाश्च ३४३।१–११
अनुभावः
—रससंबद्धः, संबद्धविषयाश्च ३३९।४५–४८
अनुवाकाः
—वैदिकाः चतुर्वेदविधानगताः (वैदिकसूक्तमन्त्राश्च) २५९।१
२६२।२१

अन्तःपुरम्

—राजान्तःपुरविवरणम्, स्त्रीणां रक्षणं च २२४।१–४२

अन्तःपुराध्यक्षः

—अस्य स्वरूपम्, अयं राजसहायकः २२०।९

अन्धकः

—अष्टमे देवासुरसंग्रामेऽस्य वधः २७६।१२
—गौर्या अपहर्ता, हरिकर्तृकोऽस्य वधः २७६।२०

अप् [आपः]

—स्वयंभूरप आदौ ससर्ज, 'आपश्च नारा' इत्युच्यते १७।६–८
—अप्-समुद्र-सम्बन्धः, अपां वृद्धिक्षयौ च ११९।२५–२६

अपरं ब्रह्म

—ऋग्वेदाद्यपरं ब्रह्म १।९

अपरा विद्या

—अपरविद्यागणना (वेदाः षडङ्गानि मीमांसादयश्च गणिताः) १।१५–१७

अपरिग्रहः

—यमविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३७२।१४–१७

अपामार्जनम्

—अपामार्जनविधानम् (अपामार्जनस्तोत्रम्) ३१।१–४७

अप्सराः

—राजाभिषेकमन्त्रगताप्सरोनामानि २१९।३७–३८

अभिधानम्

—एकाक्षराभिधानम् ३४८।१–२८
—स्वरादिशब्दानामर्थकथनम् (अमरकोशवदिति प्रतिभाति) ३६०।१–३६३।२८

अभिनयः

—अस्य स्वरूपं रसभेदालङ्कारादिभिः सह ३४२।१–२
(अस्मिन्नध्याये रसादिविवरणमप्यस्ति)

अभिमन्युः

—विराट उत्तरामस्मै ददौ १३।२५

अभिषेकः

—आचार्याभिषेकविधिः (राजादीनामाचार्यकृताभिषेकः) २८।१–५
—शिष्याभिषेकः ९०।१–९१।१८
—राजाभिषेकः २१८।२–२१९।७२
—राजाभिषेककालिकाः छत्रादिप्रार्थनामन्त्राः २६९।१–३९

अमावस्याव्रतम्

—अमावस्यायाम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १९४।३–८

अमृतमन्थनम्

—चतुर्थे देवासुरसंग्रामे इदमभूत् २७६।११
—मन्दर-वासुक्यादिभिरिदं सम्पादितम् २७६।१६

अयोध्या

—रामो जामदग्न्यं विजित्यात्रागात् ६।१५

अरिष्टनेमी

—दक्षः चतस्रः कन्या अस्मै प्रादात् १८।३०
—अस्यापत्यानि १९।३

अरिष्टा

—गन्धर्वा अस्या अपत्यानि १९।१८

अरुन्धती [मरुत्वतीपाठोऽशुद्धः, द्र० भूमिका]

—पृथिवीविषयमस्यां व्यजायत १८।३४

अर्घकाण्डम्

—अर्घमानम्; युद्धजयार्णवीयः कर्मविशेषः १२९।१–५

अर्घ्यम् [व्रतपूजास्वपि सामान्यतः]

—अगस्त्यार्घ्यदानम् २०६।१–२०

अर्चनम् [पूजाशब्देऽर्चनानि द्र०]

—भक्तियुक्तं ह्यर्चनं वैदिकादित्रिविधम् ३७२।३४–३६

अर्जुनः

—सोमवंशीयः पाण्डु-कुन्तीपुत्रः, द्रौपदी-सुभद्रा-पतिः,
कुरुक्षेत्ररणजेता, महापथे मृतः १३।१०–१५।१५
—गीतायाः श्रोता ३८१।१

अर्जुनः [कार्तवीर्यः]

—दत्तात्रेयशिष्यः, अस्य शौर्यम् अपत्यानि च २७५।४–८

अर्थः

—काव्योत्कर्षमावहन् अर्थो गुणः, तद्विवेचनम् ३४६।११–२५
—एकाक्षरार्थ-कथनम् ३४८।१–२८
—स्वरादिशब्दाः, तेषामर्थाश्च ३६०।१–३६७।२८

अर्थप्रकृतिः

—पञ्च नाटकादिसंबद्धाः ३३८।१९

अर्थालङ्कारः

—काव्यगता उपमादयः ३४४।१–३२

अर्धसमवृत्तम्

—छन्दोभेदविशेषः ३३३।१–६

अलंकारः

—अलंकारसामान्यम् ३४२।१७–१८
—काव्यशोभाकरा अलंकाराः, शब्दालंकाराः ३४२।१८–३४३।६५
—अर्थालंकाराः ३४४।१–३२
—शब्दार्थालंकाराः ३४५।१–१८

अवतारः [अवतारकथा यथास्थानं द्र०]

—मत्स्यः २।१–१७
—कूर्मः ३।१–२३
—वराहः ४।१–३
—नरसिंहः ४।४
—वामनः ४।५–११
—परशुरामः ४।१२–२०
—रामः (रामायणगतं चरितम्) ५।१–११।१४
—कृष्णः, यदुवंशीयः, वसुदेवदेवकीपुत्रः १२।१–५५
—बुद्धः १६।१–५
—कल्की १६।८–१०
—कल्पादिषु विष्णोरवतारा असंख्याः,
तत्कृतकर्माणि १६।११–१४
—अवतारप्रतिमालक्षणानि ४८।१–९
—द्वादशदेवासुरसंग्रामेषु विष्णो रूपाणि २७६।१०–२५

अवभृथस्नानम्

—द्वारप्रतिष्ठादिभिः सह ६१।१–४९

अविमुक्तम् [=वाराणसी]

—अष्टगुह्यतीर्थान्यत्र ११२।–५

अव्यक्तम्

—अव्यक्तजातानि तत्त्वानि, अण्डसृष्टिश्च १७।१–१०

अव्ययम्

—अव्ययानामर्थाः ३६१।१–३८

अंशकम्

—सिद्धार्थांशकम् ३२५।७–२३

अशोकपूर्णिमा

—व्रतविशेषः १९४।१

अशोकवनिका
—हनूमान् एतत्स्थां सीतां ददर्श ९।५–६
अशोकाष्टमी
—व्रतविशेषः १८४।२१–२३
अश्वः
—अश्ववाहनसारः २८८।१–६६
—अश्वस्य लक्षणचिकित्से २८९।१–५६
—अश्वशान्तिः २९०।१–८
अश्वत्थामा
—एतत्कृतो द्रौपदीपुत्रवधः १४।२०–२३
अष्टमीव्रतम्
—अष्टम्यामनुष्ठेयम्, जयन्त्यष्टमीव्रतम् १८३।१–१८
—अष्टम्यामनुष्ठेयानि व्रतानि, व्रतकथा च १८४।१–२३
अष्टवर्गः
—कृष्याद्यष्टवर्गं राजाऽनुपालयेत् २३९।४४–४५
अष्टाङ्गयोगः
—यमाद्यष्टाङ्गयोगविवरणम् ३७२।१–३७६।४४
अष्टाष्टकदेवता
—एतन्मन्त्रश्च १४६।१–२८
असुरः
देवासुरयुद्धानि द्वादश २७६।१–२५
अस्तेयम्
—यमविशेषः, एतल्लक्षणम् ३७२।१४–१५
अस्त्रम्
—खड्गपाशशूलतोमराद्यस्त्रव्यवहारः (द्र० आयुधः, धनुः, राजधर्मश्च) २५२।१–३३

अस्त्रयागः [=अस्त्रशान्तिः]
—अघोरास्त्रादिशान्तिविधानम् २२१।१–२२३।२८

अस्त्राचार्यः
—अस्य स्वरूपम् , अयं राजसहायकः २२०।८

अहिंसा
—यमविशेषः, एतद्विवरणम् ३७२।४–७

आख्यायिका
—गद्यकाव्यभेदः, एतल्लक्षणम् ३३७।१२–१५

आग्नीध्रः
—प्रियव्रतसुतः, एतद्वंशीयानां जम्बूद्वीपवर्षाधिपत्वम् १०७।५–१९

आग्नेयपुराणम् [=अग्निपुराणम् द्र०]

आचारः
—वर्णाश्रमसदाचारः सामान्यत उक्तः १५५।१–३१
(सदाचारविशेषस्तु यथास्थानं द्र०)

आचार्यः
—राजादीनाम् आचार्यकृताभिषेकः २८।१–५

आजीवकयुद्धम् [पाठविषये भूमिका द्र०]
—अयं षष्ठो देवासुररणः २७६।११; २७६।१८

आतिवाहिकदेहः
—एतद्गतिः, प्रेतपिण्डं विना न नरोऽस्माद् मोक्षमवाप्नोति ३६९।३–१२
—मरणानन्तरं यमदूतकर्तृकमेतन्नयनम् ३७१।९–१०

आत्मज्ञानम्
—गीतासारान्तर्गतम् ३८१।१–५८
—कठोपनिषद्गतज्ञानसारभूतम् (उपनिषन्नाम पुराणस्वरसतः प्रतीयते) ३८२।२–३६
—अद्वैतदर्शनानुरूपं ब्रह्मज्ञानम् ३७७।१–३७९।३२

आत्मतृतीया
—व्रतविशेषो मार्गमासीयः १७८।२७
आत्मा
—आत्मस्वरूपम् ३७७।१–२४
आत्यन्तिकलयः
—एतल्लक्षणम्, दुःख-शरीरजन्मादिविवरणं च
(एतदनन्तरं ३७९ अध्यायपर्यन्तं योगब्रह्मज्ञानविवरणम्;
३८२ अध्यायपर्यन्ता विषया अपि आत्यन्तिकलयसम्बद्धा
एव, द्र० ३८२।३७) ३६८।१–४५
आत्रेयः
—एतन्मतं व्याधिनाशकयोगविषयकम् २८५।१–७९
आथर्वणी श्रुतिः
—'द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्यस्याः मतम्' १।५
आदित्याः
—अदितिजाता देवाः १९।१–३
—द्वादशादित्यनामानि २१९।२७
आनर्तः
—आनर्तनृपस्य विषयः, तस्य पुरी कुशस्थली २७३।११–१२
आपः [द्र० अप्]
आयुधः
—कुशाश्वस्यापत्यानि सुरायुधाः १९।४
आयुर्वेदः
—रोगौषध–रस–वृक्षायुर्वेदमन्त्र–सिद्धयोगादयः २७९।१–२८६।२४
—गजचिकित्सा (द्र० २८६।२४ अपि,
गजशान्तिश्च २९१ अ०) २८७।१–३३
—अश्वचिकित्सा (अश्ववाहनादिविवरणं च;
द्र० २९२।४४ अपि) २८८।१–२९०।८
—गवायुर्वेदः, गोशान्तिश्च २९२।१—४३

आर्षम्
—आर्षं दैवतं छन्दो विनियोगञ्च आचरेत् २६२।२५
आश्रमधर्मः
—चातुराश्रम्यधर्मः १५३।१-१६१।२१
आसनम्
—योगाङ्गविशेषः, एतद्विवरणम् ३७३।१-६
इक्षुसमुद्रः
—प्लक्षद्वीपवेष्टकः ११९।७
इक्ष्वाकुवंशः
—एतद्वंशीय-नृपाणां नामानि २७३।५—३९
इतिवृत्तम्
—नाटकादीनां शरीरम्, तद्भेदश्च ३३८।१७—१८
इन्द्रः
—एतत्कृतदितिगर्भनाशो मरुतां जन्म च १९।१९—२१
—श्रीः स्तुतानेन २०।९
—कार्त्तिकचतुर्दश्यामिन्द्रपूजा १९२।६
—अस्य राज्यं रजिपुत्रैर्हृतम्, बृहस्पतिरिन्द्राय ग्रहशान्त्यादिविधिना तद् ददौ २७४।१६—१९
इन्द्रजालः
—अस्य स्वरूपम् २३४।१४—१६
—उपायविशेषः (२४१।४६), शत्रुभीत्यर्थमस्य प्रयोगः २४१।६७—६८
—इन्द्रपूजा, इन्द्रध्वजस्थापनं च २६८।३—१३
इन्द्रियम्
—प्राणायामप्रत्याहारकृतेन्द्रियजयः ३७३।६—२१
इरा
—दक्षकन्या, तदुत्पन्नास्तृणादयः १९।१७

इला

—वैवस्वतमनुकन्या, बुधतः पुरूरवसमुत्पादयामास, सैव सुद्युम्नः २७३।७–८

इलावृतः

—आग्नीध्रसुतः, अस्य राज्यं मेरुमध्यम् (मेरुश्च १०८ अध्याये द्र०) १०७।६

इष्टम्

—धर्मविशेषः (२०९।१), अस्य स्वरूपम् २०९।२

ईश्वरः

—ईश्वरपूजनं नियमविशेषः ३७२।३
—विष्णोः (ईश्वरस्य) अर्चनं, भक्तिश्च ३७२।३४–३६

उक्तिः

—शब्दालंकारविशेषः, अस्य स्वरूपं भेदाश्च ३४२।२७–२८

उच्चाटनम्

—एतत्क्रियाविवरणम् ३१५।१५

उच्चारणम्

—वर्णोच्चारणम् (अस्मिन्नध्याये पाणिनीयशिक्षावद् विवरणमस्तीति प्रतिभाति) ३३६।१२–१६

उणादिः

—प्रत्यय-विशेषः, तन्निष्पन्नोदाहरणानि च ३५७।१–१२

उत्कलः

—सुद्युम्नपुत्रः, अस्योत्कलं राष्ट्रम् २७३।८

उत्तमः

—तृतीयो मनुः, अस्य मन्वन्तरम् १५०।३–४

उत्तरा

—विराट एनामभिमन्यवे ददौ १३।२५

उत्पातशान्तिः [द्र० शान्तिश्च]

—उत्पातनाशाय शान्तिकर्माणि २६३।७–३२
—देवपूजादिकमुत्पातमर्दनम् २६४।१–२९

उत्सवः

—उत्सवविधिः ६८।१–१९
—देवस्नानविधिश्च ६९।१–२३

उदकसमुद्रः [=स्वादूदक०]

—पुष्करद्वीपवेष्टकः ११९।२४

उद्घातः

—प्राणायामीयः ३७३।१०–११

उपपातकम्

—महापातकोपपातककथनम् १६८।१–४०

उपप्रदानम्

—उपायविशेषः, इदं दाननाम, दण्डशक्तिरपि वर्णिता २२६।१२–२०

उपमा

—अस्या लक्षणं, भेदाश्च ३४४।५–२१

उपवासः

—व्रतसंबद्धः (व्रतेषु अन्तराऽन्तरास्य निर्देशोऽस्ति) १७५।२–६२

उपसर्गाः

—योगविघ्नकराः ३७६।६–७

उपायः

—सामादयः सप्त (रणयात्रा-शकुनादिविवरणं च) २२६।५–२३४।१६
—सामादयः सप्त, एतेषां विवरणम् २४१।४६–६८

उपेक्षा

—अस्याः स्वरूपमुपयोगश्च २३४।४–७
—उपायविशेषः (२४१।४६), अस्याः स्वरूपम् २४१।६६

उमा
—अस्याः पूजा, गौरीपूजेयम् २२६।१–२३
उर्वशी
—इयं पुरूरवसं वरयामास, अस्या अपत्यानि २७४।१२–१५
उशनाः
—ध्रुवविषयकः श्लोक एतत्कृतः १८।४–५
—बलये माहेश्वरं स्नानं प्रोवाच २६७।१
उषा
—अनिरुद्धेन सहास्या विवाहः १२।४१–५३
ऊर्जा
—वसिष्ठपत्नी, अनयोरपत्यम् २०।१५
ऊर्मिला
—लक्ष्मण एनामुपयेमे ५।१२-१४
ऋक्
—प्रत्यङ्गिरसजाः ब्रह्मर्षिसत्कृता ऋचः १९।४
ऋग्वेदः
—ऋग्वेदाद्यपरं ब्रह्म १।९
—ऋग्वेदविभागः पैलादिकृतः १५०।२५–२६
—ऋग्वेदीय-मन्त्रसूक्तादि-विनियोगः २५९।१–१००
—ऋग्वेदविभागः २७१।२–३
ऋणम्
—ऋणप्रत्यर्पणादिविषयको व्यवहारः २५४।१–२७
—ऋणी, लेख्यकृतऋणस्य देयत्वम् २५५।१८–२३
ऋतुः [पुराणान्तरे ऋभुपाठो दृश्यते, द्र० भूमिका]
—ब्रह्मसुतः, निदाघ ऋतुतो ज्ञानं प्राप्तवान् २८०।४६–६७
ऋतुव्रतम्
—ऋतषु अनुष्ठेयानि व्रतानि १९९।१–५

ऋषभः
—नाभिपुत्रः भरतोऽस्य सुतः १०७।१०–११

ऋषिः
—नैमिषारण्ये सूतं प्रति ऋषीणां प्रश्नाः १।२–३
—चतुर्दशमन्वन्तरीया ऋषयः १५०।१–२२
—कतिपयमन्त्रसंबद्धा ऋषयः २१५।४४–५०
—आर्षं दैवतं छन्दो विनियोगश्च आचरेत् २६२।२५

एकचक्रा
—अत्र पाण्डवा मुनिरूपेण स्थिताः, बकवधश्च, अतः पाञ्चालविषयं गतवन्तः १३।१३–१४

एकतात्त्विकी दीक्षा
—अस्या विधिः, लघुत्वादस्योपदेशः ८९।१–५

एकमूर्तिः
—एतत्पूजा, इयं विष्णुपूजाविशेषः २३।१–२०

एकाक्षरः
—एकाक्षराभिधानम् (इदं मन्त्रसंबद्धं मुख्यतः) ३४८।१–२८

एकादशी
—एकादश्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १८७।१–९

एकोद्दिष्टश्राद्धम् [द्र० श्राद्धमपि]
—अस्य विधिः ११७।३४–३६

ओंकारः [द्र० प्रणवोऽपि]
—सन्ध्याविध्यन्तर्गता ओंकारोपासना गायत्र्यादिविनियोगश्च २१५।१–५०

ओषधिः [द्र० आयुर्वेदोऽपि]
—३६ ओषधिफलानि युद्धजयार्णवीयानि १४१।१–१६

और्वः
—अस्य वरेण सगरपत्नी भानुमती असमञ्जसं सुषुवे २७३।२८

औषधम्

—युद्धजयार्णवीयानि मन्त्रौषधानि १४२।१—२१
—सिद्धौषधानि सर्वरोगहराणि (आयुर्वेदीयानि) २७९।१-२८०।४८
—रोगहराणि; मन्त्रस्वरूपौषधकथनं च (आयुर्वेदीयानि) २८३।१-२८४।१४
—आत्रेयभाषिताः सिद्धयोगाः (आयुर्वेदीयाः) २८५।१—७९
—विषहृन्मन्त्रौषधम् २९७।१—१२
—वशीकरणस्यौषधम् ३०२।९—१६
—सुखप्रसवौषधम् ३०२।१७—२४

कथा

—गद्यकाव्यविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३३७।१५—१७

कथानिका

—गद्यकाव्यविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३३७।२०

कद्रूः

—कश्यपपत्नी, शेष-वासुक्यादयः कद्रू-जाताः १९।१६

कपिलः

—सगरपुत्रा अनेन दग्धाः २७३।२९
—अस्य मतं श्रेयोविषयकम् ३८२।३

कपिला

—एतत्पूजा ७७।१—२४

कर्णः

—कन्यायां कुन्त्यां जातो दुर्योधनाश्रितः १३।११
—कुरुक्षेत्रयुद्धे सेनापतिः, अर्जुनकर्तृकोऽस्य वधः १४।१५—१७

कर्म

—षट् कर्माणि उच्चाटनस्तम्भनादीनि १३८।१—१४
—प्रात्याहिकं राजकर्म (इदं राजकृत्यम् , न पुना राज्य-पालनादि कर्म) २३५।१—१७

कर्मभूमिः

—पृथिव्याः कर्मभूमित्वम् ३६९।६

कलसम्
—कलसाधिवासविधिः ५७।१–२६

कलियुगम्
—कलियुगस्वभावः, वेदस्थितिः, कल्किकर्म १६।५–१०

कल्की
—कलियुगीयः, अस्य कर्म १६।८–१०

कल्पः
—अतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः २।२
—वराहकल्पे हरेः कूर्मरूपः २।१७
—कल्पेषु विष्णोरवताराः १६।११–१२

कल्पः
—मृत्युञ्जयकल्पः आयुर्दः २८६।१–२४

कवचम्
—विष्णुपञ्जरम् (इदं कवचमिति ज्ञेयं पुराणान्तर-
संवादात्, द्र० वामनपु० १७।२६–३७) २७०।१–१५

कविः
—कविमहिमा (काव्यादिलक्षणं ३३७ अ० द्र०) ३३९।१०–११

कश्यपः
—परशुरामः अस्मै महीं दत्तवान् ४।२०
—अस्मै त्रयोदश कन्या दक्षो ददौ १८।२९
—कश्यपपत्न्या अदितेरपत्यानि १९।१–३
—कश्यपपत्नीनां दितिदन्वादीनामपत्यानि १९।१३–१९
—कश्यपपत्नी-दनुतो मरुतां जन्म १९।१९–२१

कंसः
—कंसभयेन वासुदेवः कृष्णं यशोदाशयनेऽनयत्, कृष्ण-
वधाय कंसचेष्टा, कृष्णेन कंसस्य वधः १२।७–२७
—वसुदेवाद् देवक्यां षड्गर्भाणां जन्म, यान् कंसो
निजघान २७५।४९–५०

काकी

—काकी-श्येनाद्यः षट् ताम्रा जाताः १९।१४–१५

कात्यायनः

—श्राद्धकल्पवक्ता ११७।१

—अस्मै स्कन्देन व्याकरणमुक्तम् ३४८।२८; ३४९।१

कान्तिव्रतम्

—व्रतानुष्ठानम् १७७।१३–१४

कामत्रयोदशी [=अनङ्गत्रयोदशी]

—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १९१।१–११

काम्यदानम्

—काम्यदानानां विवरणम् (एतदनन्तरम् अस्मिन् अध्याये मेरुदानानि) २१२।१–९

कारकम्

—विभक्त्यर्थसमन्वितानां षण्णां कारकाणां विवेचनम् ३५४।१–२६

कार्तवीर्यः

—दत्तात्रेयलब्धवरोऽयं सहस्रबाहुरभवत्, परशुरामेणायं हतः, अस्य पुत्रैर्जमदग्निर्निपातितः ४।१४–१७

—दत्तात्रयतो वरलाभः, अस्य बलशालित्वम्, अपत्यानि च २७५।४–९

कालः

—श्राद्धार्हः ११७।६१–६४

—विवाहादि-शुभाशुभकालनिर्णयः १२१।१–७९

—नक्षत्रतिथ्यादिविषयिका कालगणना १२२।१–२४

—दानक्रियाकालः (दानपरिभाषाविवरणम्) २०९।१–६३

काव्यम्

—एतल्लक्षणभेदादिविवरणम् ३३७।१–३९

—काव्यगुणनिरूपणम् ३४६।१–२५

—काव्यदोषनिरूपणम् ३४७।१–४०

किम्पुरुषः

—आग्नीध्रसुतः, अस्य हेमकूटं वर्षम् १०७।५–६

—किम्पुरुषाधिकृतवर्षस्वभावः १०७।९–१०

किष्किन्धा

—रामः अत्र बालिभ्रातरं सुग्रीवं कपिराज्यं समर्पयत् (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) ८।३

कुकुद्मी

—रेवपुत्रेषु ज्येष्ठः, कुशस्थलीराज्यभाक्, बलदेवाय रेवतीं ददौ, सुमेरुशिखरे तपश्चचार २७३।१२–१६

कुण्डम्

—कुरुक्षेत्रे परशुरामकृतानि पञ्च कुण्डानि ४।१९

—एतन्निर्माणमग्निकार्यं च २४।१–५८

कुन्ती

—पाण्डुपत्नी, युधिष्ठिरादयोऽपत्यानि १३।९–११

—युधिष्ठिरे राज्यस्थे कुन्ती (=पृथा) वनमगात् १५।१

कुब्जिका

—कुब्जिकाक्रमपूजा १४३।१–१४४।४०

कुम्भकर्णः

—प्रबुद्धेनानेन रावणं प्रत्युपदेशो दत्तः, रामकृतोऽस्य वधः १०।११–१५

—विश्रवः-कैकसी-सुतः, सनिद्रः ११।२–४

कुरुः

—आग्नीध्रसुतः, अस्य वर्षं कुरुनामकम् १०७।७

कुरुक्षेत्रम्

परशुरामेणात्र पञ्च कुण्डानि कृतानि, पितरश्च तर्पिताः ४।१९

कुलपर्वतः

—भारतवर्षस्थाः ११८।२–३

कुशः
—रामपुत्रः, वाल्मीक्याश्रमे जातः, पितृराज्येऽभिषिक्तः ११।११–१२
कुशद्वीपः
—सप्तद्वीपेष्वन्यतमः, अस्य विवरणम् ११९।११–१४
कुशस्थली
—आनर्तविषयगता पुरी २७३।११–१२
कुहुः [हूः]
—इयं स्वपतिं त्यक्त्वा चन्द्रं सिषेवे, चन्द्रोऽपि एनां
कामयामास २७४।३–६
कूपम्
—कूप-वाप्यादिप्रतिष्ठा ६४।१–४४
कूर्मः
—वराहकल्पीयावतारः २।१७
—अवतारः, एतत्कृतमन्दर-धारणम् ३।१–२३
—भारते कूर्मरूपो हरिः पूज्यते १०८।२०
कूर्मचक्रम्
—युद्धजयार्णवीययोगविशेषः १२३।९
कूर्मपुराणम्
—अस्य परिमाणम् एतद्दानफलं च २७२।१९–२०
कृच्छ्रम्
—अनेककृच्छ्रकर्मविवरणम्, प्रायश्चित्तान्तर्गतम् १७१।१–१७
कृत्
—कृत्प्रत्ययाः, एतत्सिद्धरूपाणि, अन्ते औणादिकशब्दाः ३५९।१–८
कृतमाला
—नदी, अत्र वैवस्वतमनुकृततर्पणम्, तस्याञ्जल्युदके
मत्स्योऽभ्यपद्यत २।४–५
कृतयुगम्
—कल्क्यवतारानन्तरं कृतयुगारम्भः १६।१०–११

कृपाणम्

—कृपाणकम ... २५२।१७

कृशाश्वः

—कृशाश्वसुताः सुरायुधाः (अयं दक्षकन्याद्वयपतिरिति पुराणान्तरतो विज्ञायते, विवक्षितः पाठस्तु अष्टादशाध्यायगत–२९–३१–श्लोकेषु स्यात्, स च नष्ट इति प्रतिभाति) १९।४

कृष्णः

—वसुदेव-देवकी-पुत्रः, एनं वसुदेवो यशोदाशयनेऽनयत् १२।४–७

—एतन्नाशाय कंसस्य प्रयासः, कृष्णकृतकंसवधः १२।१४–२७

—एतत्कृतपौण्ड्रकादिवधः, स्वराज्यपालनं, अस्यापत्यानि च १२।२८–५६

—अर्जुनसखा, खाण्डवेऽग्नितर्पणम्, दुर्योधनं प्रतिविश्वरूपप्रदर्शनम्, कुरुक्षेत्रयुद्धेऽर्जुनसारथ्यं, गीताकथनं, प्रभासे देहत्यागः १३।१७–१५।४

—स्यमन्तकमणिप्रसङ्गः २७५।४०–४४

—अस्य भ्राता, भगिनी, पुत्राश्च २७५।५१

—विष्णुरूपी, तस्य पत्न्यः पुत्राश्च, धर्मसंस्थापनाय जन्म २७६।१–९

—गीताम् अर्जुनाय प्रोवाच ३८१।१

कृष्णयजुर्वेदः

—अस्य शाखाः २७१।४–५

कृष्णषष्ठी

—व्रतविशेषः १८१।२

कृष्णाष्टमी

—व्रतविशेषः १८४।१–२

केतुमालः

—आग्नीध्रसुतः, अस्य जम्बूद्वीपगतं पश्चिमवर्षम् १०७।५–७

कैकसी

—विश्रवसः पत्नी, अस्या अपत्यानि ११।२–५

कैकेयी

—भरतमाता ५।५

—मन्थराप्ररोचनया रामवनवासमैच्छत्, रामवनगमनं दशरथस्य मरणं च ६।६–४१

कोटचक्रम्

—युद्धजयार्णवीयो योगविशेषः १२८।१–१३

कोलाहलः

—द्वादशो देवासुरसंग्रामः, अस्मिन् दैत्योऽयं हतः २७६।१२; २७६।२४

कोशः

—स्वरादि-शब्दाः, तदर्थकथनं च ३६०।१–३६७।२८

(द्र० एकाक्षरार्थनिर्देशः, ३४८।१–२८)

कौमुद्व्रतम्

—व्रतानुष्ठानम् २०७।१–७

कौशिकः

—बुधाष्टमीव्रतगतमस्य चरितम्, व्रतप्रभावेण अयोध्यायां नृपोऽभवत् १८४।१३–२१

कौसल्या

—दशरथपत्नी (द्र० रामोऽपि) ५।४

कौस्तुभः

—समुद्रमन्थनेऽस्याविर्भावः ३।९

क्रतुः

—संनतिरस्य पत्नी, अनयोरपत्यानि बालखिल्याः २०।१४

क्रोधवशा [पाठविचारो भूमिकायां द्र०]

—कश्यपपत्नी, अनयोरपत्यानि १९।१७

क्रोष्टुवंशः
—क्रोष्टुतः कृष्णपर्यन्तः २७५।१२–५१
क्रौञ्चद्वीपः
—सप्तद्वीपेष्वन्यतमः, अस्य वर्षाणि, वर्षाधिपा नद्यादयश्च ११९।१४–१८
क्रौष्टुकिः
—छन्दोविषयकमस्य मतम् ३३०।९
क्षमा
—पुलहपत्नी, अनयोरपत्यम् २०।१३
क्षारसमुद्रः
—जम्बूद्वीपवेष्टकः ११९।१
क्षीरसमुद्रः [=क्षीराब्धिः]
—अस्य मन्थनम्, अतो रत्नहलाहलादीनामाविर्भावः, देवासुरविवादश्च ३।१–२३
—शाकद्वीपवेष्टकः ११९।२१
क्षेपणी
—क्षेपणीकर्म २५२।१८
खड्गः
—नानाविधखड्गविवरणम् (११–२० श्लोका अपि द्र०) २४५।२१–२७
—खड्गाभ्यासविवरणम् २५२।१–४
खण्डकथा
—गद्यकाव्यभेदः, अस्या विवरणम् ३३७।१७–१९
खसा
—कश्यपपत्नी, यक्षरक्षांसि अनयोरपत्यानि १९।१८
ख्यातिः
—भृगुपत्नी, अनयोरपत्यं श्रीः, एतद्वंशीयाश्च २०।९–१०

गङ्गा

—नदीविशेषः, एतन्माहात्म्यम् ११०।१–६

—त्रिषु अग्निकुण्डेषु मध्ये जाह्नवी १११।२

—प्रयागस्था, गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनम् १११।४

—सर्वत्र सुलभा, त्रिस्थानदुर्लभा च १११।११–१२

—विष्णुपदं गङ्गाप्रभवस्थानम् १२०।२९–३०

—भगीरथेन गङ्गाऽवतारिता २७३।३०

गङ्गाद्वारम्

—बलियज्ञस्थानम् ४।७

गङ्गाविष्णुः

—एतन्मतं श्रेयोविषयकम् ३८२।५

गजः

—गजलक्षणं गजचिकित्सा च २८७।१–३३

—गजरोगविमर्दिनी गजशान्तिः २९१।१–२४

गणः

—गणस्य गणपतेः पूजा ७१।१–८

—गणपूजा चतुर्थीव्रतान्तर्गता १७९।१–६

—गणपूजा ३१८।८–२२

गणना

(पुराणे बहूनां पदार्थानां परम्पराप्रसिद्धा गणनाऽस्ति परिशिष्टे एतासां गणनानां संकलनं द्र०)

गणपतिः

—एतत्पूजा ३०१।१–१२

—एतन्मन्त्रः ३४८।२६

गतिः

—यज्ञ-तपः-संन्यास-वैराग्य-ज्ञानतः पञ्चधा गतिः (अस्मिन्नध्याये वैराग्यादीनां विवरणमप्यस्ति) ३७९।१–२

गदः

—असुरोऽयं विष्णुना हतः, तस्यास्थिनिर्मिता गदा ११४।२६–२७

गदा

—गदाकर्म (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) २५२।११–१२

गदाधरः

—गयास्थो विष्णुः, अयमेवादिगदाधरः (११४-११६ अ० द्र०) ११५।३३

गद्यकाव्यम्

—त्रिभेदविशिष्टम् चूर्णकादिभेदतः ३३७।८–११

—पञ्चधा, आख्यायिकादिभेदात् ३३७।१२–२०

गन्धर्वाः

—अरिष्टाया अपत्यानि इमे १९।१८

गयः

—सुद्युम्नपुत्रः, अस्य गया पुरी २७३।८–९

गया

—एतन्माहात्म्यम्, गयासुरचरितं च ११४।१–४१

—गयायात्रा-विवरणम् ११५।१–११६।४३

गयासुरः

—विष्णुतोऽस्य वरलाभः, ब्रह्मकर्तृकगयासुर-देह-प्रार्थना, अस्य शिरसि यागानुष्ठानं, गयकर्तृक-यागकरणं च ११४।१–४१

गरुडः

—विनताजातः (विमतेति पाठोऽशुद्धः) १९।१५–१६

गरुडपुराणम् [गारुडमपि क्वचित्]

—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।२१–२२

गर्गः

—समुद्रेण गर्गाय स्त्री-पुंल्लक्षणं प्रोक्तम् २४३।१

गर्भः

—गर्भजातस्य क्षेत्राधिपस्वरूपम्, संबद्धविषयैः सह १३३।१–४८
—गर्भे जीवजन्मादिः, आतिवाहिक-देहादयश्च ३६९।३–४५

गान्धारी

—धृतराष्ट्रपत्नी, अस्या दुर्योधनादयः शतपुत्राः १३।८
—कुरुक्षेत्रयुद्धानन्तरं धृतराष्ट्रेण सह वनगमनम् १५।१

गायत्री

—'अजपा'-गायत्रीजपः, संबद्धविषयैः सह २१४।२४–४१
—सन्ध्याविध्यन्तर्गता गायत्री २१५।१–५०
—गायत्रीव्याख्या २१६।१–१८
—गायत्र्या योगमाप्तवान् वसिष्ठः शंकरात् २१७।१
—शिवगायत्री ३१८।६–७

गीता

—कृष्णकृतगीतोपदेशः पार्थाय १४।२–३
—गीतासारः ३८१।१–५८
—यमगीता ३८२।१–३७

गुणः

—काव्यगुणनिरूपणम् ३४६।१–२५
—गीतासारेऽन्तरान्तरा सत्त्वादिगुणप्रसङ्गः ३८१।१–५८

गुम्फना

—शब्दालंकारविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३४२।३१

गुहः

—रामो गुहेन पूजितः, नावा जाह्नवीं तीर्त्वा प्रयागं गतवांश्च ६।३३–३४

गुह्याष्टकम्

—तीर्थानि गुह्याष्टक-नामानि अविमुक्तयन्तर्गतानि ११२।३–५

गृहस्थः

—एतद्धर्मः (वृत्ति-आश्रम-विवाह-आचार-शुद्धि-अशौचादयः) १५२।१–१५९।१४

गोत्रम्

छन्दसां गोत्राणि ३३०।२२–२३

गोदावरी

—जनस्थाने पञ्चवट्यामस्यास्तीरे रामः स्थितः, शूर्पणखा चागता ७।३–४

गोनसादिचिकित्सा

—विषनाशकृत् २९८।१–२४

गोमती विद्या

—गोशान्तिक्रियान्तर्गता २९२।१३

गोवत्सद्वादशी

—व्रतविशेषः १८८।६

गोविन्दद्वादशी

—व्रतविशेषः १८८।४

गौः

—कश्यपपत्नी-सुरभिजाताः गोमहिष्यादयः १९।१७

—गोशान्तिः २९२।१–४३

—गोरक्षक-मन्त्रकथनम्, मन्त्रान्तरैः सह ३०२।१–२१

गौरी [उमाशब्दोऽपि व्यवहृतः]

—पतिविषये गौर्या क्षपा उपदिष्टा १२।४१–४४

—गौरीप्रतिष्ठा ९२।१–१७

—श्रीपर्वते गौरीतपश्चरणम् ११३।३–४

—गौरीपूजा ३१३।८–२६

—एतत्पूजा, पूजान्तरैः सह ३२६।१–२३

गौरीनवमी

—व्रतविशेषः १८५।१–१५

ग्रहः
—सूर्यादिग्रहाणां प्रतिमानां लक्षणम् ५१।१–१२
—सोमादिग्रहाणां रथाः १२०।३३–३८
—शुभाशुभग्रहविचारः, संबद्धविषयैः सह १२७।१–१९
—ग्रहदशाफलम्, संबद्धविषयैः सह १३३।१–४८
—बालादिग्रहमर्दनं तन्त्रम् २९९।१–५५
—ग्रहविमर्दकाः मन्त्राः ३००।१–३५
—ग्रहव्याधिविषादिनाशकाः मन्त्राः ३०६।१–२२

ग्रहयज्ञः [-ग्रहशान्तिः]
—श्री-शान्ति-कामनासिद्धयेऽस्यानुष्ठानविधिः १६४।१–१४
—श्री-शान्ति-विजयाद्यर्थमस्यानुष्ठानविधिः १६७।१–४४
—बृहस्पतिरिन्द्राय रजिपुत्रापहृतं राज्यं ग्रहशान्त्यादि-विधिना ददौ २७४।१६–१९

घृतसमुद्रः
—कुशद्वीप-वेष्टकः ११९।१४

चक्रम्
—एतत्प्रतिष्ठा, तार्क्ष्यादिप्रतिष्ठा च ६३।१–३
—युद्धजयार्णव-संबद्धानि स्वरोदयादिचक्राणि १२३।१–३४
—युद्धजयार्णवीयचक्राणि १२५।१–५५
—त्रैलोक्यचक्र-चरचक्र-जयचक्रादीनि युद्धजयार्णवीयानि १३१।१–१३२।२५
—नक्षत्रचक्रम् १३६।१–८
—सामान्यौषधानि चक्राणि, युद्धजयार्णवीयानि १४२।१–२१
—चक्रकर्मच्छेदनानि २५२।८

चण्डः
—अस्य पूजा, शिवपूजा चाध्यायादौ ७६।५–१५

चतुर्थीव्रतानि
—चतुर्थ्यामनुष्ठेयानि व्रतानि १७९।१–६

चतुर्दशीव्रतम्
—चतुर्दश्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १९२।१–१९३।६

चन्द्रः [= सोमोऽपि द्र०]
—चन्द्रस्य रथः तस्य कला च १२०।३३–३५
चाक्षुषमन्वन्तरम्
—चाक्षुषमन्वन्तरे तुषिता देवा अदित्यां जाताः १९।१–३
—अस्य विवरणम् १५०।७
चाणुरः
—कृष्णकर्तृकोऽस्य वधः १२।२५–२६
चामरः
—राजचामरस्वरूपम् २४५।१
चिकित्सा [द्र० आयुर्वेदश्च]
—गजलक्षणचिकित्सा २८७।१–३३
—अश्वचिकित्सा २८८।१–२८९।५६
—दष्टचिकित्सा २९५।१–२६
—गोनसादिचिकित्साविवरणम् २९८।१–२४
—बालचिकित्सा (=बालतन्त्रम्) २९९।१–५५
चित्रम्
—शब्दालंकारविशेषः, एतद्भेदाश्च ३४३।२२–३४
चित्रकूटः
—पर्वतः, रामः प्रयागतोऽत्र गतः, वास्तुपूजां च कृतवान् ६।३५–३६
चित्रगुप्तः
—अस्य कार्यम् ३६९।९–१०
चित्रलेखा
—उषासखी, उषया सहानिरुद्धस्य विवाहः १२।४१–५३
चैत्रचक्रम्
—युद्धजयार्णवीयम् १३१।१–७
छत्रम्
राजच्छत्रस्वरूपम् २४५।१–२

छन्दः
—सप्त छन्दोनामानि २१५।३९
—कतिपयमन्त्रगतानि छन्दांसि २१५।४४–५०
—आर्षं दैवतं छन्दो विनियोगश्च आचरेत् २६२।२५
—पिङ्गलोक्तं छन्दोजाति–सम–विषम-वृत्ति-
प्रस्तारादिनिरूपणम् ३२८।१–३३५।५
छाया
—शब्दालंकारविशेषः, अस्या विवरणम् ३४२।२१–२५
जटायुः
—रावणेन सहास्य विवादः, रावणः सीतया सह लङ्कां
गतः, जटायुषं दृष्ट्वा रामेण रावणकर्म ज्ञातम् ७।१८–२३
जनकः
—मैथिलस्यास्य चापं रामो बभञ्ज जानकीमुपयेमे च ५।९–१२
—एतन्मतं श्रेयःसंबन्धि ३८२।६
जनस्थानम्
—अत्र पञ्चवट्यां गोदावरीतटे रामः स्थितः,
शूर्पणखा चात्रागता ६।३–४
जन्म
—जीवजन्मतत्त्वम्, गर्भे जीवागमनं च ३६९।१६–४५
जन्माष्टमी
—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १८३।१–१८
जपः [व्रत-पूजा-प्रतिष्ठादि-विधिष्वपि जपः प्रायेण]
—अजपागायत्रीजपः (संबद्धविषयश्च) २१४।२४–४१
—चतुर्वेदविधानगतमन्त्रादीनां जपः २५९।१–२६२।२५
—मन्त्रजपप्रकारादिः २९३।१–५१
—प्रणवजपः (संबद्धविषयाश्च) ३७२।२०–३४
—जपप्रशंसा ३७४।३३–३५
जमदग्निः
—परशुरामोऽस्य पुत्रः, अनेन कार्तवीर्यो
भोजितः, अस्य धेनुं कार्तवीर्यो हृतवान् ४।१३–१६

जम्बूद्वीपः

—जम्बूद्वीपगतवर्षाणि वर्षाधिपाश्च १०७।५-१८

—जम्बूद्वीपगतवर्षाणां वर्णनम् १०८।१-३३

जयचक्रम्

—युद्धजयार्णवीयम् १३१।१३-२०

जयन्त्यष्टमी [= जन्माष्टमी]

—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १८३।१-१८

जरासन्धः

—कृष्ण-राम-कर्तृकोऽस्य वधः १२।२८-२९

जातिः

—छन्दोजातिः (उत्कृत्यादीनि छन्दांसि) ३३१।१-१८

जितः [? ; द्र० भूमिका]

—दशमो देवासुररणः २७६।१२;२७६।२२

जीर्णोद्धारविधिः

—कूपवापीतडागादिजीर्णोद्धारविधिः ६७।१-६

—जीर्ण-पतित-भ्रष्टादिलिङ्गोद्धारविधिः १०३।१-२३

जैगीषव्यः

—एतन्मतं श्रेयोविषयकम् ३८२।८

ज्ञानम्

—अध्यात्मविद्या, अधिवासप्रसंगतः (पाञ्चरात्रदृष्टिश्च) ५९।१-५८

—ब्रह्मज्ञानम् ३७७।१-३७९।३२

—अद्वैतब्रह्मविज्ञानम्, भरतचरितं च ३८०।१-६८

—आत्मज्ञानं गीतासारान्तर्गतम् ३८१।१-५८

—आत्मज्ञानं श्रेयोनिरूपणं च ३८२।२-३६

ज्योतिः

—'अहं ब्रह्म परं ज्योति'रिति ब्रह्मज्ञानम् ३७८।१-२३

ज्योतिःशास्त्रम्

—शुभाशुभविवेकदम्, इदं चतुर्लक्षात्मकशास्त्रसारभूतम्, अत्र कालादि-गणना, युद्धजयार्णवीय-नाना-योगक्रियादिकथनं, तान्त्रिकक्रियाश्च १२१।१–१४९।१५

ज्योतिष्मान्

—कुशद्वीपेश्वरः, तस्य पुत्राश्च ११९।११–१३

तक्षकः

—कद्रूजातः १९।१६

तडागप्रतिष्ठा

—वाप्यादिप्रतिष्ठा च ६४।१–४४

तण्डी

—छन्दःसंबन्धयस्य मतम् ३३०।११

तत्त्वम् [द्र० योगः, ज्ञानं च]

—तत्त्वधारणं व्याध्यादिक्षयार्थम् ३७५।६–१६

तद्धितः

—शब्दशास्त्रीयप्रत्ययविशेषः, तद्धितान्तशब्दोदाहरणानि ३५६।१–३०

तन्त्रम्

—पञ्चविंशतिः तन्त्रनामानि (पाञ्चरात्राणि सप्तरात्राणि च) ३९।२–५

—बालतन्त्रं बालग्रहहरम् २९९।१–५५

तपः

—व्रतसंबद्धं तपःसामान्यम् १७५।१–६२

—अस्य स्वरूपं, महिमा च ३७२।१९–२०

तमसा

—अयोध्यातो निष्क्रान्तो रामोऽत्रागतः ६।३०

तर्पणम्

—स्नानविध्यन्तर्गतम् ७२।१–५१

तान्त्रिकयज्ञः

—विष्णुपरः ३७२।३४–३५

तापः
—त्रिधाध्यात्मिकादिभेदतः (अध्यायादौ नरकदुःख-
विवरणमस्ति) ३७१।३८–४०

तामसमन्वन्तरम्
—मन्वन्तरीय-देव-ऋषि-मनुपुत्रादि-विवरणम् १५०।४–५

ताम्रा
—कश्यपपत्नी, अस्या अपत्यानि १९।१४–१५

तारकामयसंग्रामः
—सोमकर्तृकताराहरणकालिकः २७४।८–१०
—पञ्चमोऽयं देवासुरसंग्रामः, अस्य विवरणं च २७६।११;२७६।१७

तारा
—बृहस्पतिपत्नी, चन्द्र एनं जहार, ततश्च
तारकामयसंग्रामोऽभूत् २७४।८–१०

ताराचक्रम्
—युद्धजयार्णवीयम् १३२।१४–१८

तार्क्ष्यचक्रम्
—युद्धजयार्णवीयम् १३३।१९–२५

तार्क्ष्यप्रतिष्ठा
—चक्रादिप्रतिष्ठा च ६३।१–१२

तिङ्
—तिङ्विभक्तिः, तिङन्तपदोदाहरणानि च ३५८।१–३०

तिथिः
—युगादितिथयः ११७।६१–६४
—तिथिनक्षत्रादिकालगणना १२२।१–२४

तिथिराहुः
—युद्धजयार्णवीयः क्रियाविशेषः १४२।१०–१३

तिलद्वादशी
—व्रतविशेषः १८८।७

तीर्थम् [विशिष्टतीर्थमाहात्म्यम्]

—नानातीर्थनामानि १०९।१–२४; २१९।६३–६९

—गङ्गामाहात्म्यम् ११०।१–६

—प्रयागमाहात्म्यम् (एतदन्तर्गततीर्थानि च) १११।१–१४

—वाराणसी (एतदन्तर्गततीर्थानि च) ११२।१–७

—नर्मदामाहात्म्यम् ११३।१–३

—गयामाहात्म्यम् (एतदन्तर्गतानि तीर्थानि च) ११४।१–४१

—श्राद्धयोग्यानि तीर्थानि (श्राद्धकर्म च) ११७।६५–६६

तुर्वसुवंशः

—यदुपुत्रस्यास्य वंशः २७७।१–३

तुषितः

चाक्षुषमन्वन्तरीयतुषिता देवा अदित्यां जाताः १९।१–३

तृणम्

—इरोत्पन्नाः तृणादयः १९।१७

तृतीयाव्रतम्

—तृतीयायां तिथौ अनुष्ठेयानि व्रतानि १७८।१–२८

तोमरम्

—तोमरकर्माणि २५२।१०

त्रयोदशीव्रतम्

—त्रयोदश्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १९१।१–११

त्रिपुरम्

—एतन्नाशः शिवकर्तृकः, सप्तमदेवासुररणेऽस्य नाशः २७६।१२;२७६।१९

त्रिपुरा

—एतत्पूजा ३१३।७–१८

त्रैलोक्यमोहनम्

—चतुर्वर्गसिद्धये त्रैलोक्यमोहनमन्त्रः ३०७।१–३८

त्रैलोक्यविजया

—इयं सर्वयन्त्रविमर्दिनी विद्या १३४।१–५

त्वरिता

—त्वरितादेवतायाः पूजादि १४७।१–१३

—त्वरिताज्ञानं भुक्तिमुक्तिदम् ३०९।१–२०

—भुक्तिमुक्तिदा त्वरिता विद्या ३१०।१–४३

—त्वरितामूलमन्त्रादिः ३११।१–२७

—त्वरिताविद्यासिद्धिः ३१२।१–२५

—त्वरिताज्ञानसाधनम् ३१४।१–२५

दक्षः

—प्राचेतसो दक्षः, अस्य कन्याः, तासां पतयश्च धर्मादयः १८।२८–३१

—एतत्कन्या सती दक्षकोपाद् देहं तत्याज २०।२२

दक्षसावर्णिमन्वन्तरम्

—मन्वन्तरगतदेवादीनां विवरणम् १५०।१३–१४

दण्डः

—राजधर्मान्तर्गत उपायविशेषः (अत्र युद्धयात्रा-द्वयोऽपि, २२६ अध्यायोऽपि द्र०) २२७।१–२३४।४

—दण्डशक्तिः २४१।५९–६१

—राज-दण्ड-स्वरूपम् २४५।२

—वाक्पारुष्यादिषु दण्डविधानम् २५८।१–८२

दत्तात्रेयः

—अस्य प्रसादेन कार्तवीर्यो बली जातः ४।१४

—कार्तवीर्याय वरं दत्तवान् २७५।४–५

दत्तोलिः

—प्रीति-पुलस्त्य-सुतः २०।१३

दधिमण्डलसमुद्रः

—क्रौञ्चद्वीपवेष्टकः ११९।१८

दनुः

—कश्यपपत्नी, दनुजाता द्विमूर्धादयः १९।११–१३

दमनकतृतीया
—व्रतविशेषः १७८।२७
दमनकारोहः
—एतद्विधिः, एतत्संबद्धकथा च ८०।१–१५
दशमीव्रतम्
—दशम्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १८६।१
दशरथः
—अजपुत्रः, रामवनगमनजात-शोकेन मृतः ५।३–६।४१
दंष्ट्री
—क्रोधवशा जाताः (पाठविचारो भूमिकायां द्र०) १९।१७
दानम्
—व्रतदान-समुच्चयः २०८।१–१२
—दानपरिभाषा (दानसामान्यविचारः) २०९।१–६३
—महादानादीनि (दाननामानि यथास्थानं द्र०) २१०।१–२१३।१०
—उपायविशेषः, अस्य बलम् २२६।१२–२०
—अस्य स्वरूपं, भेदश्च (उपायोऽयम्) २४१।४९–५०
—इतिहासपुराणदानहिमा, प्रतिपुराणपरिमाणं च २७२।१–२९
दानवः
—दनुजाता दानवाः १९।११–१३
दायविभागः
—रिक्थ-द्रव्य-धनादिविभागः, स्त्रीधनं च २५६।१–३६
दिक्पालः
—दशदिक्पालयागः प्रतिष्ठापञ्चकं च ५६।१७–३२
—दिक्पालस्नानम् (विष्ण्वादिस्नानं च) २६५।१–१८
दितिः
—हिरण्यकशिपु-हिरण्याक्षौ अस्याः पुत्रौ, अनयोरपत्यानि च १९।५–११
—दितितो मरुतां जन्म १९।१९–२१
दिवसव्रतम्
—दिवसानुष्ठेयानि धेनुव्रतादीनि व्रतानि १९७।१–१६

दिव्यम्
—साक्षिलक्षण-कूटसाक्षि-लेख्यकर्म-सत्यपरीक्षाश्च २५५।१–५०
दीक्षा
—दीक्षादानविधिः २७।१–८१
—निर्वाणादिदीक्षासु संस्काराः ३२।१–१३
—समयाचारदीक्षा ८१।१–९५
—संस्कारदीक्षा ८२।१–२५
—निर्वाणदीक्षा ८३।१–८८।६१
—एकतत्त्वदीक्षा ८९।१–५
—रणदीक्षा २३६।१–६६
—पञ्चाक्षरदीक्षा ३०४।१–४१
दीपम्
—दीपदानव्रतम् २००।१–१९
दुःखम्
—आध्यात्मिकादितापाः गर्भादि-विवरणं
यमनरकदुःखादि निरूपणं च ३६९।२–३७१।४०
दुराचरणम् [द्र० पापं च]
—वाक्पारुष्यादिकर्म २५८।१–८३
दुर्गम्
—दुर्गाध्यक्षस्वरूपम् २२०।७
—दुर्गस्वरूपं, एतद्भेदाश्च २२२।१–६
दुर्गा
—एतत्पूजा ३०८।२०–३१
—नवदुर्गाणां पूजा ३४८।१५–२३
दुर्योधनः
—धृतराष्ट्रगान्धारीपुत्रः, पाण्डवैः सहास्य वैरम्, भीम-
कर्तृकोऽस्य वधः १३।८–१४।१९
दुर्वासाः
—अस्य शापेन देवा निःश्रीका अभवन् ३।२

दुःशासनः

—धृतराष्ट्र-गान्धारीसुतः, कुरुक्षेत्ररणे
भीमकर्तृकोऽस्य वधः १३।८–१४।२०

दुःस्वप्नः

—युद्धयात्रायां स्वप्नदृष्ट-शुभाशुभदुःस्वप्नकथनम् २२९।१–३१

दूतः

—अस्य स्वरूपम् २२०।२

देवः [द्र० देवता; दैवत-सुरामरादिशब्दा अपि व्यवहृताः]

—चाक्षुषमन्वन्तरे तुषिता देवा अदित्यां जाताः १९।१–३
—कृशाश्वस्यापत्यानि देवायुधाः १९।४
—सर्वदेवसाधारणं पवित्रारोपणम् ३७।१–१४
—देवालयनिर्माण-फलादिः ३८।१–५०
—वास्तुमण्डलादिभिः सह देवप्रतिष्ठा ३९।१–४१।३७
—प्रासादे देवतास्थापनम् ४३।१–२९
—देवस्नपनविधिः ५८।१–३४
—वासुदेव-लक्ष्म्यादिदेवप्रतिष्ठा, संबद्धविषयाश्च ६०।१–६३।२६
—देवप्रतिष्ठा ६६।१–३२
—देवप्रतिष्ठाधिवासविधिः ९६।१–१२८
—गयासुरतपोभीतैर्देवैः स्वरक्षणाय विष्णुः प्रार्थितः
गयशिरसि यागकरणम्, देवैः वरप्रदानम् गयाय ११४।१–४१
—चतुर्दशमन्वन्तरीया देवाः १५०।१–२२
—देवयोग्यपुष्पाणि २०२।१–२३
—व्याहृतीनां देवताः २१५।३६–३८
—वैश्वदेवबलि-देवपूजाश्च २६४।१–२९

देवकी

—देवक्यां वसुदेवतो कृष्णस्य जन्म,
वसुदेवः यशोदाबालिकां देवकीशयनेऽनयत् १२।४–८
—वसुदेवाद् देवक्यां षड्गर्भाणां जन्म, तान् कंसो
निजघान २७५।४९–५०

देवता

—इन्द्रादिदेवता-प्रतिमालक्षणम्
(अस्मिन्नध्याये ग्रहाणां नागानां च प्रतिमालक्षणमस्ति) ५१।१४–१८

—छन्दोदेवताः ३३०।१९–२०

देवयानम्

—देवयानमार्गविवरणम्, संबद्धविषयाश्च ३७६।३५–४०

देवयानी

शुक्रकन्या, ययाति-पत्नी, यदु-तुर्वसू अस्याः सुतौ २७४।२२

देवलः

—प्रत्यूषवसुतोऽयं जातः १८।४०

—एतन्मतं श्रेयोविषयकम् ३८२।९

देवालयः

—तन्निर्माणफलं च ३८।१–५०

—दुर्गाभ्यन्तरे देवालयनिर्माणम् २२२।११–२६

—देवालयमाहात्म्यं, देवपूजा च ३२७।१–१९

देवासुरयुद्धम्

—कूर्मकृतसमुद्रमन्थनप्रसङ्गः ३।१–२३

—कुब्जिकाक्रमपूजया देवैरसुरा जिताः १४३।१

—देवासुररणे दैत्यान् रजिरवधीत् , रजिपुत्रैरिन्द्र-
राज्यमपहृतम् , ततश्च ग्रहशान्त्यादिविधिना
गुरुरिन्द्राय राज्यं ददौ २७४।१७–१९

—देवासुरकृताः द्वादशसंग्रामाः २७६।१०–२५

देविका

—नदी, अस्यास्तटे ऋतुर्निदाघमुपदिष्टवान् ३८०।४७

देवी [देवीनामानि यथास्थानं द्र०]

—विशेषतः चण्ड्यादिदेवीप्रतिमालक्षणम् ५०।१–४३

—लक्ष्मीप्रतिष्ठावद् देव्यन्तरप्रतिष्ठा ६२।१–१३

देहः

—आतिवाहिक-प्रेतदेह-भोगदेहादयः ३६९।३–४५

—देहावयवविवरणम् ३७०।१–४३

दैत्यः

—देवासुरयुद्धे देवपराजयः, देवैः दैत्यैश्च क्षीराब्धि-
मन्थनम्, अमृतभोजिभिर्देवैः दैत्या निपातिताः ३।१–२३
—दितिजाता दैत्याः १९।५–११

दैवम्

—अस्य स्वरूपं, पौरुषं च २२६।१–४

दोषः

—काव्यदोषनिरूपणम ३४७।१–४०

दौवारिकः

—अस्य स्वरूपम् २२०।५

द्युतिः

—इयं चन्द्रं सिषेवे, सोऽप्येनां कामयामास २७४।३–६

द्युतिमान्

—प्रियव्रतसुतः क्रौञ्चद्वीपेश्वरः, अस्य पुत्राश्च ११९।१४–१५

द्यूतम्

—द्यूतकर्मणि युधिष्ठिरः शकुनिना पराजितः १३।१९–२०

द्रव्यशुद्धिः

—सदाचारान्तर्गता १५६।१–१६

द्रोणः

—कुरुसेनापतिः, धृष्टद्युम्नेनायं हतः १४।११–१४

द्रौपदी

—द्रुपदकन्या, पाण्डवपत्नी, अस्य पुत्रान्
कुरुक्षेत्रयुद्धेऽश्वत्थामा हतवान्, महाप्रस्थाने इयं मृता १३।१४–१५।१५

द्वादशीव्रतम्

—द्वादश्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १८८।१–१९०।६

द्वारका

—अत्र पौण्ड्रकेन सह कृष्णस्य युद्धम्, पौण्ड्रकपराजयश्च १२।२९–३०
—सागरः द्वारकास्थानं प्लावयामास १५।६

द्वारप्रतिष्ठा
—अवभृथस्नानादिभिः सह ६१।१–४९
—द्वारप्रतिष्ठाविधिः १००।१–९

द्वितीयाव्रतम्
—द्वितीयायां तिथौ अनुष्ठेयानि व्रतानि १७७।१–२०

द्वीपः
—सप्तद्वीपेश्वराः १०७।१–५
—जम्बूद्वीपगत-वर्षादीनां विवरणम् १०७।५–१०८।३३
—भारतवर्षगता नव द्वीपाः ११८।३–६
—प्लक्षादिद्वीप-विवरणम् ११९।१–२८

धनाध्यक्षः
—अस्य स्वरूपम् २२०।६

धनुः
—धनुःस्वरूपं, तदुपादानभूत-द्रव्यविवरणं च २४५।४–१४

धनुर्वेदः
—सर्वे प्रचेतसो धनुर्वेदस्य पारगाः १८।२२
—चतुष्पादः पञ्चविधः, धनुर्विद्याभ्यासवेध्य-वाहनारोहणा-
दिविधान-खड्गादिशस्त्रधारणम्, अस्त्रचालनं च २४९।१–२५२।३३

धन्वन्तरिः
—क्षीराब्धि-मन्थनेऽयमायुर्वेदप्रवर्तकः समुत्थितः ३।११
—सुश्रुतमायुर्वेदमुक्तवान् (२८६।२४ पर्यन्तमिदं
प्रकरणम्) २७९।१–२
—अश्ववाहनसार-प्रवक्ता २८८।१

धर्मः
—एतत्कृतसर्गो विश्वादिपत्नीतः १८।३१–३४

धर्मः
—एतत्कर्तृकशिलाधारणं (गयायाम्), धर्मव्रताऽस्य
सुता ११४।८–१०

धर्मः

—भीष्माद् युधिष्ठिरो राजधर्मादीन् श्रुतवान् १४।२६

—प्लक्षादिद्वीपगता धर्माः (द्वीपविवरणं च) ११९।१–४८

—वर्णाश्रमधर्मः (श्राद्धादयस्तु पृथग् द्र०) १५११।१–१६१।३१

—धर्मशास्त्रकाराः, वैदिकं कर्म, आत्मज्ञानं च १६२।१–९

—धर्मसामान्यम् मोक्षाचरणं च १६५।१–२८

—वैदिकस्मार्तो धर्मः पञ्चधा १६६।१–२२

—व्रतान्तर्गतसामान्यधर्मः १७५।१०–११

—ज्ञानपूर्त-इष्ट-धर्माः २०९।१–६३

धर्मव्रता

—धर्मसुता, मरीचिना सहास्या विवाहः, मरीचिरेनां शप्तवान्, शापोद्धारश्च ११४।८–२२

धर्मशास्त्रम्

—धर्मशास्त्रकारनामानि १६२।१–२

धर्मसावर्णिः

—मनुः, मन्वन्तरीयदेव-नद्यादीनां विवरणम् १५०।१६

धारणा

—योगाङ्गविशेषः, अस्याः विवरणम् ३७५।१–२२

धुन्धुमारः

—धुन्धुवधतो कुवलयाश्वः धुन्धुमारसंज्ञकोऽभवत् २७३।२१

धृतराष्ट्रः

—अम्बालिकासुतः, दुर्योधनपिता, कुरुक्षेत्र-युद्धान्ते वनमगात् १३।८–१५।१

धृतिः

—इयं सोमं सिषेवे, सोमोऽप्येनां कामयामास २७४।३–६

धृष्टद्युम्नः

—द्रोणहन्ता १४।१३–१५

धेनुः

—दशधेनुदानम्, आनुषङ्गिकविषयश्च २१०।१०–३४

धेनुव्रतम्
—अस्य महिमा १९७।१–२

ध्यानम् [पूजादिषु प्रायेण]
—मन्त्रध्यानम् (सर्वतोभद्रमण्डलान्तर्गतम्) ३०।२५–३६
—योगाङ्गविशेषः ३७४।१–३५

ध्येयः
—ध्यानविषयकथनम् ३७४।६–३५

ध्रुवः
—उत्तानपादसुतः, अस्य तपश्चरणम्, विष्णुसाक्षात्कारः, स्थिरस्थानप्राप्तिश्च १८।२–५

ध्रुवः
—आकाशस्थः, ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्योऽयम् स्थितः १२०।२७–३१

ध्वजम्
—ध्वजारोपणम् (संबद्ध-विषयैः सह) ६१।१–५०
—एतदारोपणविधिः १०२।१–३०
—ध्वजाकारयष्टिषु महेन्द्रपूजा १९२।६

ध्वनिः
—ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्येतत् वाङ्मयम् , शब्दार्थालङ्कार-प्रसंगे ध्वनिविवरणं च ३४५।१–१८

नकुलः
—माद्रीपाण्डुसुतः, भारतोक्तमस्य चरितं, महाप्रस्थाने मृतः १३।१०–१५।१३

नक्षत्रम्
—सोमपत्न्यः, एतदपत्यानि १८।३४
—नक्षत्रगततिथ्यादिकालगणना १२२।१–२४
—युद्धजयार्णवीयो नक्षत्रनिर्णयः १२६।१–३६

नक्षत्रपुरुषः
—नक्षत्रपुरुषविष्णुपूजा (नक्षत्रव्रतनियमः) १९६।१–२३

नक्षत्रफलम्
—इदं यात्रादौ फलप्रदम् १३६।१–८

नगरः
—नगरादिवास्तुविधिः (१०५ अ० द्र०) १०६।१–२४

नचिकेताः [नाचीति पाठोऽशुद्धः]
—अस्मै यमेनोपदेशो दत्तः (कठोपनिषद्गत उपदेश इति प्रतिभाति) ३८२।१–३६

नदी
—जम्बूद्वीपगता नद्यः पर्वतादिभिः सह १०८।१–३३
—भारतवर्षगता नद्यः ११८।६–८
—प्लक्षादिषड्द्वीपगता नद्यः (द्वीपस्थपर्वतादिभिः सह) ११९।१–२४
—पुण्यनदीनामानि २१९।६९–७२

नन्दः
—वसुदेवः स्वपुत्रौ नन्दाय दत्तवान् १२।१४–१५

नन्दकः
—खड्गविशेषनाम, अनेन हरिणा लोहदैत्यो हतः २४५।१४–२१

नपुंसकलिङ्गम्
—नपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि ३५३।१–९

नमस्कारः
—श्र्यादीन् प्रति नमस्कारः पुराणादौ १।१

नरकः
—भुवोऽध एषां स्थितिः १२०।५
—नारककष्टविवरणम् २०३।१–२३
—नरकदुःखं तदनन्तरं जन्म च ३७१।१२–४०

नरसिंहः
—अवतारः ४।२–५
—प्रथमो देवासुरसंग्रामः, एतत्कृत-हिरण्यकशिपुवधः २७६।१०; २७६।१३
—नरसिंहप्रतिष्ठाविधिः ६३।४–७

नर्मदा

—नदी, एतन्माहात्म्यम् ११३।१–३

नलः

—वानरेणानेन सेतुर्बद्धः ९।३२–३३

नवग्रहः

—नवग्रहहोमः १६४।१–१४

नवदुर्गाः

—नवदुर्गाणां पूजा २४८।१५–१७

नवमीव्रतम्

—नवम्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १८५।१–१५

नवव्यूहः

—एतदर्चनम् २३।२०–२३
—वासुदेवादिनवव्यूहार्चनम् २०१।१–१६

नागः

—अनन्तादिनागप्रतिमालक्षणम् ५१।१३
—शेषवासुक्यादिनागानां विवरणम्, विषादिविवरणं च २९४।१–४१
—वासुक्यादिनागपूजा पञ्चमीव्रतान्तर्गता १८०।१–३

नाटकम्

—गद्य-पद्य-मिश्रभेदविवरणम् ३३७।१–३९
—नाटकप्रकरणादिनिरूपणम् ३३८।१–२७
—नृत्यादौ (नाटके) शरीराङ्गकर्म ३४१।१–२१

नाडी

—नाडीचक्रम्, प्राणाजपागायत्र्यादयश्च २१४।१–४१

नाभिः

—आग्नीध्रसुतः, हिमवर्षाधिपतिः १०७।५
—एतद्वंशीया ऋषभादयः १०७।१०–१८

नाम
—५५ विष्णुनामानि, तदधिष्ठानानि, विष्णुमहिमा च २०५।१–१७

नाम [सुबन्तम्]
—नामानि तल्लिङ्गानि च २६०।१–२६७।२८
(अमरकोशवन्नामलिङ्गकथनम् इति प्रतिभाति)

नामाष्टादशी
—व्रतविशेषः १८८।११

नायकः
—नायकभेदाः, संबद्धविषयाश्च २३९।२७–५४

नायिका
—स्वकीयादिभेदविशिष्टाः २३९।४०–४१

नारदः
—अनेन वाल्मीकये रामायणमुपदिष्टम् ५।१; ११।१४

नारदीयपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।८–९

नारसिंहमन्त्रः
—ग्रहमारीविषादिनाशकः २०६।२१–२२

नारायणः
—अयमेव स्वयंभूर्ब्रह्मा, एतत्कृता सृष्टिः १७।१–१६

नित्यप्रलयः
—अस्य स्वरूपम् ३६८।१

निदाघः
ऋतवे ज्ञानमुपदिष्टमनेन ३८०।४६–६७

निधिः
पिङ्गाक्षशङ्खादिनिधयः २१९।४१

नियमः
—व्रतसंबद्धः १७५।२–६२
—योगाङ्गविशेषः, पञ्च नियमाः ३७२।३–४; ३७२।१७–३६

निर्वचनम् [परिशिष्टे निर्वचनानि द्र०]

निर्वाणदीक्षा

—दीक्षार्थसंस्काराः ३२।१–१३

—अधिवासविधिः निवृत्तिकलाशोधन-प्रतिष्ठा-
कलाशोधनादयः ८३।१–८८।६१

निवृत्तिकला

—तच्छोधनं निर्वाणदीक्षायाम् ८४।१–६७

नीतिः

—राजधर्मसंबद्धा पुष्करप्रोक्तनीतिः (२३७ अ० पर्यन्ता) २१८।१

—रामप्रोक्ता धर्मादिवर्धिनी जयार्था (२४२ अध्यायपर्यन्ता) २३८।१

नीराजनशान्तिः

—नीराजनविधिरयम्, इयं रिपुमर्दिनी २६८।१६–३१

नृत्यम्

—नृत्यादौ नाटके शरीराङ्गकर्मनिरूपणम् ३४१।१–२१

नृसिंहः

—एतत्प्रतिष्ठा, चक्रादिप्रतिष्ठा च ६३।१–१२

नैमित्तिकप्रलयः

—ब्राह्मः, अस्य स्वरूपम् ३६८।१–१६

नैमिषः

—अस्मिन् तीर्थे शौनकादयः सूतं स्वागत–
मब्रुवन् , सूतं प्रति प्रश्नश्च १।२–३

न्यासः [सामान्यतः पूजादिषु]

—सामान्यपूजाविधौ न्यासः २३।१–२३

—वासुदेवादिमन्त्रगतः २५।१–५०

—देवताधिवासविधिगतः, संबद्धविषयाश्च ५९।१६–५८

—शाक्तशाम्भवादिमन्त्राणां न्यासविधानम् १४५।१–३०

पञ्चजनः

—अनेन सान्दीपनिपुत्रोऽपहृतः, कृष्णकर्तृकोऽस्य पराजयः १२।३३–३४

पञ्चमीव्रतम्

—पञ्चम्यामनुष्ठेयानि व्रतानि १८०।१–३

पञ्चरात्रम् [द्र० पाञ्चरात्रं च]

—हयशीर्षादीनि तन्त्राणि, सप्तरात्राणि च ३९।१–५

पञ्चवटी

—जनस्थाने पञ्चवट्यां गोदावरीतटे रामः स्थितः, शूर्पणखा चागता ७।३–४

पञ्चशिखः

—अस्य मतं श्रेयःसंबन्धि ३८२।४

पञ्चाक्षरदीक्षा

—पञ्चाक्षरमन्त्रो दीक्षाविधिश्च २०४।१–४१

पञ्चाङ्गरुद्रः

—एतद्विधानम् २९६।१–२१

पट्टिशम्

—अस्य कर्माणि २५२।१६

पद्मम्

—ध्यानकाले पुरुषोपरिसंस्थितपद्मचिन्ता ३७४।१९–२५

पद्मपुराणम्

—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।२

पद्यम्

—पद्यमयकाव्यनिरूपणम् ३३७।२१–३८

पम्पासरः

—रामोऽत्र शबरीसकाशमागतः ८।१

परमात्मा

—प्राकृतलयेऽस्मिन् सर्वानुप्रवेशः २६८।२६–२७

परमार्थः

—ब्रह्मैव परमार्थसत् ३४७।३९–४०

—परमार्थदर्शनं निदाघचरितं च ३८०।४१–६६

परशुः

—एतत्कर्म २५२।१३

परशुरामः

—अवतारविशेषः, जमदग्नि-रेणुकापुत्रः, अनेन कार्तवीर्यो हतः, कश्यपाय महीं दत्त्वा महेन्द्रपर्वते स्थितः ४।१२–२०

परार्धम्

—एतन्मानम् ३६८।१६

परा विद्या

—एतत्स्वरूपम् १।१७–१८

परिकथा

—गद्यकाव्यभेदः, एतल्लक्षणम् ३३७।१९

परीक्षित्

—उत्तरागर्भजः १४।२३–२८

पर्वतः

—जम्बूद्वीपगताः पर्वताः, नद्यादिभिः सह १०८।१–३३

—भारतवर्षगताः पर्वताः ११८।२–३

—प्लक्षादिसप्तद्वीपगताः पर्वताः ११९।१–२४

पवित्रारोपणम् (=पवित्रारोहणं द्र०)

—विष्णुपरः पवित्रारोपणविधिः ३३।१–३६।२३

—सर्वदेवसाधारण-पवित्रारोपणविधिः ३७।१–१४

पवित्रारोहणम्

—पवित्राधिवासनविधिः, अर्चनादीनि च ७८।१–७९।४६

पाकः

—चतुर्विधकाव्यपाकविवरणम्, काव्यगुणविशेषः ३४६।२२–२३

पाञ्चरात्रम् [द्र० पञ्चरात्रम्]
—वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नादिस्वरूपकथनम् (इदं पाञ्चरात्रीयं विवरणमिति प्रतिभाति) ५९।६–१५
पाञ्चालविषयः
—अत्र द्रौपदीस्वयंवरोऽभूत् १३।१४
पाञ्चाली रीतिः
—अस्याः स्वरूपम् ३४०।१–२
पाण्डुः
—अम्बालिकायां जातो व्यासतः, शतशृङ्गाश्रमे मृतः १३।८–९
पातकम्
—महापातकानि १६८।१–४०
पातालम्
—पातालनामानि १२०।१–४
पादः
—छन्दःसम्बद्धः, संबद्धविषयाश्च ३३०।१–३३५।५
पादपः
—वृक्षप्रतिष्ठा ७०।१–८
पादप्रतिष्ठा
—शिलाविन्यास-लक्षणाया पादप्रतिष्ठाया विवरणम् ४१।१–३७
पापम् [उपपातक-महापातकौ द्र०]
—प्रायश्चित्तान्तर्गताः पापाचाराः १६९।१–१७४।२४
—पापकर्माणि २०३।१–२३
पारिजातः
—समुद्रमन्थनेऽयमुद्भूतः ३।९
पालकाप्यः
—अङ्गराजाय सोमपादाय गजायुर्वेदं प्रोवाच, द्र० गजः २८६।२४; २८७।१; २९२।४४
पाशः
—एतद्विधारणम् , एतत्प्रयोगश्च २५२।५–७

पाशुपतास्त्रम्
—एतच्छान्तिः २२२।१–३

पिङ्गलः
—पिङ्गलोक्तं छन्दःशास्त्रम् (इदं ३३५ अध्यायपर्यन्तम्) ३२८।१

पिच्छिका
—इयं मन्त्रसाधनजा क्रिया युद्धजयार्णवीया १३३।२६–२८

पिण्डिका
—पिण्डिकालक्षणम् ४५।१–७
—लिङ्गलक्षणम्, पिण्डिकासहितं लिङ्गं च ५३।१–२३
—प्रतिमापिण्डिकालक्षणम् ५५।१–९

पितरः
—एषां पत्नी स्वधा, एतदपत्यानि २०।१६–१७

पितृयानम्
—एतद्मार्गविवरणम् ३७६।४१–४४

पिशाचः
—पिशाचप्रतिमालक्षणम् ५१।१८

पीठम्
—पिण्डिकालक्षणम् ४५।१–७

पुमान्
—पुं-स्त्री-लक्षणं समुद्रेणोक्तं गर्गाय २४३।१

पुराणम्
—सूतकृता पुराणसंहिता १५०।२१
—व्यासात् पुराणप्रवृत्तिः, पुराणाचार्याः, पुराण-संख्या च २७१।११–१३
—प्रतिपुराणपरिमाणम्, पुराणदानादि च २७२।१–२९
—आग्नेयपुराणमहिमा ३८३।१–२१

पुरी
—ब्रह्मणो दिक्पालानां च मेरुगताः पुर्यः १०८।१७–१८

पुरुषः

—एतल्लक्षणम् २४३।१–२६

पुरुषसूक्तम्

—प्रतिवेदमिदम्, अस्य माहात्म्यम् २६३।४–७

पुरूरवाः

—इला-बुधतोऽस्य जन्म २७३।७

—एनमुर्वशी वरयामास, अनेन त्रेताग्निः प्रवर्तितः अस्यापत्यानि च २७४।१२–१५

पुलस्त्यः

—प्रीतिरस्य पत्नी, दत्तोलिरनयोः पुत्रः २०।१३

पुलहः

—क्षमापतिः, अनयोरपत्यम् २०।१३

पुष्करः

—एतत्प्रोक्तो वर्णाश्रमधर्मः (१६४ अध्यायपर्यन्तः) १५१।१

—रामं प्रति राजधर्मकथनम् (२४२ अध्यायपर्यन्तम्) २१८।१

—एतदुक्तम् ऋगादिवेदविधानम्, अन्ये विषयाश्च (२७२ अ० पर्यन्तम्) २५९।१

पुष्करद्वीपः

—सप्तमहाद्वीपेष्वन्यतमः, अस्य विवरणम् ११९।२२–२४

पुष्पम्

—देवयोग्यानि देवायोग्यानि च पुष्पाणि २०२।१–२३

—पूजाविषयकम् २४८।१–६

पुष्टिः

—इयं सोमं सिषेवे, सोऽप्येनां कामयामास २७४।३–६

पुस्तकम्

—एतत्प्रतिष्ठा, एतद्दानं च ६३।१३–२६

पुंलिङ्गम्

—पुंलिङ्गशब्दरूपाणि (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) ३५१।२९–७३

पूजा [वर्णानुक्रमानुसारेण देवादिनामानि सूच्यामस्यां पृथक् स्थापितानि, अतोऽत्र पुराणक्रमेण पूजाविधयः संगृहीताः; द्र० देव-व्रत-दीक्षा-मन्त्र-प्रतिष्ठादयः]

पूजासामान्यम् [अर्चनयजनान्यप्यत्र]

—विष्ण्वादेः सामान्यपूजा, स्नानदीक्षाभिषेकादिभिः सह २१।१-३०।३६
—नवव्यूहपूजा २१।२०-२३
—वास्तुमण्डलदेवतास्थापन-पूजादयः ४०।१-३१
—स्नानादिभिः सह पूजा ७२।१-५१
—संग्रामविजयपूजा १४८।१-९
—नवव्यूहार्चनम् २०१।१-१६
—पुष्पादिपूजा-फलम् २४८।१-६
—देवपूजा वैश्वदेवादिकर्म च २६४।१-२९
—राजाभिषेककाले छत्रादीनाम् पूजा २६९।१-३९
—भारतवाचकपूजा, भारतग्रन्थपूजा च २७२।२३-२६

पूजा [विशिष्टदेवपूजा]

—विष्णुपूजा (एकमूर्त्यर्चनं नवव्यूहार्चनं च) २३।१-२३
—कुण्डाग्निकार्यान्तर्गता विष्णुपूजा २४।३७-५८
—पवित्रारोपणसंबद्धा पूजा ३४।१-४१
—शालग्रामादिपूजा ४७।१-१४
—दिक्पालपूजा ५६।१७-३२
—गणपूजा ७१।१-८; १७९।१-६
—सूर्यपूजा ७३।१-८
—शिवपूजा ७४।१-७५।७१
—चण्डपूजा ७६।१-१५
—वास्तुपूजा ९३।१-४२; १०५।१-२८
—अगस्त्यपूजा २६८।१-२
—इन्द्रपूजा २६८।३-१३
—गणपतिपूजा ३०१।१-१२
—सूर्यपूजा ३०१।१२-२८

—अङ्गाक्षरपूजा ३०३।१–१७
—विनायकपूजा ३१३।१–६
—गणपूजा, (अध्यायादौ शिवपूजा) ३१८।८–२२
—मृत्युञ्जयपूजा ३२६।२३–२७

पूजा [विशिष्टदेवीपूजा]
—कपिलापूजा ७७–।१–८
—कुब्जिकापूजा १४३।१–१४४।४०
—त्वरितापूजा १४७।१–१३
—भद्रकालीपूजा २६८।१३–१६
—श्रीपूजा ३०८।१–१७
—दुर्गापूजा ३०८।२०–३१
—त्वरितापूजा ३०९।१–२०
—त्रिपुरापूजा ३१३।७–१८
—गौरीपूजा ३१३।८–३६; ३२६।१–२२
—त्वरितापूजा ३१४।१–२५
—वागीश्वरीपूजा ३१९।१–११
—नवदुर्गाणां पूजा ३४८।१५–२३

पूतना
—कंसप्रेरितेयं कृष्णेन हता १२।१४–१८

पूरुवंशः
—एतद्वंशीया राजानः २७८।१–४१

पूर्णिमाव्रतम्
—पूर्णिमायाम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १९४।१–२

पूर्तधर्मः
—अस्य स्वरूपम् २०९।२–४

पृथा (=कुन्ती द्र०)

पृथिवी [=द्र० भूमिः; पृथ्व्यादिपर्यायशब्दा अपि व्यवहृताः]
—पृथुकृतदोहनम् अस्याः १८।१६–१८
—अरुन्धत्यां पृथिवीविषयं व्यजायत १८।३४

—भूमिः पञ्चाशत्कोटिविस्तरा ११९।२८
—पद्माकारा वसुन्धरा १२०।३८–३९
—एतद्दानम् (धेनुदानं च) २१३।१–१०
—नैमित्तिक-लयकालीना भूः ३६८।७–९
—पृथिव्याः कर्मभूमित्वम् ३६९।६

पौण्ड्रकः
—पौण्ड्रककृष्णयुद्धम् , कृष्णकर्तृकोऽस्य पराजयः १२।२९

पौरुषम्
—अस्य स्वरूपं, दैवं च २२६।१–४

प्रचेतसः
—दश, सोम एभ्यो मारिषां दत्तवान्, ततो दक्षस्य जन्म १८।२१–२८

प्रजापतिः
—भृग्वादि-प्रजापतिकृत-सर्गाः २०।७–२३

प्रणवः [=ओंकारोऽपि द्र०]
—सन्ध्याविध्यन्तर्गत-प्रणवोपासना, गायत्र्या-
दिविनियोगश्च २१५।१–५०
—अस्य जपः, संबद्धविषयश्च ३७२।२०–३४

प्रतिपद्व्रतम्
—प्रतिपद्यनुष्ठेयानि व्रतानि १७६।१–७

प्रतिमा
—वासुदेवादिप्रतिमालक्षणम् ४४।१–४९
—मत्स्यादि-दशावतार-प्रतिमालक्षणानि ४९।१–९
—वासुदेवादि-प्रतिमालक्षणम् ४९।१०–२८
—चण्डी-सरस्वती-चामुण्डा-विनायकादि-
प्रतिमालक्षणम् ५०।१–४३
—सूर्यादिग्रहाणां नागानां देवविशेषाणां किन्नरपिशाचवेताल-
क्षेत्रपालप्रेतानां च प्रतिमालक्षणानि ५१।१–१८
—योगिनीप्रतिमालक्षणानि ५२।१–१७
—प्रतिमापिण्डिका-लक्षणम् ५५।१–९

प्रतिष्ठा [द्र० प्रासाद-पूजा-व्रत-दीक्षाश्च]

—देवप्रतिष्ठा (भूपरिग्रह-वास्तुमण्डल-देवता-स्थापनादयश्च) ३९।१–४१।३७
—देवतानां सामान्यप्रतिष्ठाविधिः ६०।१–६३।२६
—पुस्तकप्रतिष्ठा (संबद्धविषयश्च) ६३।१३–२६
—कूपवापीतडागप्रतिष्ठा ६४।१–४४
—समुदायप्रतिष्ठा (=देवतासामान्यप्रतिष्ठा) ६६।१–३२
—वृक्षप्रतिष्ठा ७०।१–८
—देवतानां शिलान्यासविधिः, प्रतिष्ठाविधिश्च ९२।१–६५
—प्रासादे लिङ्गप्रतिष्ठा ९५।१–६१
– देवप्रतिष्ठाधिवासविधिः ९६।१–१२८
—शिवप्रतिष्ठा ९७।१–८९
—गौरीप्रतिष्ठा ९८।१–१८
—सूर्यप्रतिष्ठा ९९।१–५
—द्वारप्रतिष्ठा १००।१–९
—प्रासादप्रतिष्ठा १०१।१–१३

प्रतिष्ठाकला

—एतच्छोधनं निर्वाणदीक्षायाम् ८५।१–४१

प्रतिष्ठानम्

—वसिष्ठवाक्यात् सुद्युम्नः प्रतिष्ठानमवाप २७३।९

प्रतिष्ठापञ्चकम्

—दशदिक्पाल-यागेन सह ५६।१–३२

प्रतिसर्गः

—स्वस्वराज्ये चन्द्रादीनां स्थापनम् १९।२२–२९

प्रतीहारः

—राजधर्मप्रसङ्गे प्रतीहारस्वरूपम् २२०।२

प्रत्यङ्गकर्म

—नृत्यादौ शरीराङ्ग-प्रत्यङ्ग-कर्मनिरूपणम् ३४१।१–२१

प्रत्ययः

—तद्धितोणादितिङ्कृतः प्रत्ययाः ३५६।१–३५९।८

प्रत्याहारः

—वर्णगणनात्मकाः चतुर्दश ३४९।२–७

—योगाङ्गविशेषस्यास्य स्वरूपम् ३७३।२०–२१

प्रद्युम्नः

—रुक्मिणीकृष्ण-पुत्रः, अनेन शम्बरो हतः १२।३६–४०

—अस्य पूजा मन्त्रश्च (वासुदेवपूजादिभिः सह) २५।१–५०

—मायाक्षोभं कृत्वा तेजोरूपं सृष्टवान् ५९।७

प्रभा

—सगरपत्नी षष्टिसहस्रसुत-जननी २७३।२७–२८

प्रभा

—पतिं प्रभाकरं त्यक्त्वेयं सोमं चकमे, सोमोऽप्येनां कामयामास २७४।३–६

प्रभासः

—अत्र कृष्णस्य देहत्यागः १५।४

प्रयागः

—गङ्गां तीर्त्वा रामः प्रयागं गतवान् ६।३४

—एतन्माहात्म्यम् १११।१–१४

प्रलयः

—नित्य-नैमित्तिक-प्राकृतात्यन्तिक-लयाः, देह-जन्म-गर्भादिविवरणं च (वस्तुतस्तु आत्यन्तिकलयः ३८२ अध्यायपर्यन्तो बहु-विषय-युतः) ३६८।१–३६९।४५

प्रशस्तता [= प्रशस्त्यम्]

—काव्यगुणविशेषः ३४६।२२

प्रसवः

—सुखप्रसवलेपः ३०२।१७–२४

प्रसादः
—काव्यगुणविशेषः ३४६।१९
प्रसेनः
—निघ्नपुत्रः, सिंह एनं हत्वा मणिमग्रहीत् २७५।४०–४२
प्रस्तारः
—छन्दःसंबद्धः ३३५।१–५
प्रस्तावना
—अस्याः स्वरूपम्, (नाटकादिसंबद्धा) एतद्भेदाश्च ३३८।११–१७
प्रहेलिका
—वाग्बन्धरूप·चित्रभेदविशेषः, अस्याः स्वरूपम्,
एतद्भेदाश्च ३४३।२५–२६
प्राकृतम्
—देवादीनां संस्कृतं, नृणां त्रिविधं प्राकृतम्
(काव्यप्रसङ्गे) ३३७।८
प्राकृतप्रलयः
—अस्य स्वरूपम्, द्विपरार्धकालिकोऽयम् ३६८।१७–२७
प्राकृतः सर्गः
—महत्तस्तन्मात्राणामिन्द्रियाणां चायं सर्गः २०।१–२
प्राचीनबर्हिः
—प्रजापतिश्चायम्, अस्य दश पुत्राः १८।२०–२२
प्राणः
—मरणावस्था (= प्राणत्याग)–वर्णनम् ३७१।१–१०
—अस्य स्वरूपं, प्राणायामीयविवरणं च ३७३।६–१९
प्राणायामः
—योगाङ्गविशेषः, एतदभ्यासविवरणम् ३७३।६–१९
प्रायश्चित्तम्
—पातकैः सहास्य विवरणम् १६८।१–४०
—सर्वविधप्रायश्चित्तविवरणम् १६९।१–१७४।२४

प्रासादः

—प्रासादलक्षणं, अत्र देवतास्थापनं च ४२।१–४३।२९

—प्रासादे विष्ण्वादिस्थापनम् ६३।९–१२

—प्रासादे लिङ्गप्रतिष्ठा ९५।१–६१

—प्रासादस्थापनम् १०१।१–१३

—एतल्लक्षणम् १०४।१–३४

—नाडीचक्रान्तर्गतं प्रासादतत्त्वम् २१४।२३–४१

प्रियव्रतः

—एतत्पुत्राणां द्वीपकर्तृत्वम्, शालग्रामेऽस्य तपश्चरणम् १०७।१–८

प्रीतिः

—पुलस्त्यपत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१३

प्रेतः

—प्रेतदेह-भोगदेहौ, यममार्ग-गर्भविवरणे च प्रेतप्रतिमा लक्षणम् ३६९।३–४५

प्रेतशिला

—गयास्था, अस्या महिमा, एतत्संबन्धि कर्म च ११४।१–११६।४३

प्लक्षद्वीपः

—सप्तद्वीपेष्वन्यतमः, अस्य विवरणम् ११९।१–६

फलभूमिः

—रत्नोकोऽयम् ३६९।६

फल्गुतीर्थम्

—गयास्थम् (गयामाहात्म्येऽन्तरान्तराऽस्य महिमा) ११५।२५–३३

बकः

—गरुडकृत-बकवधः १३।१३

बदरिकाश्रमः

—अत्र शुकादीन् ब्रह्मसारम् अब्रवीद् व्यासः १।६–७

बन्धः

—शब्दालंकारविशेषः, अस्य स्वरूपं भेदाश्च ३४३।३६–६५

बलम्

—सप्ताङ्गराज्यान्तर्गतम्, राज्याङ्गानां विवरणम् च २३९।१–४८

—षड्विधबलविवरणम् २४२।१–७२

बलम्

—युद्धजयार्णवीयानि बलानि १२७।१–१९

—युद्धजयार्णवीयानि बलानि (कृत्स्नं युद्धजयार्णव-
प्रकरणं द्र०) १२३।१–४८

बलभद्रः [= बलरामः]

—रोहिणीसुतः १२।६

—प्रलम्बहननाद्यस्य कर्म १२।५४–५५

—अनन्तमूर्तिरयम् १५।५

—अस्य प्रतिमालक्षणम् ४९।६–७

बलिः

—गङ्गाद्वारे बलिकृतो यज्ञः, वामनावतारश्च ४।५–११

—अस्मै उशना माहेश्वरं स्नानं प्रोवाच २६७।१

बहुपुत्रः

—दक्षो द्वे कन्ये अस्मै दत्तवान्, १८।३०

—विद्युतोऽस्य अपत्यानि १९।४

बाणम्

—द्र० धनुर्वेदः २४९।१–२५२।२२

बाणः

—उषापिता, अनिरुद्धेन सहोषाया विवाहः १२।४१–५२

—बाणज्येष्ठा शतपुत्रं बलेः, शिवेन बाणाय वरो दत्तः १९।९–१०

बालः

—बालतन्त्रं बालग्रहहरम् २९९।१–५५

बालखिल्याः

—क्रतु-संनति जाताः, षष्टिसहस्रिणः अङ्गुष्ठपर्वमात्राः २०।१४

बालतन्त्रम्

—बालादिग्रहमर्दनम् २९९।१–५५

बाली
—रामेण सुग्रीवभ्राता बाली हतः ८।१–३

बीजमन्त्रः [पूजामन्त्रेष्वन्तराऽन्तरा दृश्यते]

बुद्धः
—अवतारो मायामोहरूपः शुद्धोदनसुतः, यान् दैत्यानयं मोहयामास त एव बौद्धाः १६।१–५
—बुद्ध-प्रतिमालक्षणम् ४९।८

बुधः
—सोमो बृहस्पतिपत्नीतः एनमुत्पादयामास २७४।८–१२

बुधाष्टमी
—व्रतविशेषः, एतत्संबद्धकथा च १८४।९–२१

बृहस्पतिः
—तारापतिः, सोमस्तारां जहार २७४।८–१०

बौद्धः
—बुद्धो यान् दैत्यान् मोहयामास, त एव बौद्धाः १६।१–४

ब्रह्म
—शब्दब्रह्म-परब्रह्म-भेदाद् द्विधा, इदं ज्ञानं वसिष्ठेनोक्तम् व्यासं प्रति १।५–९
—परविद्ययाऽस्यावगमः १।१७–१८

ब्रह्मचर्यम्
—यमविशेषः, अस्य विवरणम् ३७२।९–१४

ब्रह्मज्ञानम्
—अद्वैतदर्शनानुरूपं ब्रह्मज्ञानम् ३७७।१–३७९।२२

ब्रह्मपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१–२

ब्रह्मप्रतिष्ठा
—चक्रादिप्रतिष्ठा च ६३।१–१२

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१३–१४
ब्रह्मसावर्णिमन्वन्तरम्
—मन्वन्तरीयदेवर्षिमनुपुत्रादि-विवरणम् १५०।१४–१५
ब्रह्मा
—एतत्कृत-ब्रह्माण्डसृष्टिः, मानसप्रजासृष्टिश्च १७।१–१७
—ब्रह्मकृतनवसर्गाः २०।१–६
—ब्रह्मणो रुद्रो जातः, रोदनाद्रुद्र इति नाम २०।२०
—अनेन गयासुरशरीरं याचितम् , गयशिरसि च ब्रह्मा
यागं चकार ११४।१–३३
—प्रतिपद्व्रतान्तर्गता ब्रह्मपूजा १७६।१–४
—ब्रह्मयज्ञे लौहदैत्यो विघ्नमकरोत्, हरिणा दैत्यो हतः,
ब्रह्मा हरिं पूजयामास २४५।१४–२१
—श्रेयोविषयकं ब्रह्ममतम् ३८२।७
ब्रह्माण्डम्
—ब्रह्माण्डसंस्थानं भुवनकोशीयम् १२०।१२–१७
ब्रह्माण्डपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।२२–२३
ब्राह्मणः
—सनत्कुमारादिसप्तब्राह्मणजन्म, इयं मानसी सृष्टिः १७।१४–१६
भक्तिः
—भक्तिमतेऽर्थप्रकाशः ३७२।३६
भगीरथः
—अनेन गङ्गाऽवतारिता २७३।३०
भद्रकाली
—अस्याः पूजाः २६८।१३–१६
भद्राश्वः
—आग्नीध्रसुतः, अस्य वर्षम् १०७।७
—अस्मिन् भद्राश्ववर्षे हयग्रीवस्तिष्ठति १०८।२९

भद्रासनम्
—अस्य स्वरूपम् २४५।३–४

भरतः
—ऋषभपुत्रो योगी, शालग्रामे तपश्चचार १०७।११–१३
—जडभरतोऽयम , एतत्कृत उपदेशः सौवीरराजं प्रति ३८०।१–६८

भरतः
—दुष्यन्तपुत्रः, अतो भारता जनाः, अस्य पुत्रलाभश्च २७८।६–८

भरतः
—कैकेयीदशरथपुत्रः रामायणोक्तमस्य चरितम् ५।५–११।१३

भरतः
—भरतेन प्रणीतत्वाद् भारतीति रीतेर्नाम ३४०।६

भरद्वाजः
—एनं नमस्कृत्य रामश्चित्रकूटगिरिं गतवान् ६।३५

भवनम् [द्र० प्रासादश्च]
—एतत्स्थापनं सभास्थापनं च ६५।१–२३

भविष्यपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१२

भव्यः
—शाकद्वीपेश्वरः, अस्य पुत्राश्च ११९।१८–१९

भागवतपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।६–७

भानुः
—धर्मपत्नी, अनयोरपत्यानि १८।३३

भानुमती
—सगरपत्नी, असमञ्जसजननी २७३।२७–२८

भारतम्
—कृष्णमाहात्म्यलक्षणस्यास्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तं विवरणम् १३।१–१५।११
—भारतग्रन्थवाचकपूजा, भारतग्रन्थपूजा च २७२।२३–२६

भारतवर्षम्

—स्वायंभुववंशीय-भरताद् भारतेति नाम १०७।१२
—भारते कूर्मरूपिणो हरेः स्थितिः १०८।३०
—भारतवर्षगत-द्वीपनद्यादिविवरणम् १११।१–८

भारती वृत्तिः

—अस्याः स्वरूपम् ३४०।५–७

भावः

—शृङ्गारादिरसविचारान्तर्गतो भावः, अस्य विवरणं च ३३९।१

भावना

—ब्रह्मज्ञानसंबद्धा, त्रिविधेयम् ३७९।२८–२९

भिन्दिपालः

—अस्य कर्माणि २५२।१५

भीमः

—कुन्ती-पाण्डुपुत्रः, अनेन कुरुक्षेत्ररणे दुर्योधनो हतः
महाप्रस्थानेऽयं मृतश्च १३।१०–१५।१५

भीमद्वादशी

—व्रतविशेषः, माघशुक्ल-द्वादश्यामनुष्ठेया १८८।३–४

भीष्मः

—शन्तनुपुत्रः, कुरुसेनापतिः, कुरुक्षेत्रयुद्धे मृतश्च १३।४–१४।१०
—भीष्माद् युधिष्ठिरो राजधर्मादीन् श्रुतवान् १४।२६

भीष्मपञ्चकव्रतम्

—कार्त्तिकशुक्लैकादश्यामेतदनुष्ठानम् २०५।१–९

भुवनकोशः

—सप्तद्वीपविवरणं (गङ्गाप्रयाग-श्राद्धादि-विवरणं ब्रह्माण्ड-
संस्थानं च) १०७।१–१२०।४२

भूमिः [द्र० पृथिवी च]
—देवताप्रतिष्ठायां भूपरिग्रहः ३९।६–२१
—कृष्णादिभूमयः पातालात्मिकाः १२०।२–३
—नैमित्तिकात्यन्तिकप्रलयकाले अस्याः स्वरूपम् ३६९।३–२७
—पृथिवी कर्म-भूमिः, परलोकश्च फल-भूमिः ३६९।६

भृगुः
—अस्य पत्नी ख्यातिः, अनयोरपत्यानि, एतद्वंशीयाश्च २०।९–१०

भृत्यः
—राजसेवाकृतो भृत्यस्य कर्तव्यं गुणाश्च २२१।१–१४

भेदः
—उपायविशेषः, अस्य विवरणम् (२२६ अध्यायोऽपि द्र०) २४१।५१–५९

भेलखी विद्या
—युद्धजयार्णवीयो बलविशेषः १३३।४४–४८

भैरवः
—देवदमनकारी अयं शिवेन शप्तः, ततश्च दमनवृक्षो जातः ८०।१–५

भोगदेहः
—प्रेतदेहानन्तरमस्य प्राप्तिः, भोगदेहानन्तरं च जन्म ३६९।१३–१६

भौत्यमन्वन्तरम्
—मन्वन्तरीयदेवर्षिमनुपुत्रादीनां विवरणम् १५०।२०–२२

मङ्गलाचरणम्
—श्र्यादीन् प्रति नमस्कारात्मकं मङ्गलाचरणम् १।१

मण्डलम्
—सर्वतोभद्रादि-मण्डललक्षणानि तद्विधिश्च २९।१–३०।२६
—चक्रादिसहितानि मण्डलानि युद्धजयार्णवीयानि १३०।१९–१३२।२५
—यात्रामण्डलचिन्ता २३३।१–२६
—सर्वतोभद्रकादीनि अष्ट मण्डलानि ३२०।१–४८

मतङ्गवापी
—गयास्था, मतङ्गेशस्थानम् ११५।३४–३६

मत्स्यः

—अवतारः, अनेन वैवस्वतमनुः रक्षितः २।१–१६
—हयग्रीवदानवोऽनेन हतः २।१६–१७
—मत्स्यप्रतिमालक्षणम् ४९।१
—कुरुषु मत्स्यरूपी हरिः पूज्यते १०८।२०

मत्स्यपुराणम् [मात्स्यशब्दोऽपि प्रयुक्तः]

—एतत्परिमाणमेतद्दान-फलं च २७२।२०–११

मथुरा

—मथुरायां कृष्णकृतः कंसवधः ११।२२–२७
—जरासन्धकर्तृकमथुरारोधः, रामकृष्णकर्तृको जरासन्धवधः १२।२८–२९

मदनद्वादशी

—व्रतविशेषः, चैत्रमासि सिते पक्षे १८८।२–३

मनः

—आसनाभ्यासे मनस एकाग्रता ३७३।१–२
—ध्यानसमाधि-प्रसङ्गे मनःस्वभावकथनम् ३७४।१–३७६।५

मनुः

—चतुर्दशमनवः, तेषां मन्वन्तराणि च १५०।१–२२
(अत्र यथाक्रमं स्वायंभुव–स्वारोचिष–उत्तम–तामस–रैवत–चाक्षुष–वैवस्वत–सावर्णि–दक्षसावर्णि–ब्रह्मसावर्णि–धर्मसावर्णि–रुद्रसावर्णि–रौच्य–भौत्य-नामानो मनवः कीर्तिताः)

मनोरथद्वादशी

—व्रतविशेषः १८८।१०

मन्त्रः [यत्र मन्त्रशब्दा उल्लिखितास्तेषामेवात्र निर्देशः; पूजा-व्रत-प्रतिष्ठा-होमादयोऽपि द्र०]

मन्त्रः [पूजादिसामान्यमन्त्राः, पुराणक्रमतः]

—सामान्यपूजामन्त्राः, विष्ण्वादीनाम् २१।१–२७
—पूजान्तर्गत-स्नानसंबद्धः २२।१–९
—दीक्षासम्बद्धो मन्त्रः, दीक्षाविधिश्च २७।१–८१

—मन्त्रसाधनविधिः मन्त्रध्यानं च (सर्वतोभद्र-
मण्डलेन सह) २९।१–३०।२६
—प्रासाददेवतास्थापन-संबद्धः ४३।१–२९
—कलसाधिवासविध्यन्तर्गतः ५७।१–१६
—स्नानविध्यादिगतः ५८।१–३४
—देवताधिवासगतः ५९।१–५९
—देवताप्रतिष्ठासंबद्धः ६०।१–६३।२६
—कूपवापीतडागप्रतिष्ठासंबद्धः ६४।१–४४
—सभादिस्थापनसंबद्धः ६५।१–२३
—देवतासामान्यप्रतिष्ठासंबद्धः ६६।१–३२
—स्नानादिगतः ७२।१–५१
—पवित्रारोहणसंबद्धः ७८।१–७९।४६
—दमनकारोहसंबद्धः ८०।१–१५
—समयाचारदीक्षागतः ८१।१–९५
—संस्कारदीक्षागतः ८२।१–२५
—निर्वाणदीक्षागतः, तदन्तर्गत-विविध-क्रियागतश्च ८३।१–८८।६१
—निवृत्तिकलाशोधनगतः ८४।१–६७
—प्रतिष्ठाकलाशोधनगतः ८५।१–४१
—विद्यासंशोधनसंबद्धः ८६।१–२२
—शान्तिशोधनगतः ८७।१–२७
—शिष्याभिषेकगतः ९०।१–९१।१८
—प्रतिष्ठाविधिगतः ९२।१–६५
—वास्तुशिलाविन्यासविधिगतः ९३।१–९४।१७
—देवप्रतिष्ठाधिवासविधिगतः ९६।१–१२८
—शाक्त-शांभवादि-मन्त्राणां न्यासविधानम् १४५।१–३०
—अष्टाष्टकदेवतासंबद्धः १४६।१–२८
—वैदिकः, व्रतान्तर्गतः १७५।२५–२७
—राजाभिषेकसंबद्धः २१८।२–२१९।७२
—चतुर्वेदविधानगतः २५९।१–२६२।२५
—उत्पातशान्तिगतः २६३।१–३२
—देवपूजावैश्वदेवबलिगतः २६४।१–२९
—इन्द्रसंबद्धः २६८।१–१३

—राजाभिषेकगतछत्रादिप्रार्थनासंबद्धः २६९।१–३९
—वेदमन्त्रपरिमाणम् (वेदशाखा च) २७१।१–९
—मन्त्ररूपौषधकथनम् २८४।१–१४
—मृतसंजीवनी-कल्पसंबद्धः २८६।२३–२४
—भुक्तिमुक्तिपरा मन्त्रविद्या २९३।१–५१
—विविध-सिद्धिप्रदः ३०२।१–३१
—एकाक्षराभिधानान्तर्गतः ३४८।२६

मन्त्रः [विशिष्टदेवसंबद्धः पुराणक्रमतः]

—विष्णुपूजामन्त्रः (एकमूर्त्यर्चनं, नवव्यूहार्चनं च) २३।१–२३
—वासुदेवादिमन्त्राणां लक्षणानि २५।१–५०
—विष्णुपवित्रारोपणपरः ३३।१–३७।१४
—दिक्पालयागसंबद्धः ५६।१७–३२
—गणपूजासंबद्धः ७१।१–८
—सूर्यपूजासंबद्धः ७३।१–१७
—शिवपूजासंबद्धः ७४।१–८४
—शिवपूजाङ्गभूतहोमसंबद्धः ७५।१–७१
—चण्डपूजागतः ७६।५–१५
—लिङ्गप्रतिष्ठासंबद्धः ९५।१–९६।१२८
—शिवप्रतिष्ठासंबद्धः ९७।१–८९
—ग्रहयज्ञगतः १६४।१–१४; १६७।१–४४
—विनायकस्नानगतः २६६।१–२०
—महेश्वरस्नानगतः २६७।१–२७
—विष्णुपञ्जरकवचगतः २७०।१–१५
—मृत्युञ्जयकल्पगतः २८६।१–२४
—पञ्चाङ्गरुद्रविधानसंबद्धः २९६।१–२१
—ग्रहहृत् ३००।१–३५
—गणपतिपूजासंबद्धः ३०१।१–१२
—सूर्यपूजागतः ३०१।१२–३८
—अङ्गाक्षरगतः ३०३।१–१७
—पञ्चाक्षरपूजागतः ३०४।१–४१
—त्रैलोक्यमोहनगतः ३०७।१–२८

—विनायकपूजागतः ३१३।१–६
—पाशुपतशान्तिगतः ३२२।१–३
—अघोरास्त्रशान्तिगतः ३२३।१–२८
—पञ्चब्रह्ममन्त्रः ३२३।२८–३३
—शिवशान्तिगतः ३२४।१–३२
—गणपतिसंबद्धः ३४८।२६
—इन्द्रपूजासंबद्धः

मन्त्रः [विशिष्टदेवीसंबद्धः पुराणक्रमतः]

—कपिला (गो) पूजासंबद्धः ७७।१–२४
—गौरीप्रतिष्ठासम्बद्धः ९८।१–१७
—त्वरितादेवीसंबद्धः १४७।१–१२
—भद्रकालीपूजासम्बद्धः २६८।१३–१६
—लक्ष्मीपूजासम्बद्धः ३०८।१
—दुर्गापूजासम्बद्धः ३०८।२०–३१
—त्वरितामन्त्रः ३०९।१–२०
—त्वरितापूजासम्बद्धः ३११।१–३७; ३१४।१–२५
—त्रिपुरापूजासम्बद्धः ३१३।७–१८
—गौरीपूजासम्बद्धः ३१३।८–२६
—वागीश्वरीपूजासम्बद्धः ३१९।१–११
—गौरीपूजासम्बद्धः ३२६।१–२२

मन्त्रः [देवदेवीवर्ज-प्रकीर्णक्रियागतः पुराणक्रमतः]

—अपामार्जनविधानमन्त्रः ३१।१–४७
—पवित्रारोपणसम्बद्धः ३३।१–३७।१४
—शिलाविन्यासलक्षणपादप्रतिष्ठासम्बद्धः ४१।१–३७
—वृक्षप्रतिष्ठगतः ७०।१–९
—जीर्णोद्धारसम्बद्धः १०३।१–२२
—गयायात्रासम्बद्धः ११५।१–७४
—श्राद्धगतः ११७।१–६५
—युद्धजयार्णवीय-योग-चक्र-गतः १२३।१–१२५।५५
—युद्धजयार्णवीयानेकविद्यागतः १३३।१–१३७।२१

—उच्चाटनादिषट्कर्मगतः १३८।१–१४
—आद्वीयः १६३।१–४२
—दानसम्बद्धः २१०।१–२१३।१०
—सन्ध्याकर्मगतः २१५।१–५०
—रणदीक्षा-विषयकः २३६।१–६६
—छत्राश्वगजादिप्रार्थनामन्त्रः राज्ञोऽभिषेककाले २६९।१–३९
—अश्ववाहनसारगतः २८८।१–६६
—सर्पदंशनचिकित्सा-सम्बद्धः २९५।१–३६
—विषहृद्मन्त्रौषधगतः २९७।१–१२
—गोनसादि-चिकित्सागतः २९८।१–२४
—बालादिग्रहमर्दनगतः २९९।१–५५
—ग्रहमारी-विषामयविनाशकृत् ३०६।१–२२
—स्तम्भनसम्बद्धः ३१५।१–९
—मोहनसम्बद्धः ३१५।१०–१२
—मारणसम्बद्धः ३१५।१७–१९
—विषसर्पादिमर्दनपरः ३१६।१–६

मन्त्रः [मन्त्रसम्बद्ध-विशिष्ट-मतानि]

—मन्त्रसाधनविधिः, मण्डललक्षणैः सह २९।१–५०
—मन्त्रध्यानं सर्वतोभद्रमण्डलादिविध्यन्तर्गतम् ३०।२५–४७
—मन्त्रपीठं विद्यापीठं च युद्धजयार्णवीयम् १२४।४–२३
—मन्त्रौषधानि सचक्राणि युद्धजयार्णवीयानि १४२।१–२१
—मन्त्रविनियोगः, विनियोगज्ञ-कर्म च २६२।२१–२५
—वेदगतमन्त्रपरिमाणम् २७१।१
—मन्त्रपरिभाषा, मन्त्रस्वरूपविषयिणी मन्त्रविद्या मन्त्रसिद्धिविचारश्च २९३।१–५१
—मन्त्रोद्धारः ३१७।१–३४

मन्त्री [द्र० राजधर्मः]

मन्थरा

—कैकेयीदासी, अस्या मन्त्रणया दशरथं कैकेयी वरद्वयं ययाचे ६।७–१५

मन्दरः
—पर्वतः, समुद्रमन्थनेऽयं मन्थनदण्डः कृतः ३।१-५; २७६।१६
मन्वन्तरम्
—सर्वमन्वन्तरेषु विष्णोरवताराः १६।११-१२
—चतुर्दश-मन्वन्तर-विवरणम् १५०।१-२२
मरणम्
—प्रयागमरणम् १११।८
—मरणावस्थाविवरणम् ३७०।१-१०
मरीचिः
—संभूतिरस्य पत्नी, अनयोरपत्यानि २०।११
—द्र० धर्मव्रता ११४।८-२२
मरुत्
—दितिगर्भतो मरुतां जन्म १९।१९-२१
—मरुतां नामानि २१९।१८-३४
मरुत्वती
—धर्मपत्नी, अनयोरपत्यम् १८।३२
मर्यादापर्वतः
—जम्बूद्वीपगताः मर्यादापर्वताः १०८।२३-२७
महाकाव्यम्
—अस्य स्वरूपम् ३३७।२३-३४
महादानम्
—षोडश महादानानि (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) २१०।१-४
महापातकम् [द्र० पापम्]
—पातकनामानि १६८।१-४०
महापापम्
—महापापानुयुक्तानां प्रायश्चित्तानि १७०।१-४६
महाबोधितरुः
—गयास्थः ११५।३७

महामारी विद्या
—शत्रुविमर्दिन्या अस्या विवरणम् १२७।१–२१
महाविद्या
—मारणादि-कारिणी १२५।१–२
महेन्द्रः
—कार्त्तिकचतुर्दश्यामस्य पूजा १९२।६
महेन्द्रपर्वतः
—कश्यपाय महीं दत्त्वा परशुरामोऽत्र स्थितः ४।२०
मागधः
—पृथुयज्ञे समुत्पन्नः, राजस्तोत्रकारी १८।१५–१६
माण्डवी
—कुशध्वजसुता, भरतपत्नी ५।१३–१४
माद्री
—अस्याः सुतौ नकुलसहदेवौ, माद्रीयुतः पाण्डुर्मृतः १३।१०
मानम् [प्रतिमासम्बद्धम्]
—देवानां विष्णूक्तं, देवीनां लक्ष्म्युक्तम् ५५।८–९
मानम्
—दण्डप्रसङ्गे ताम्ररूप्यसुवर्णमानविवरणम् २२७।१–६७
मातृकामन्त्रः
—एकाक्षरार्थनिर्देशः ३४८।१–२८
मानसपूजा
—पवित्रारोपणविध्यन्तर्गता, यथार्थं परिभाविता ३३।४३–६३
मानससृष्टिः
—सनत्कुमारादि-सप्तब्राह्मणजन्म १७।१४–१६
माया
—उपायविशेषः, अस्य विवरणम् २३४।८–१४; २४१।६५
मारणम्
—मारणमन्त्रकथनम् १२५।१७–१९

मारिषा
—सोमः प्रचेतोभ्यो मारिषां दत्तवान्, मारिषातो दक्षस्य जन्म १८।२२-२८

मार्कण्डेयः
—अस्य प्रसादतोऽनिरुद्धपुत्रो वज्रः सर्ववित् १२।५४

मार्कण्डेयपुराणम्
—अस्य स्वरूपं परिमाणं च २७२।९-१०

मार्गः
देव-पितृ-याननामकमार्गद्वयविवरणम् २७६।३५-४२

मासः
—मार्गादिकार्त्तिकान्तमासेषु मेषादिराशिसंस्थानि सूर्यनामानि वरुणादीनि ५१।५-६

मासव्रतम्
—मासानुष्ठेयानि विशिष्टानि व्रतानि १९८।१-१६

मासोपवासव्रतम्
—मासानुष्ठेयानि एतादृशानि व्रतानि २०४।१-१८

माहात्म्यम्
—अनेकतीर्थानां माहात्म्यम् १०९।१-२४
—गङ्गामाहात्म्यम् ११०।१-६
—प्रयागमाहात्म्यम् १११।१-१४
—वाराणसीमाहात्म्यम् ११२।१-२
—नर्मदामाहात्म्यम् ११३।१-३
—गयामाहात्म्यम् (११५-११६ अध्यायौ अपि द्र०) ११४।१-४१
—देवालयमाहात्म्यम् (संबद्धविवरणं च) ३२७।१-१९

माहेश्वरस्नानम्
—राजादिजयवर्धनम् २६७।१-२७

मिश्रम्
काव्यभेदः (३३७।८); एतद्विवरणम् ३३७।२८-२९

मिश्रयज्ञः
अनेन हरिपूजा विधेया ३७२।३४–३५

मुक्तिः (द्र० योग-ज्ञाने च)
—चतुर्विधा ११५।५–६

मुण्डपृष्ठम्
—गयास्थम् , अत्र महादेवेन पदं न्यास्तं,
अत्रैव गयाशिरः ११५।४३–४४

मुद्गरः
—अस्य कर्म २५२।१४

मुद्रा
—मुद्राणां लक्षणानि २६।१–७
—प्रणीतादि-मुद्राणां विवरणम् ३१०।३४–४३

मुद्रा
—शब्दालंकारविशेषः, अस्याः स्वरूपम् ३४२।२६

मुनिः
—दक्षकन्या, अप्सरसोऽस्या अपत्यानि १९।१८

मुनिः
—यतिरेव मुनिः, अस्याचाराः १६१।१–३१

मुष्टिकः
—कृष्णकर्तृकोऽस्य वधः १२।२५–२६

मुहूर्तः
—धर्मपत्नी मुहूर्ता, अनयोरपत्यानि १८।३३

मूर्तिलक्षणम् [द्र० प्रतिमा]
—शालग्रामादिलक्षणम् ४६।१–१३

मूलगौरीव्रतम्
—अस्यानुष्ठानम् १७८।१–२६

मृतसंजीवनीकल्पः
—मृतसंजीवनीकल्पयोगः षट्त्रिंशदोषधिसंबद्धः १४१।१–१६
—मृत्युञ्जयकल्पाः, रोगमर्दना आयुर्दाश्च, अयं मृतसंजीवनीकल्पः (द्र० २४) २८६।१–२४
मृत्युञ्जयः
—अस्य पूजा ३२६।२३–२७
मृत्युञ्जयकल्पः
रोगमर्दना मृत्युञ्जयकल्पाः २८६।१–२४
मेघः
—नैमित्तिकलयकालीनाः ३६८।११–१२
मेधातिथिः
—प्लक्षद्वीपेश्वरः, एतत्पुत्राश्च ११९।२–३
मेरुः
जम्बूद्वीपमध्यगतः पर्वतः, एतत्सम्बद्धा नदी-पर्वतवनादयः १०८।१–२३
मेरुदानम्
—दश दानानि २१०।५–१०
—अनेकमेरूणां विवरणम् २१२।९–३५
मैत्रेयः
—सौवीरराजपुरोहितः देविकातटे विष्णोरायतनं कारितमनेन २००।६–७
मोहनम्
—मोहनक्रिया-विवरणम् ३१५।१०–१२
यक्षः
—कश्यपपत्नी-खसाजाताः १९।१८
यजनम् [द्र० पूजा]
यजुर्वेदः
—याजुषशाखाविभागः १५०।२७–२८
—यजुर्विधानम् (यजुर्वेदगतमन्त्रादिविनियोगः) २६०।१–८४
—याजुषशाखाः, तासां परिमाणं च २७१।३–५

यज्ञः
—यज्ञसिद्ध्ये ऋगादिसृष्टिः १७।१३
—ग्रहयज्ञः (=नवग्रहहोमः) १६४।१–१४
—विष्णोस्त्रिविधो यज्ञः, वैदिक-तान्त्रिक-मिश्ररूपः २७२।३४

यतिः
—नहुषसुतः, विष्णुं ध्यात्वा हरिमाप्तवान् २७४।२०–२१

यतिधर्मः
—चतुर्थाश्रमिणां मुनीनां यतीनां धर्मः १६१।१–३१

यथासंख्यम्
—काव्यगुणविशेषः ३४६।२१

यदुवंशः
—ययातिपुत्रस्यास्य वंशः २७५।१–११

यन्त्रम्
—यन्त्रविमर्दिनी विद्या त्रैलोक्यविजया १३४।१–५
—यन्त्रकर्म २५२।१८

यमः
—यमप्रतिमालक्षणम् ५१।१४
—मरणानन्तरं यातनाशरीरं, यमदूतकर्म, नरकविवरणं च ३४३।१२–२१
—यमदूतकर्तृक-जीवानयनं याम्यमार्गतः,
चित्रगुप्तकर्माणि च ३६९।३–१६
—यमदूतकृत-पीडादानम् ३७१।१२–२९

यमः
—पञ्चविधः, अहिंसादिविवरणम् ३७२।२–१७

यमकः
—शब्दालंकारविशेषः, अस्य स्वरूपं भेदाश्च ३४३।१२–२१

यमगीता
—कठोपनिषदुक्तं ज्ञानमत्रोक्तम् ३८२।१–३६

यमद्वितीया
—व्रतविशेषः, कार्त्तिक-शुक्लपक्षे १७७।२

यमलार्जुनौ
—कृष्णेन भग्नौ १२।१७
यमुना
—प्रयागस्था १११।३-४
ययातिः
—नहुषपुत्रः, अस्य पत्न्यौ, पुत्राश्च १२।२-२३; २७४।२१-२३
यशोदा
—वसुदेवेन कृष्णः यशोदाशयने स्थापितः, यशोदाबालिकां, च देवकीशयने, सा बालिका कंसेन आक्षिप्ता १२।७-१०
याज्ञवल्क्यः
—कल्की याज्ञवल्क्य-पुरोहितः १६।८
यातनाशरीरम्
—मरणानन्तरं यातनाशरीरम् २०३।२-४
यात्रा
—गयायात्रा ११५।१-११६।४३
—यात्रादौ फलप्रदं नक्षत्रचक्रम् १३६।१-८
—युद्धयात्रा राजकृता २२८।१-८
—राजधर्मगता यात्रामण्डलादि-चिन्ता २३३।१-२६
—रणदीक्षायां यात्राप्रसङ्गः २३६।१-६६
यादवः
—एभिः सह जरासन्धयुद्धम्, जरासन्धपराजयः, पौण्ड्रक-यादव-युद्धम्, पौण्ड्रकवधश्च १२।२८-३०
यानम्
—षाड्गुण्यभेदः, २३४।१७-१८; २४०।५; २४०।२७
यामिः
—धर्मपत्नी, अनयोरपत्यम् १८।३३
यास्कः
—छन्द आचार्यः, अस्य मतम् ३३०।१
युक्तिः
—शब्दालंकारविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३४२।२१-३०

युगम्

—युगादितिथयः ११७।६१–६४

—चतुर्युगसहस्रान्ते प्राकृतः प्रलयः ३६८।२

युद्धम्

—युद्धयात्रा राजकृता २२८।१–८

—युद्धगत-शकुनानि २२९।१–२३१।३७

—द्वादश देवासुरयुद्धानि २७६।१०–२५

युद्धजयार्णवः

—जयशुभाद्यर्थं नानापूजादिकर्माभिधानम् ज्योतिःशास्त्रादिसारं मन्त्रौषधादयश्च १२३।१–१४९।१५

युधिष्ठिरः

—कुन्ती-पाण्डुपुत्रः, द्यूतेनायं पराजितः शकुनिना, कुरुक्षेत्रयुद्धानन्तरं महाप्रस्थानं प्रस्थितः, स्वर्गमाप्तवान् च १३।९–१५।१५

योगः

—युद्धजयार्णवीय-नाना-चक्रबल-योगाभिधानम् १२३।१–१२५।५५

—जयादिप्राप्तौ विष्कम्भादि-योगेषु घटिकावर्जनादिप्रकारवर्णनं महानुकूल्यकथनं च १२७।१–१९

—वश्यादि-योगा युद्धजयार्णवीयाः १४०।१–१७

योगः

—यतिधर्मान्तर्गतो योगाभ्यासः १६१।२०–३१

—धर्माचरणगतो योगाभ्यासः १६५।८–२८

—अष्टाङ्गो योगः, अस्य विवरणम् ३७२।१–३७६।४४

—ब्रह्मज्ञानप्रसंगे सामान्यतो योगकथनम् ३७९।१–३२

योगिनी

—एतत्प्रतिमालक्षणानि ५२।१–१७

रक्षः

—कश्यपपत्नी-खसा-जाता रक्षांसि १९।१८

रक्षा

—राजरक्षा (अस्मिन्नध्याये दुर्गसंपत्तिः देवालयनिर्माणं च) २२२।७–११

रजिः
—आयुषः पुत्रः, विष्णुदत्तवरोऽयं देवासुररणे दैत्यानवधीत् ; राजेया अस्य पुत्राः २७४।१६–१८
रत्नम्
—वज्र-मरकत-पद्मराग-मौक्तिक-वैदूर्यादि-रत्नानां लक्षणानि २४६।१–१५
रथः
—सोमादिग्रहाणां रथाः १२०।३३–३८
रम्यः
—आग्नीध्रसुतः, अस्य राज्यं नीलाचलाश्रितं वर्षम् (१०८।८ अपि द्र०) १०७।६
रसः
—रसादिलक्षणम् , भेषजानां गुणश्च २८१।१–३३
रसः
—रसभेदः, विभावानुभावादिश्च ३३९।१–५४
—रसभेदा अभिनय-संबद्धाः ३४२।१–१७
रहस्यम्
—रहस्यादिप्रायश्चित्तम् ; (द्र० प्रायश्चित्तमपि) १७१।१–१७
रागः
—काव्यगुणविशेषः ३४६।२४–२५
राजकर्म
—प्रात्यहिकं कर्म २३५।१–१७
राजधर्मः [= राजनीतिः]
—पुष्करेणोक्तः रामं प्रति (अभिषेक-सहायसंपत्ति-अनुजीविवृत्त-दुर्ग-राजरक्षा-शासनव्यवस्था-अन्तःपुर-राजपुत्ररक्षा-सामाद्युपाय-रणयात्रा-षाड्गुण्यादयः) २१८।१–२३७।१९
—रामेणोक्तः लक्ष्मणं प्रति (चतुर्विधं राजवृत्तं सप्ताङ्गराज्य-षाड्गुण्य-सामाद्युपाय–षड्विधबलादिविवरणं च) २३८।१–२४२।७२
राजपुत्रः
—अस्य रक्षाविधानम् २२५।१–९

राजा

—तल्लक्षणं तदभिषेकश्च २१८।२–२१९।७२

—राजाभिषेककालिकाः छत्रादिप्रार्थनामन्त्राः २६९।१–३९

राजेयाः

—रजिपुत्राः, एभिरिन्द्रस्य राज्यमपहृतम्, एनान् मोहयित्वा बृहस्पतिरिन्द्राय राज्यं ददौ २७४।१७–११

राज्यम्

—चन्द्रादीन् प्रति राज्यदानम् १९।२२–२९

—राज्यव्यवस्था, सप्ताङ्गराज्यम्, अन्तःपुरचिन्ता, राजपुत्ररक्षा, उपायादयश्च २२३।१–२२७।६७

रामः

—दशरथपुत्रः, ताडकान्तकृत्, सीतापतिः, कैकेयीवचनतो वनं जगाम, प्रयाग-भरद्वाज-चित्रकूटादिदर्शनम्, रावणेन सीताऽपहृता, अस्या अन्वेषणं, सुग्रीवेण सह मैत्री, बालिवधः, समुद्रबन्धनं, रावणवधः, अयोध्याप्रत्यागमनं, स्वपुत्रौ कुशलवौ अभिषिच्य स्वस्थानं गतवान् ५।४–११।१३

—रामप्रतिमालक्षणम् ४९।५

—एनं प्रति पुष्करो राजधर्मं प्रोवाच २१८।१

—रामप्रोक्ता नीतिः २३८।१

—दशरथपुत्रो रावणान्तकरः, वाल्मीकिरस्य चरितं चकार २७३।३३–३५

रामः

—परशुराम-प्रतिमालक्षणम् ४९।५

रामायणम्

—वाल्मीकये नारदेनोदितम् ५।१; ११।१४

रावणः

—अनेन सीताऽपहृता, रामः समुद्रबन्धनं कृत्वा लङ्कामागतः, रावणं हतवांश्च ७।११–१०।२६

—अस्य माता कैकसी विश्रवसः पत्नी, अस्य भगिनी शूर्पणखा, पुत्रश्चेन्द्रजित् ११।२–५

राशिः

—मेषादिद्वादशराशि-संस्थानि सूर्यनामानि ५१।५–६

—राशिबलविवरणम् १२७।१२–१९

राहुचक्रम्

—युद्धजयार्णवोयो योगविशेषः १२३।१०–२२

रीतिः

—पाञ्चाल्यादि-चतुर्विधा, वृत्तिविवरणं च ३४०।१–११

रुक्मिणी

—कृष्णपत्नी १२।३१

—अस्याः पुत्रः प्रद्युम्नः १२।३६

रुद्रः

—सुरभिजाता रुद्रा एकादश १८।४१–४५

—ब्रह्मणो रुद्रजन्म, अस्य अष्टौ रूपाणि २०।२०–२१

—पञ्चाङ्गं रुद्रविधानम् , विषव्याधिनाशकृत् २९६।१–२१

रुद्रशान्तिः

—इयं शिवशान्तिः ३२४।९–३२

रुद्रसावर्णिमन्वन्तरम्

—मन्तरीय-देवर्षि-मनु-पुत्रादिविवरणम् १५०।१७–१८

रुद्राक्षः

—एतद्धारणम् ३२५।१–७

रूपकम्

—नाटक-प्रकरणादि-निरूपणम् ३३८।१–२७

रेणुका

—जमदग्निपत्नी, परशुरामोऽस्याः पुत्रः ४।१२–१३

रैवतमन्वन्तरम्

—मन्वन्तरीय-दवेर्षि-मनुपुत्रादिविवरणम् १५०।६

रोगः [द्र० आयुर्वेद-चिकित्साव्याध्यादयः]
—सिद्धौषधानि रोगहराणि, रसादिलक्षणं च २७९।१–२८१।३३
—ग्रहरोगादिनाशका मन्त्राः ३०६।१–२२
—पापरोगनाशको मन्त्रः ३१६।३

रोहिणी
—वसुदेवपत्नी, बलभद्रजननी, देवक्या जठरतो बलः अस्या गर्भे संक्रामितः १२।५–६

रौच्यमन्वन्तरम्
—मन्वन्तरीय-देवर्षि-मनुपुत्रादि-विवरणम् १५०।१८–१९

लकारः
—लकारेषु तिङन्तपदोदाहरणानि ३५८।१–३०

लक्षणा
—अस्या विवरणम् ३४५।१०–१२

लक्ष्मणः
—दशरथसुतः, ऊर्मिलापतिः, रामेण सह वनं गतवान् , लङ्कायुद्धे रामसहायकः, रामेण सह स्वधाम गतः ५।५–११।१३
—एनं प्रति रामो नीतिं प्रोवाच २३८।१
—अयमिन्द्रजितं हतवान् रामोक्तनीत्या २४२।७३

लक्ष्मीः
—दुर्वाससः शापेन देवा निःश्रीका अभवन् , क्षीराब्धिमथनतो अस्या आविर्भावः, इयं हरिं श्रितवती च ३।१–१०
—अस्याः प्रतिष्ठा ६२।१–१३
—लक्ष्मी नारायणं त्यक्त्वा चन्द्रं सिषेवे, सोऽप्येनां कामयामास २७४।३–६
—अस्याः पूजा ३०८।१–१८

लगुडम्
—अस्य कर्माणि २५२।१५

लङ्का
—हनूमता लङ्का दृष्टा, सीता च शिंशपातले ९।३–७

लम्बा
—धर्मपत्नी, अस्या अपत्यं घोषः १८।३३

ललिता
—विदर्भराजदुहिता, दीपदानेनास्याः सौभाग्यं जातम् २०।१-१९

लवः
—रामपुत्रः, राज्येऽस्याभिषेकः कृतो रामेण ११।११-१२

लाटी
—रीतिविशेषः, अस्याः स्वरूपम् ३४०।४

लिङ्गम्
—क्षीराब्धिमन्थनकाले हरिमायया शिवो मोहितः, अस्य वीर्यं यत्र यत्र स्खलितं तत्र तत्र लिङ्गक्षेत्रमभवत् ३।१८-२०
—लिङ्गलक्षणं पिण्डिकासहितं लिङ्गं च ५३।१-२२
—लिङ्गमानं लिङ्गलक्षणं च ५४।१-४८
—लिङ्गप्रतिष्ठा प्रतिष्ठाकालश्च ९५।१-६१

लिङ्गम् [शब्दशास्त्रीयम्]
—पुंलिङ्गशब्दरूपाणि ३५१।२९-७२
—स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि ३५२।१-१३
—नपुंसकलिङ्गशब्द-रूपाणि ३५३।१-९
—सामान्यानि नामलिङ्गानि ३६७।१-२८

लिङ्गपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१४-१५

लेखकः
—अस्य स्वरूपम् २२०।५

लोकः
—लोक-संस्थानम् , पृथ्वीरव्यादिस्थितिः महरादि-लोकाश्च १२०।५-१२

लोकपालः
—लोकपालप्रतिमालक्षणम् ५१।१६

लोकालोकः
—सप्तद्वीपपरस्थः पर्वतः, तमसावृतोऽयम् ११९।२७–२८
लोपामुद्रा
—अस्याः पूजा (अस्मिन्नध्यायेऽगस्त्यपूजापि) २०६।१४
लोमपादः
—अङ्गराजायास्मै पालकाप्यो गजायुर्वेदं
प्रोवाच २८६।२४; २८७।१; २९२।४४
लोहदैत्यः
—हरिकर्तृकोऽस्य वधः २४५।१४–२१
वज्रः
—अनिरुद्धपुत्रः, मार्कण्डेयकृपया सर्ववित् १२।५४
—यादवस्यास्य राज्याभिषेकः १५।४
वज्रम्
—अस्य कर्माणि २५२।१६
वनम्
—मेरुपर्वतस्थानि चैत्ररथादीनि वनानि १०८।१५
—वनवासिनां वानप्रस्थानां धर्मः १६०।१–५
वपुष्मान्
—शाल्मलद्वीपेश्वरः, अस्य पुत्राश्च (१०७।४ अपि द्र०) ११९।७–८
वरचक्रम्
—युद्धजयार्णवीयो योगविशेषः १३१।८–१२
वराहः
—अवतारः, हिरण्याक्षहन्ता ४।१–२
—भूवराहप्रतिमालक्षणम् ४९।२–३
—केतुमालवर्षेऽयं तिष्ठति १०८।२९
—तृतीयः देवासुरसंग्रामः, अयं हिरण्याक्षं हतवान्,
भुवमुज्जहार च २७६।१२; २७६।१५
वराहपुराणम् [=वाराह०]
—एतत् परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१६–१७

वरुणः

—वरुणोक्तं धर्मं पुष्करः परशुरामाय उक्तवान् १५१।१

वर्गः

—स्वर्ग-पाताल-अव्ययादिवर्गैः शब्दार्थकथनम् (अमरकोशवत्) ३६०।१–३६७।२८

वर्णः

—द्वादशमासानुसारिणः सूर्यवर्णाः ५१।७–८

—छन्दःसंबन्धी ३३०।२१–२२

वर्णः

—वर्णोत्पत्त्यादि-विवरणम् ३३६।१–२२

—प्रत्याहार-रीतियुक्ता वर्णाः ३४९।२–७

वर्णः [द्र० धर्म-आश्रम-सदाचारादयः]

—चातुर्वर्ण्यधर्मः, वर्णेतरधर्मश्च १५१।२–१८

वर्षम्

—जम्बूद्वीपगतवर्ष-नामानि, तेषां स्वभावश्च १०७।५–१०

—जम्बूद्वीपगतानि वर्षाणि, तेषां वर्णनं च १०८।३–३३

—भारतवर्षगतनद्यादिविवरणम् ११८।१–८

—प्लक्षादिसप्तद्वीपगतानि वर्षाणि ११९।१–२४

वर्षपर्वतः

—जम्बूद्वीपगताः (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) १०८।५–६

वर्षव्रतम्

—संक्रान्तिव्रतादिवर्षव्रतानां विवरणम् १९९।६–११

वशीकरणम्

—वश्यादियोगाः १४०।१–१७

—एतत्परो मन्त्रः, वशीकरणक्रिया च ३०२।१–१६

—वशीकरणमन्त्र-कथनम् ३१५।११–१३

—योषिदादि-वशीकारयोगः ३१६।४–५

वंशः

—सूर्यसोमवंशौ (अन्ये अवान्तरवंशाश्च यथास्थानं द्र०) २७३।१–२७८।४१

वसिष्ठः

—अयं व्यासाय ब्रह्मसारमब्रवीत्, वसिष्ठश्च अग्नितो ब्रह्मविद्यां विद्यासारं च प्राप्तवान् १।७–१३
—दशरथः वसिष्ठादीन् रामाभिषेकविषयेऽपृच्छत् ५।३–६
—ऊर्जापतिः, अनयोरपत्यम् २०।१५
—गायत्र्या योगमाप्तवान् वसिष्ठः शंकरात्, वसिष्ठकृता शिवस्तुतिश्च २१७।१–१३
—अस्य वाक्यात् सुद्युम्नः प्रतिष्ठानमवाप २७३।९

वसुः

—दक्षकन्या, धर्मपत्नी, अस्या वसवः पुत्राः १८।३२
—अष्टौ वसवः, तेषामपत्यानि १८।३५–४१

वसुः

—पतिं मारीचकश्यपं त्यक्त्वा चन्द्रं सिषेवे, सोऽप्येनां कामयामास २७४।३–६

वसुदेवः

—अस्य पत्न्यौ देवकीरोहिण्यौ, अयं कंसभयात् कृष्णं यशोदाशयनेऽनयत् १२।४–७
—वसुदेवपत्न्यः देवकी-श्रुतदेवी-मित्रदेव्यादयः उग्रसेनस्य नव सुताः २७५।३१–३२

वाक्

—वाक्पारुष्यं दण्डयकर्मान्तराणि च २५८।१–८३

वाकोवाक्यम्

—शब्दालंकार-विशेषः, अस्य स्वरूपम् ३४२।३२–३३

वागीश्वरी

—अस्याः पूजा ३१९।१–११

वाङ्मयम्

—ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्येतद् वाङ्मयम् ३३७।१

वाजसनेयकः

—वेदविशेषः, कलौ अस्य पञ्चदश शाखा एव स्थास्यन्ति (द्र० यजुर्वेदः)। १६।५–६

वानप्रस्थः
—एतद्धर्मः १६०।१–५
वापीप्रतिष्ठा
—कूपतडागप्रतिष्ठा च ६४।१–४४
वामनः
—अवतारः, अदितिजातः, बलियज्ञे आगमनम्,
पदत्रयपरिमितस्थानयाच्ञा, बलिं सुतलेऽस्थापयच्च ४।५–११
—वामनप्रतिमालक्षणम् ४९।५
—द्वितीये देवासुररणे वामनो बलिं छलयित्वा
महेन्द्राय राज्यं ददौ २७६।१०; २७६।१४
वामनपुराणम्
—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१८–१९
वायवीयम् = वायुपुराणम् द्र०
वायुः
—वायुकृतवर्णोच्चारणम् ३३६।४–५
—प्राणायाम-संबद्ध-वायुविवरणम् ३७३।६–१९
वायुपुराणम् = वायवीयम् द्र०
—एतत्परिमाणमेतद्दान-फलं च २७२।४–५
वारव्रतम्
—वारेषु अनुष्ठेयानि व्रतानि १९५।१–५
वाराणसी
—अस्या माहात्म्यम् ११२।१–७
वाराहम् = वाराहपुराणम् द्र०
वारुणी
—समुद्रमन्थने जाता ३।९
वाल्मीकिः
—नारदेन वाल्मीकये रामायणं प्रोक्तं पुरा ५।१
—आदौ नारदाद् वाल्मीकिः रामायणं श्रुतवान् ११।१४
—नारद-प्रेरणयायं रामचरितं चकार २७३।३५

वासुकिः

—कद्रूजातः १९-१६

—वासुक्यादिभिरमृतमन्थनं कृतम् २७६।१६

वासुदेवः [= कृष्णः]

—वासुदेवमन्त्रः, संकर्षणमन्त्रादिभिः सह २५।१-५०

वास्तुः [द्र० प्रासाद-प्रतिष्ठा-पूजादयः]

—वास्तुमण्डल-देवतास्थापनादि ४०।१-३१

—वास्तुपूजा, शिलाविन्यास-विधिश्च ९३।१-९४।१७

—गृहप्रासादवृद्धये वास्तुपूजा, नगरादिक-
वास्तु च १०५।१-१०६।२४

—वास्तुलक्ष्म २४७।१-३१

विग्रहः

—षाड्गुण्यविशेषस्यास्य विवरणम् २३४।१८, २१-२३, २४०।१४-२६

विचित्रवीर्यः

—कुरुवंशीयो नृपः, अस्य द्वे भार्ये, यक्ष्मरोगग्रस्तोऽयं मृतः १२।४-७

विदुरः

—दूतरूपी कृष्णोऽनेनार्चितः १३।२२

—अयं वनजेनाग्निना दग्धः १५।२

विद्या

—विद्यासारमग्निपुराणम्, परापरभेदौ विद्यायाः १।१२-१८

—विद्यासंधानं विद्यासंशोधनम्, प्राचीनकला च ८६।१-२२

—विद्यासन्धानं शान्तिश्च ८७।१-२७

—युद्धजयार्णवीया विद्याः चक्रादिगताः १२४।१-१३३।४८

—त्रैलोक्यविजया विद्या १३४।१-५

—संग्रामविजयविद्या १३५।१-७

—महामारी विद्या १३७।२-२१

—चतुर्दशविद्यानामानि २१९।५८-६०

—गोमती विद्या २९२।१३

—त्वरिता विद्या (त्वरितामन्त्रादिभिः सह) ३१०।१-३११।२५

—परापरविद्ये ३८३।१-४

विद्याधरः

—विद्याधर-प्रतिमालक्षणम् ५१।१८

विद्युत्

—बहुपुत्रस्यापत्यानि विद्युतः १९।४

विद्वेषः

—विद्वेषक्रिया ३१५।१४

विनता

—अस्या अरुणगरुडौ पुत्रौ १९।१५–१६

विनताश्वः

—सुद्युम्नपुत्रः, अस्य पश्चिमा दिक् २७३।८

विनायकः

—विनायकोपसृष्टानां स्नानम् २६६।१–२०

—अस्य पूजा ३१३।१–६

विनियोगः

—चतुर्वेदीयमन्त्रसूक्तानुवाकादिविनियोगः २५९।१–२६२।२१

—विनियोगविवरणम्, विनियोगशाचरणं च २६२।२१–२५

विप्रचित्तिः

—सिंहिकापतिः, राहुप्रभृतयः सैंहिकेयाः १९।६

विभक्तिः

—प्रतिकारकं विभक्तिनिर्देशः ३५१।२३–२८

—शब्दशास्त्रीय-सुब्विभक्तिविवरणम् ३५१।१–३५३।९

—विभक्त्यर्थसमन्वितानां कारकाणां विवेचनम् ३५४।१–२६

—तिङ्विभक्तिसिद्धरूपाणि ३५८।१–३०

विभावः

—रससम्बद्धः, सम्बद्धविषयाश्च ३३९।३५–५४

विभीषणः

—कैकसीगर्भजो धर्मिष्ठः ९।२९–३०

—रावणेन तिरस्कृतोऽयं रामं शरणं गतः, रामश्च एनं लङ्काराज्येऽभ्यषेचयत् ११।३–४

विराटः

—विराटनगरे युधिष्ठिरादीनां वासः, अभिमन्यवेऽयं स्वसुतां ददौ १३।२२–२५

विवादः [द्र० व्यवहारः]

—सीमाविवादादिनिर्णयः २५२।१–५३

विवाहः

—विशेषतोऽस्य विवरणम् आश्रमधर्मप्रसङ्गे १५४।१–१९

विशालः

—राजपुत्रः, अनेन गयायां पिण्डदानं कृतम्, ततश्च पुत्रलाभोऽस्य समजनि ११५।५४–५९

विशोकद्वादशी

—व्रतविशेषः १८८।५

विश्रवाः

—अस्य पत्नी कैकसी, कैकसीतो रावण-कुम्भकर्णादीनां जन्म ११।२–५

विश्वकर्मा

—प्रभासवसुतोऽस्य जन्म, अयं त्रिदशवार्धकिः १८।४०–४१

विश्वा

—धर्मपत्नी, विश्वदेवा अस्याः पुत्राः १८।३२

विश्वामित्रः

—अनेन दशरथपुत्रो रामः प्रार्थितो यज्ञविघ्नविनाशाय, रामेण च यज्ञहन्तारो राक्षसा नाशिताः ५।६–९

विषम्

—सर्पविषम् , विषरोगाः सर्पलक्षणानि च २९४।१–४१

—सर्पविषं, सर्पदंशनचिकित्सा च २९५।१–३६

—विषव्याधिनाशकृत् पञ्चाङ्गरुद्रविधानं च २९६।१–२१

—विषहृन्मन्त्रौषधम् २९७।१–१२

—गोनसादिचिकित्सा विषहृत् २९८।१–२४

—ग्रहव्याधिविषादिनाशका मन्त्राः ३०६।१–२२

—विषनाशकमन्त्राः, वशीकरणादिमन्त्राश्च ३१६।१–६

विषमवृत्तम्
—छन्दःसंबद्धम्, अस्य विवरणम् ३३२।१–१०
विषव्याधिः [द्र० विष्रम्]
—कुष्ठोत्पादन-क्रियाविशेषः ३१५।१६
विष्टिराहुः
—युद्धजयार्णवीयः क्रियाविशेषः १४२।१४–१८
विष्णुः [द्र० व्रत-पूजा-प्रतिष्ठादयः, हर्यादिपर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः]
—परापरविद्यामयः १।१५–१८
—क्षीराब्धिमन्थने श्रिय आविर्भावः, सा विष्णुं वरयामास, अमृतार्थं देवासुरयुद्धं, हरिमायया शिवो मोहितश्च ३।१–२३
—अयं ब्रह्म, एतत्-कृतः सर्गः १७।१–१७
—ध्रुवाय वरप्रदानं कृतं विष्णुना १८।२–५
—चन्द्रादीनां स्व-स्व-राज्ये स्थापनं कृतमनेन १९।२२–२९
—विष्णुपूजा (एकमूर्त्यर्चनं नवव्यूहार्चनं च) २३।१–२३
—कुण्डनिर्माणाद्यग्निकार्यंगता विष्णुपूजा २४।१–५८
—एतत्सम्बन्धि-पवित्रारोपणम् ३३।१–३७।१४
—विष्णुपवित्रारोपणविधिः (द्र० पवित्रारोपण-विधिश्च) ३६।१–२३
—केशवादिचतुर्विंशतिमूर्तिस्तोत्रम् ४८।१–१५
—एतदधिवासः ५९।१–५८
—जम्बूद्वीप-वर्षेषु हयग्रीवादिरूपैः स्थितः १०८।२९–३०
—पर्वतविशेषे श्रीरूपिण्या गौर्यास्तपश्चरणम्; विष्णुवाक्यतः श्रीपर्वतेति नाम ११३।३–४
—गयासुराय वरो दत्तो विष्णुना, विष्णोर्गदाधरमूर्तिः गयायाम् ११४।१–२५
—गदनामाऽसुरो विष्णुना हतः, ततश्च गदाधरेति नाम ११४।२६–२७
—भुवनकोशान्ते विष्णुमहिमा १२०।१८–४१
—मन्वन्तरेषु विष्णोरवतारा मानसादयः १५०।१०–११
—अखण्डद्वादशीव्रते विष्णुपूजा १९०।१–६
—अनन्तचतुर्दश्यां विष्णुपूजा १९२।७–१०

—नक्षत्र-पुरुष-विष्णुपूजा १९६।१-२३
—विष्णुकर्तृको लोहदैत्यवधः २४५।१४-२१
—विद्यारूपी विष्णुः, स चाग्निपुराणरूपः, अग्नि-पुराणगीतश्च २७१।१३-२२
—विष्णुरेव वसुदेवदेवकीपुत्ररूपी कृष्णः, कृष्णस्य पत्न्यः, पुत्रादयश्च २७६।१-९
—द्वादश देवासुरसंग्रामाः, एषु विष्णुकर्माणि २७६।१०-२५
—पञ्चपञ्चाशद् विष्णुनामानि, तत्स्थानानि, विष्णुमहिमा च ३०५।१-१७
—नैमित्तिक-प्रलयकाले विष्णुः ३६८।३-१६
—ध्यानकालीना विष्णुचिन्ता ३७४।९-३५
—धारणाविषयो विष्णुः ३७५।२०-२२

विष्णुपञ्जरम्

—कवचमिति प्रतिभाति २७०।१-१५

विष्णुपुराणम् [= वैष्णवपुराणम्]

—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।३

विष्णुयशाः

—अस्य पुत्रः कल्की १६।८

विष्णुव्रतम्

—पौषशुक्ले इदमनुष्ठेयम् १७७।१५-२०

वृक्षः

—स्थावरसृष्टिरूपो मुख्यसर्गश्चतुर्थः (उद्भित् सृष्टिरियम्) २०।३
—वृक्षप्रतिष्ठा ७०।१-८
—वृक्षायुर्वेदः २८२।१-१४

वृत्तिः

—चतुर्धा भारत्यादयः ३४०।५-११

वृत्रः
—नवमे देवासुररणे वृत्रो हतो विष्णुना २७६।१२;२७६।२१
वृन्दावनम्
—वृन्दावनगतः कृष्णः कालियं जितवान्, गोवर्धन-
धारणादिकर्माणि च कृतवान् १२।१८–२२
वृषव्रतम्
—एतदनुष्ठानम् १९४।२
वेणः
—अङ्गसुतो नृपः, मुनिभिर्हतः १८।११–१२
वेतालः
—वेतालप्रतिमालक्षणम् ५१।१८
वेदः
—ब्रह्मवेदप्रहर्तारं हयग्रीवदानवं मत्स्यरूपी विष्णुरवधीत् २।१६–१७
—कलियुगान्ते वाजसेनयको वेदो दशपञ्चशाखामयो
भविष्यति १६।५–६
—ब्रह्मकर्तृकं ऋगादिसर्जनम् १७।१३
—वेदस्य चतुर्धा विभागः १५०।२३–३०
—वेदस्मृतिसिद्धो धर्मः, वैदिकयज्ञादयश्च १६६।१–१७
—वेदशाखाविभागः, शाखापरिमाणं च २७१।१–१०
वेदविद्
—अस्य मतम् अन्त्रविषयकम् ३७०।१४–१५
वेदविधानम्
—चतुर्वेदविधानम् पुष्करोक्तम् २५९।१–२६२।२५
वेदाङ्गम्
—षड् वेदाङ्गनामानि १।१५–१६
वेदान्तः
—वेदान्तेषु एकं चैतन्यम्, तस्य सहज आनन्दो
व्यज्यते ३३९।१–२
—विद्याविशेषः ३८३।४

वैकारिकः

—अयं तृतीयः सर्गं ऐन्द्रियकः २०।२

वैकृतः सर्गः

—पञ्चानां वैकृतसर्गाणां कथनम् २०।३–५

वैद्यकम् [द्र० आयुर्वेदः]

—अपरविद्याविशेषः १।१७

वैरम्

—विग्रहान्तर्गतवैरविवरणम् २४०।१९–२६

वैवस्वतमनुः

—मत्स्यरूपिणा विष्णुनायं नैमित्तिकलयकालेऽतीतकल्पान्ते रक्षितः, मत्स्यपुराणं चायं मत्स्यतः शुश्राव २।१–१६

—अस्य अपत्यानि २७३।५–७

वैवस्वतमन्वन्तरम्

—मन्वन्तरीयदेवर्षिमनुपुत्रादीनां विवरणम् १५०।८–११

वैशम्पायनः

—यजुर्वेदतरुशाखाकृत् , अयं व्यासशिष्यः १५०।२७

वैश्वदेवबलिः

—एतद्विवरणम् २६४।२२–२९

वैष्णवपुराणम् = विष्णुपुराणम् द्र०

व्यभिचारिभावः

—रसविवरणे स्थायिव्यभिचार्यादिभावविवरणम् , संबद्धविषयाश्च ३३९।१२–३४

व्यवहारः

—नयानयविवेकदः, चतुष्पात् चतुःस्थानः, चतुःसाधनः (दिव्यप्रमाणसाक्ष्य-दायविभाग-सीमाविवाद-वाक्पारुष्यादिभिः सह) २५३।१–२५८।८३

व्यसनम्

—राजधर्मगत-व्यसनविवरणम् २४१।२६–३५

व्याकरणम्
—स्कन्देन कात्यायनाय उक्तम्, प्रत्याहारसन्धि-सुब्विभक्तिसिद्धरूप-कारक-समासतद्धित-उणादि-तिङ्विभक्तिसिद्धरूप-कृत्सिद्धरूपाणि विवृतानि ३४९।१–३५९।८

व्याधिः [द्र० आयुर्वेद-चिकित्से]
—रोगहराणि औषधानि, रसादिलक्षणं च (रोगविवरणं यथास्थानं द्र०) २८०।१–२८१।३३

व्यासः
—व्यासः शुकादीन् विद्यासारमब्रवीत् १।६–७
—अम्बिकायां धृतराष्ट्रः, अम्बालिकायां पाण्डुश्च व्यासतो जज्ञाते १३।७–८
—वेदशाखाकारः, मूलपुराणवक्ता च २७७।१०–११

व्याहृतिः
—व्याहृतिदेवाः २१५।२६–२८

व्यूहः
—नवव्यूहार्चनम् २३।२०–२३; २०१।१–१६

व्यूहः
—सेनासज्जारूपा व्यूहाः, रणदीक्षा च २३६।१–६६

व्रतम् [देव-देवीनामान्यपि द्र०]
—व्रतविषयकाः सामान्यनियमाः, (व्रतपरिभाषा) १७५।१–६२
—व्रतदानसमुच्चयः (व्रतदानमहिमा) २०८।१–१२

व्रतनामानि [पुराणक्रमतः]
—प्रतिपद्व्रतानि (धन्यव्रत-शिखिव्रतादीनि) १७६।१–७
—द्वितीयाव्रतानि (अशून्यशयन-कान्तिव्रतादीनि) १७७।१–२०
—तृतीयाव्रतानि (गौरीव्रतात्मतृतीयादीनि) १७८।१–२८
—चतुर्थीव्रतानि) गणपूजाव्रतादीनि) १७९।१–६
—पञ्चमीव्रतानि (वासुकिपूजादीनि) १८०।१–३
—षष्ठीव्रतानि (स्कन्दषष्ठीत्यादीनि) १८१।१–२
—सप्तमीव्रतानि (सूर्यपूजादीनि) १८२।१–४

—अष्टमीव्रतानि (कृष्णाष्टमी-बुधाष्टमीत्यादीनि) १८३।१–२३
—नवमीव्रतानि (गौरीनवमीत्यादीनि) १८४।१–१५
—दशमीव्रतम् १८५।१
—एकादशीव्रतानि १८७।१–९
—द्वादशीव्रतानि (मदनद्वादशी-भीमद्वादशी-त्यादीनि) १८८।१–१९०।६
—त्रयोदशीव्रतानि (कामत्रयोदशीत्यादीनि) १८९।१–११
—चतुर्दशीव्रतानि (अनन्तचतुर्दशी-शिवचतुर्दशीत्यादीनि) १९२।१–१९३।६
—पूर्णिमाव्रतानि (अशोकपूर्णिमादीनि) १९४।१–४
—अमावस्याव्रतानि (सावित्र्यमावास्या) १९४।४–८
—वारव्रतानि (आदित्यवारादीनि सप्त) १९५।१–५
—नक्षत्रव्रतानि (नक्षत्रपुरुष-अनन्तव्रतादीनि) १९६।१–२३
—दिवसव्रतानि (धेनुव्रतादीनि) १९७।१–१६
—मासव्रतानि (चतुर्मास्यादीनि) १९८।१–१६
—ऋतुव्रतानि १९९।१–५
—वर्षव्रतानि १९९।६–११
—दीपदानव्रतम् २००।१–१९
—मासोवासव्रतम् २०४।१–१८
—भीष्मपञ्चकव्रतम् २०५।–९
—कौमुदव्रतम् २०७।१–६

शकटः

—कृष्णपादक्षेपात् शकटः परिवर्तितः १२।१७

शकुनम्

—युद्धसम्बन्धीनि शकुनानि २३०।१–२३२।३०

शकुनिः

—द्यूते शकुनिना युधिष्ठिरः पराजितः १३।१९

शकुन्तला

—अस्याः पुत्रो भरतः, यतो भारतजनाः २७८।२

शक्तिः

—प्रभाव-उत्साह-मन्त्ररूपा

—द्वादशमासानुसारिण्यः सूर्यशक्तयः ५१।८–९

शक्रः [= इन्द्रः]

—कृष्णेन शक्रोत्सवं परित्यज्य गोत्रयज्ञः कारितः,
पुनश्च तुष्टेन तेन शक्रोत्सवः कारितः १२।२०–२२

शची

—इन्द्रपत्नी, इन्द्रेण सहास्याः पूजा २६८।३–१३

शतशृङ्गः

—अत्राश्रमपदे भार्यायोगात् पाण्डुर्मृतः १३।९

शत्रुघ्नः

—दशरथ-सुमित्रा-पुत्रः, अस्य पत्नी श्रुतकीर्तिः ५।५–१३

शनिचक्रम्

—युद्धजयार्णवीयो योगविशेषः १२३।८; १४२।६–१०

शन्तनुः

—कुरुवंशीयो राजा, गङ्गा-सत्यवत्यौ च पत्न्यौ,
भीष्मादयश्च सुताः १३।४–५

शपथः

—दिव्यप्रमाणप्रसङ्गे शपथादिविवरणम् २५५।१–५०

शब्दः

—गुणविवेचनम् शब्दाश्रितः काव्यगुणः ३४६।४–१०

—स्वरादिशब्दाः, तेषामर्थाश्च ३६०।१–३६७।२८

—शब्दशास्त्रं = व्याकरणं ३४९।१–३५९।८

—शब्दोच्चारणम् (शिक्षाशास्त्रीयम्) ३३६।१–२२

—शब्दालङ्काराणामनुप्रासादीनां विवरणम् ३४२।१८–३४३।६५

शब्दार्थौ

—शब्दार्थालङ्कारविवेचनम् ३४५।१–१८

—काव्यसंबद्धाः शब्दार्थगुणाः षट्, एतद्विवेचनम् ३४६।१८–२५

शम्बरः
—प्रद्युम्नेनायं हतः १२।३६-४०
शरीरम् [द्र० देहः]
—यातनाशरीरम् २०३।३-५
—नृत्यादौ शरीराङ्ग-कर्मनिरूपणम् ३४१।१-२१
—शरीरावयवविवरणम् ३७०।९-४३
—आतिवाहिकशरीरम् ३७१।९-१०
शर्मिष्ठा
—वृषपर्वकन्या, द्रुह्यु-अनु-पूरु-जननी २७४।२२-२३
शल्यः
—कुरुक्षेत्ररणेऽयं दिनार्धं युयुधे १३।१८
शस्त्रम् [द्र० अस्त्रम्]
—शस्त्रार्चनपूर्वक-खड्गादिशस्त्रास्त्र-प्रयोगः २५२।१-३३
शाकद्वीपः
—दुग्धसमुद्रवेष्टितोऽयम्, अस्य वर्षाणि नद्यादयश्च ११९।१८-२१
—भव्योऽस्याधिपतिः १०७।४
शाक्तः
—शाक्तादिमन्त्राणां न्यासः १४५।१-३०
शाखा
—पञ्चदशशाखायुतो वाजसनेयको वेदः कलियुगान्ते भविष्यति २६।५-६
—वेदशाखा-विभागः २७१।१-१०
शान्तिः
—प्रसादे देवतास्थापनम्, एतत्सम्बद्धा शान्तिश्च ४३-१।२९
—शान्तिशोधनं निर्वाणदीक्षायाम् ८७।१-२७
—उत्पातशान्तिः २६३।१-३२
—नीराजनाख्या शान्तिः २६४।१६-३१
—अश्वशान्तिः २९०।१-८
—गजशान्तिः २९१।१-१४

—गोशान्तिः २९२।१–४२
—अस्त्रशान्तिः ३२१।१–१६
—पाशुपतशान्तिः ३२२।१–३
—शिवशान्तिः ३२४।१–३२

शाम्भवः
—शाम्भवादिमन्त्राणां न्यासः १४५।१–३०

शालग्रामः
—शालग्राममूर्तीनां लक्षणानि ४६।१–१३
—शालग्रामादिचक्राङ्कपूजा ४७।१–१४

शालग्रामः
—अत्र प्रियव्रतस्तपश्चचार १०७।८
—अत्र ऋषभपुत्रेण भरतेन तपस्तप्तम् १०७।१२
—भरतोऽत्र तपश्चक्रे ३८०।१

शालिहोत्रः
—अश्वलक्षण-चिकित्सा-वक्ता २८८।६६; २८९।१; २९२।४४

शाल्मलद्वीपः
—द्वीपस्थपर्वत-नद्यादिविवरणम् ११९।७–११
—अस्याधिपतिर्वपुष्मान् प्रियव्रतसुतः १०७।४

शावाशौचम्
—प्रेतशुद्धिः सूतिकाशुद्धिश्च १५७।१–४२

शास्त्रम्
—धर्मशास्त्रकार-नामानि (शास्त्रान्तरनामानि यथास्थाने द्र०) १६२।१–२

शिक्षा
—वर्णसंख्या-वर्णोच्चारणादयश्च ३३६।१–२२

शिखिव्रतम्
—प्रतिपद्व्रतान्तर्गतम् १७६।६–७

शिला
—शिलाविन्यासलक्षणा पादप्रतिष्ठा ४१।१–३७

—वास्तुपूजा शिलाविन्यासविधिश्च ९३।१–९४।१७
—प्रतिष्ठाङ्गभूतशिलान्यासविधिः ९२।१–६५

शिवः [व्रतपूजामन्त्रादयश्च, द्र० हरादिपर्यायशब्दा अपि व्यवहृताः]

—क्षीराब्धिमन्थनकाले शिवकृतहलाहलपानम् ३।८–९
—समुद्रमन्थने स्त्रीरूपधारिणा हरिणा शिवो मोहितः, यत्र यत्र शिववीर्यं स्खलितं तत्र तत्र क्षेत्रमभवत् ३।१७–२३
—कामः शिवेनानङ्गः कृतः १२।२९
—उषानिरुद्धविवाहप्रसङ्गे विष्णुशिवयोर्युद्धम्, ततश्च विष्णुः शिवाद्यैः पूजितः १२।४८–५३
—शिवेन बाणाय वरो दत्तः १९।९–१०
—ब्रह्मणो रुद्रस्य जन्म, तस्य अष्ट नामानि, रुद्रभार्या दक्षकोपाद् देहं तत्याज, सा हिमवद्दुहिता जाता २०।२०–२२
—शिवपूजा, शिवपूजाङ्गहोमविधिश्च ७४।१–७५।७१
—शिवपूजाप्रसंगे चण्डपूजा ७६।१–१५
—हरकोपजो भैरवः दमनकवृक्षो जातः ८०।१–५
—शिवप्रतिष्ठाविधिः ९७।१–८९
—शिवेन न मुक्तमित्यविमुक्तमिति नाम वाराणस्याः ११२।२
—चतुर्दशीव्रतान्तर्गता शिवपूजा १९२।१–५
—वसिष्ठेन शिवः स्तुतः श्रीपर्वते २१७।१–१३
—शिवगायत्री ३१८।६–७
—शिवपूजा-सम्बद्ध-रुद्राक्षादि-कथनम् ३२७।१–१६
—शिवशान्तिविधानम् ३२४।१–८

शिवरात्रिव्रतम्

—व्रतानुष्ठानम् १९३।१–६

शिंशपा

—अशोकवनिकाशिंशपास्थले सीतां हनूमान् ददर्श ९।५–६

शिशुमारः

—गुह्योऽयं हरे रूपमित्युच्यते, अस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः १२०।२८–३१

शिष्यः [दीक्षा अपि द्र०]
—शिष्येभ्यो दीक्षादानम्, दीक्षाविधिश्च २७।१–८१
—शिष्यस्य अभिषेकः, अभिषिक्तस्य शिष्यस्य कर्तव्यं च ९०।१–९१।१८
शीता
—नदी, भद्राश्ववर्षतः अर्णवं गता १०८।१९
शुक्लयजुर्वेदः [द्र० वेदः]
—अस्य शाखाः २७१।४–५
शूर्पणखा
—अस्याः नासां कर्णौ च लक्ष्मणोऽच्छिनत्, इयं लङ्कां गत्वा रावणाग्रेऽपतत् ७।३–११
शूलम्
—शूलकर्माणि २५२।८–९
शृङ्गवेरपुरम्
—अयोध्यां त्यक्त्वा रामोऽत्रागतः, गुहेन पूजितश्च ६।२२–२३
शेषः
—कद्रूजातः १९।१६
—विष्णुः, पातालान्तःस्थः, अयमनन्तः १२०।४
शौचम्
—असंस्कृतादि-शौचम् १५९।१–१४
शौचम्
—नियमविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३७२।१७–१८
श्रवणद्वादशी
—व्रतविशेषस्यास्यानुष्ठानम् १८९।१–१५
श्रव्यकाव्यम्
—नाटकप्रकरणादि-निरूपणम् ३३८।१–२७
श्राद्धम्
—गयाश्राद्धम्, गयायात्राविषयश्च ११५।१–११६।४२
—कात्यायनप्रोक्तः श्राद्धकल्पः ११७।१–६५
—श्राद्धकल्पो भुक्तिमुक्तिप्रदः १६३।१–४२

श्राद्धदेवः
—मनुः, विवस्वतः सुतः, अस्य मन्वन्तरम् १५०।८–११

श्रावन्तः [द्र० पाठसमीक्षा भूमिकायाम्]
—युवनाश्वपुत्रः, एतन्नामानुसारेण श्रावन्तिका पुरी २७३।२०

श्रावन्तिकापुरी
—श्रावन्तनृपनामानुसारेणास्याः नाम २७३।२०

श्रीः [=लक्ष्मीः द्र०]
—भृगु-ख्याति-जाता, विष्णुपत्नी २०।९

श्रीपर्वतः
—अत्र गौर्या तपश्चरितम्, नामकरणं च, एतन्माहात्म्यम् ११३।२–७
—वसिष्ठेन शिवः स्तुतोऽत्र २१७।१२

श्रीसूक्तम्
—प्रतिवेदीयम् २६३।१–३

श्रीस्तोत्रम्
—इन्द्रकर्तृकं स्तोत्रम् २३७।१–११

श्रुतकीर्तिः
—कुशध्वजसुता, शत्रुघ्नपत्नी ५।१३–१४

श्रुतिः [=वेदोऽपि द्र०]
—आथर्वणश्रुति-मतं विद्याद्वयविषयकम् —१।५

श्रेयः
—श्रेयोनिरूपणम् आत्मज्ञानं च २८२।२–३६

श्लोकः
—ध्रुवविषयक उशनः श्लोकः १८।४–५

षट् कर्माणि
—उच्चाटनस्तम्भनादि कर्म १३८।१–१४

षट्तिलद्वादशी
—व्रतविशेषः १८८।९–१०

षड्गर्भाः
—वासुदेवाद् देवक्यामेषां सुषेणादीनां जन्म, एनान् कंसो जघान २७५।४९–५०
षष्ठीव्रतम्
—षष्ठ्यामनुष्ठेयानि व्रतानि १८१।१–२
षष्ठ्यब्दम्
—षष्ठ्यब्दशुभाशुभवर्णनं युद्धजयार्णवीयम् १३९।१–१३
षाड्गुण्यम्
—सन्धिविग्रहादयः २३४।१६–२५
—सन्ध्यादिविवरणं; मण्डल-वैरादिविवरणं च २४०।१–३२
संकरजातिः
—अस्या धर्मः १५१।१०–१८
संकर्षणः
—एतत्कृतसृष्टिः (अस्मिन्नध्याये पाञ्चरात्रदृष्टिर्विवृता ५९।७
—संकर्षणमन्त्रो वासुदेवादिमन्त्राश्च २५।१–५०
संकल्पा
—धर्मपत्नी, संकल्पा अनयोरपत्यानि १८।३४
संक्रान्तिव्रतम्
—एतद्विवरणम् १९९।६–८
—अष्टादशस्थाने परार्धसंज्ञा २६८।१६
सगरः
—नृपः; द्वे पत्न्यौ, अस्यापत्यानि २७३।२६–२९
संग्रामः
—रणदीक्षाविवरणम् २३६।१–६६
—द्वादश देवासुरसंग्रामाः २७६।१०–२५
संग्रामविजया
—संग्रामविजयविद्या १३५।१–७
—संग्रामविजयकारिणी पूजा १४८।१–९

सती

—दक्षकन्या, दक्षकोपाद् देहं तत्याज २०।२२

सत्यम्

—यमविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३७२।७–८

सत्यभामा

—कृष्णपत्नी, पारिजातं समानीय कृष्णोऽस्या गृहे स्थापयामास १२।३२–३३

सत्राजितः

—निघ्नपुत्रः, कृष्णः स्यमन्तकमणिमस्मै प्रादात्, ततः शतधन्वनायं हतः २७५।४०–४३

सदाचारः

—वर्णाश्रमधर्माः (व्रत-सन्ध्या-पूजा-होमादयस्तु यथास्थानं द्र०) १५५।१–१७४।२४

सनकः

—अस्य मतम् ३८२।१०

सनत्कुमारः

—यतिः, कृत्तिकातोऽस्य जन्म १८।३९

सन्तोषः

—नियमविशेषः; अस्य स्वरूपम् ३७२।१९

सन्धिः

—नाटकादिसंबद्धाः सन्धयः पञ्च ३३८।२१

सन्धिः

—स्वरादि-सन्ध्युदाहरणानि ३५०।१–१३

सन्धिः

—षाड्गुण्यविशेषः, अस्य स्वरूपम् २३४।१८, २०; २४०।५, ८–९

सन्ध्या

—स्नानविध्यन्तर्गतो सन्ध्याविधिः ७२।२४–३१

—सन्ध्याकर्म (जपादिकथनेन सह) २१५।१–५०

सन्नतिः

—क्रतुपत्नी, बालखिल्या अनयोरपत्यानि २०।१४

संन्यासः

—यतिधर्मविवरणम् (चतुर्थाश्रमिणो धर्मः) १६१।१–३१

सपिण्डीकरणम्

—श्राद्धगतकर्मविशेषस्यास्य विवरणम् ११७।३७–६६

सप्तमीव्रतम्

—सप्तम्याम् अनुष्ठेयानि व्रतानि १८२।१–४

सप्तरात्राणि

—पञ्चरात्राणि हयशीर्षादीनि च तन्त्राणि ३९।१–५

संप्राप्तिद्वादशी

—व्रतविशेषः पौषशुक्ले १८८।१४

सभा

—सभास्थापनं भवनादिस्थापनं च ६५।१–२३

सभासद्

—अस्य स्वरूपम् २२०।५

संभूतिः

—मरीचिपत्नी, अनयोरपत्यम् २०।११

समयदीक्षा

—समयाचार-दीक्षाविधिः ८१।१–९५

समवृत्तम्

—छन्दःसंबद्धम्, यत्यादि-विवेचनं च ३३४।१–३०

समाधिः

—योगाङ्गविशेषस्यास्य विवरणम् (योगविभूत्यादि-
विवरणं च, ३७७ अध्यायोऽपि द्र०) ३७६।१–४४

समासः

—तत्पुरुषादीनां षण्णां समासानां विवरणम् ३५५।१–१९

समुदायप्रतिष्ठा
—शिवादीनामियं प्रतिष्ठा, देवतासामान्यप्रतिष्ठावत् ६६।१–३२

समुद्रः
—स्त्री-पुरुष-लक्षणप्रवक्ता २४३।१

समुद्रः [द्र० सागरोऽपि]
—समुद्रोपरि सेतुबन्धनम्, रामः लङ्कां विवेश च ९।३१–३२
—सप्तद्वीपवेष्टकाः सप्त समुद्राः, द्वीपविवरणं च ११९।१–२४
—अप्समुद्रसंबन्धः ११९।२५–२७

सम्पातिः
—जटायुषो भ्राता, अनेन सीताविषयिणी सूचना प्रदत्ता ८।१४–१७

सरः
—मेरुपर्वतस्थानि अरुणोदादीनि १०८।१५–१६

सर्गः
—अव्यक्तमहदादिपूर्वकाण्डसृष्टिः मानसप्रजादिसृष्टिश्च १७।१–१७
—प्राकृतवैकृतादयः सर्गाः (एतदनन्तरं भृग्वादिकर्तृकसृष्टिः) २०।१–८
—स्वायंभुवसर्गः (स्वायंभुववंशीयप्रियव्रतसुतानां सप्तद्वीपाधिपतित्वम्, आग्नीध्रसुतानां जम्बूद्वीपवर्षाधिपतित्वं च) १०७।१–१९

सर्पः
—सर्पलक्षणं, सर्पदंशनं च २९४।१–४१
—सर्पदंशनचिकित्सा २९५।१–३६

सर्वतोभद्रमण्डलम्
—तल्लक्षण-विधी, मन्त्रसाधनविधिः, संबद्धविषयाश्च २९।१–३०।३६

संवत्सरः
—संवत्सरमयं चक्रम् १२०।२३–२४
—षष्टिसंवत्सरगत-शुभाशुभविवेचनम् १३९।१–१२

सवनः

—अयं प्रियव्रतपुत्रः पुष्कराधिपतिः १०७।५

—पुष्करद्वीपेश्वरः, अस्य पुत्राश्च ११९।२२

संवादः

—सूत-नैमिषेयर्षिकृतः (सारासारविषयकः) १।२–३

—व्यास-सूतकृतः (विद्यासारविषयकः) १।६–७

—वसिष्ठ-व्यासकृतः (ब्रह्मसारविषयकः) १।७

—अग्नि-वसिष्ठकृतः (द्विविधब्रह्मविषयकः) १।८

—नारदर्षिकृतः (पूजादिविषयकः) २०।२३; २१।१

—हयग्रीव-ब्रह्मकृतः (देवप्रतिष्ठा-प्रासादनिर्माणादि-संबद्धः) ३९।१

—ईश-स्कन्दकृतः (प्रतिष्ठादिविषयकः) ७०।८

—ईश्वर-देवीकृतः (युद्धजयार्णवीयज्योतिःशास्त्रादिसारविषयकः) १२४।१

—निदाघ-ऋतुसंवादः (आत्मज्ञानविषयकः) ३८०।४६–६७

संश्रयः

—उपायविशेषः, अस्य विवरणम् (संबद्धविवरणं च) २३४।१९–२५; २४०।३१–३२

संस्कारः

—निर्वाणादि-दीक्षासु अष्टचत्वारिंशत् संस्काराः ३२।१–१३

—धर्मशास्त्रीया अष्टचत्वारिंशत् संस्काराः १६६।९–१७

संस्कारदीक्षा [द्र० दीक्षा]

—अस्या विधानम् ८२।१–२५

संस्कृतम्

—देवादीनां संस्कृतम् (काव्यनाटकविचारे) ३३७।८

सहदेवः

—माद्री-पाण्डु-पुत्रः, महाभारतोक्तमस्य चरितम् महापथे मृतः १२।१०–१५।१३

सहायः

—राज्ञः सहायसम्पत्तिः (सेनापति-प्रतीहार-दूतादिस्वरूप-विवेचनम्) २२०।१–२४

साक्ष्यम्

—साक्षिलक्षण-कूटसाक्षि-लेख्यकर्म-सत्यपरीक्षाश्च २५५।१–५०

सागरः [द्र० समुद्रोऽपि]

—सागरकृतद्वारकास्थानप्लावनम् १५।६

सात्वती

—वृत्तिविशेषः (एतल्लक्षणपरकः श्लोको नष्ट इति प्रतिभाति) ३४०।५

साधनम्

—मन्त्रसाधनविधिः, मण्डलादिभिः सह २९।१–५०

साध्या

—धर्मपत्नी, साध्या अस्या अपत्यानि १८।३२

सान्दीपनिः

—सान्दीपनितो राम-कृष्णयोः शास्त्रास्त्रविद्यालाभः, अस्य पुत्रस्यापहरणं पञ्चजनकर्तृकं, कृष्णेन पञ्चजनः पराजितः १२।३३–३४

सान्धिविग्रहिकः

—अस्य स्वरूपम् २२०।३

साम

—उपायविशेषस्यास्य विवरणम् २२६।६–११; २४१।४७–४९

सामवेदः

—अस्य विभागः जैमिनि-तदन्तेवासिभिश्च १५०।२८–२९

—सामविधानम् (सामवेदीयमन्त्राणां विनियोगः) २६१।१–२४

—सामशाखा, सामगानविवरणं च २७१।६–८

सारथिः

—अस्य स्वरूपम् २२०।४

सावर्णिमन्वन्तरम्

—मन्वन्तरीय-देवर्षिमनुपुत्रादि-विवरणम् १५०।११–१३

सावित्र्यमावस्या
—व्रतविशेषः, एतदनुष्ठानम् १९४।४–८
सिद्धमन्त्रः
—सिद्धार्थंशकं मन्त्रसिद्धिदम् ३२५।७–२३
सिद्धयोगः
—व्याधिविमर्दका योगा आत्रेयभाषिताः २८५।१–७९
सिद्धरूपाणि
—व्याकरणप्रक्रियासिद्धरूपाणि, समासादयश्च ३५१।२९–३५९।८
सिद्धिः
—मुद्रासिद्धिः, मुद्रालक्षणं च २६।१–७
—मन्त्रविद्या-मन्त्रसिद्ध्यादयः २९३।१–५१
—समाधिसिद्धिः योगजप्रज्ञा च, योगगतिः,
मार्गविवरणं च ३६६।१–४४
सिद्धौषधम् [द्र० आयुर्वेदः]
—आयुर्वेदीयः सिद्धयोगसिद्धमन्त्राश्च २७९।३–२८६।२४
सिनीवाली
—इयं स्वपतिं त्यक्त्वा चन्द्रं कामयामास, सोऽप्येनां
चकमे २७४।३–६
सिंहिका
—दितिपुत्री, विप्रचित्तिपत्नी, राहुप्रभृतयः
सिंहिकाजाताः १९।६
सीता
—जनककन्या, रामपत्नी, रावणेनापहृता, एतदर्थं
रामरावणयोर्युद्धं, ससीतो रामोऽयोध्यामगात् ,
लोकापवादादियं रामेण त्यक्ता, अस्याः पुत्रौ कुशलवौ ५।११–११।११
सीमा
—सीमाविवादः सम्बद्धविषयश्च २५७।१–५३
सुगतिद्वादशी
—व्रतविशेषः, फाल्गुने सिते पक्षे १८८।१४

सुग्रीवः
—रामेण सहास्य मैत्री, सीतान्वेषणार्थमनेन वानरा विनियोजिताः ८।१–१७

सुतलम्
—बलिरत्र स्थितः ३।११

सुद्युम्नः
—इला पुत्रमुत्पाद्य सुद्युम्नतां गता, सुद्युम्नपुत्राः, अस्य राज्यं प्रतिष्ठानम् २७३।७–१०

सुप्
—शब्दशास्त्रीयः प्रत्ययः, सुबन्तशब्दरूपविवरणम् ३५१।१–३५३।९

सुभद्रा
—कृष्णभगिनी, अर्जुनपत्नी, अस्याः पुत्रोऽभिमन्युरुत्तराम् उपयेमे १३।२५

सुमतिद्वादशी
—व्रतविशेषः १८८।१२

सुमन्तुः
—अथर्ववेदप्रवक्ता, व्यासशिष्यः १५०।२०

सुमित्रा
—दशरथपत्नी, लक्ष्मण-शत्रुघ्नजननी ५।५
—लङ्कात आगतो रामः सुमित्रामभ्यपूजयत् १०।३२

सुमेरुः
—कुकुद्मी सुमेरुशिखरे तपश्चचार २७३।१२–१६

सुरभिः
—कश्यपपत्नी, रुद्रा अस्या अपत्यानि १८।४१–४५
—कश्यपपत्नी, एतज्जाता गोमहिष्यादयः १९।१७

सुरासमुद्रः
—शाल्मलद्वीपवेष्टकः ११९।९

सुश्रुतः

—सुश्रुताय धन्वन्तरिरायुर्वेदमब्रवीत् २७९।१–२
—शालिहोत्रोऽस्मै अश्वायुर्वेदमुपदिदेश २८९।१; २९२।४४

सूक्तम्

—वैदिकसूक्तनामानि प्रतिष्ठाधिवासगतानि (अन्यत्राप्येवं जातीयकेषु स्थलेषु वैदिकसूक्तनामानि दृश्यन्ते) ९६।४०–४३
—चतुर्वेदविधानगतानि सूक्तानि, मन्त्रादयश्च २५९।१–२६२।२५

सूतः

—सूतं प्रति शौनकादीनां प्रश्नः, अग्निपुराण-विषयकमुत्तरं च १।२–७
—पृथुयज्ञे समुत्पन्नः स्तोत्रकारकः १८।१५–१६
—पुराणसंहिताकर्त्ता व्यासप्रसादतः १५०।३१
—अयं लोमहर्षणः, अस्य षट् शिष्याः पुराणप्रणेतारः २७१।११–१२

सूदाध्यक्षः

—अस्य स्वरूपम् २२०।४

सूर्यः

—सूर्यप्रतिमालक्षणं, सूर्यसंबद्ध-देवताप्रतिमालक्षणानि सूर्यसंबद्धमन्यद् विवरणं च ५१।१–१०
—सूर्यपूजा ७३।१–१७
—सूर्यप्रतिष्ठा ९९।१–५
—सूर्यरथः, संबद्धविवरणं च १२०।२१–२७
—सूर्यार्चनम् ३०१।१२–२८
—सप्त सूर्या नैमित्तिक-लयकाले ३६८।६–७

सूर्यवंशः

—सूर्यवंशीयानां राज्ञां नामानि २७३।१–३९

सृष्टिः = सर्गः द्र०

सेतुः

—रामेण समुद्रः प्रार्थितः, ततश्च नलेन सेतुर्बद्धः ९।२२–२३

सेना

—सेना-बलव्यूहादिविवरणं च २४२।१–७२

सेनाचक्रम्

—युद्धजयार्णवीयम् १३२।१–२५

सेनापतिः

—सेनापतिस्वरूपम् २२०।१

सोमः

— सोमः प्रचेतोभ्यो मारिषां दत्तवान्, ततश्च दक्षस्य जन्म १८।२२–२८

—दक्षः सप्तविंशतिं कन्या अस्मै दत्तवान् १८।३०

—सोमस्य नक्षत्रतोऽपत्यानि १८।३४

—सोमपुत्रबुध-जन्म २७४।१–१२

सोमवंशः

—सोमवंशगतयदु-तुर्वसु-पूरुवंशाः २७४।१–२७८।४१

सोऽहम्

—एतत्साधनविवरणम्, ब्रह्मज्ञानविवरणं च ३७७।१–२४

सौभाग्यम्

—काव्य-गुण-विशेषः ३४६।२०

सौवीरराजः

—जडभरतेन सहास्य संवादः, जडभरतेनायमनुशिष्टः परमार्थविषये, राजा च मुक्तिमवाप ३८०।१–६८

स्कन्दः

—अनेन व्याकरणमुक्तं कात्यायनाय ३४८।२८;३४९।१

स्कन्दपुराणम्

—एतत्परिमाणमेतद्दानफलं च २७२।१७–१८

स्कन्दषष्ठी

—व्रतविशेषः १८१।२

स्तम्भनम्
—स्तम्भनकर्मविवरणम् ३१५।१-९

स्तोत्रम् [पूजाव्रतादिषु स्तोत्रवद् मन्त्राः सन्ति, ते नेह संकलिताः]
—अपामार्जनपरं स्तोत्रम् ३१।१-४७
—चतुर्विंशतिमूर्तिस्तोत्रम् ४८।१-१५
—पापनाशनं स्तोत्रम् १७२।१-२१
—वसिष्ठकृतं शिवस्तोत्रम् २१७।१-१३
—श्रियः स्तोत्रम् २३७।१-१९

स्त्री:
—राजान्तःपुरव्यवस्था, स्त्रीणां रक्षणं च २२४।१-४२
—स्त्रीलक्षणम् २४४।१-६
—स्त्रीधनविचारः २५५।३०-३६
—स्त्रीवशीकरणम् ३०२।१-१६; ३१६।४-५

स्त्रीलिङ्गम्
—स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि ३५२।१-१३

स्थपतिः
—अस्य स्वरूपम् २२०।७

स्थानम्
—वर्णोच्चारणस्थानानि, वर्णोच्चारणं च ३३६।९-२२

स्थानम्
—पञ्चपञ्चाशद् विष्णुस्थानानि, विष्णुनामानि विष्णुमहिमाऽपि ३०५।१-१७

स्थानम्
—धनुर्वदाभ्यासे समपदादिस्थानविवरणम्, संबद्धविषयश्च २४९।१-३७

स्थापनम् [द्र० प्रतिष्ठा]
—सभादिस्थापनम् ६५।१-२२

स्थायिभावः

—रससंबद्धः, स्थायिव्यभिचारादि-भावविवरणम् ३३९।१–३५

स्थावरः

—स्थावर-(उद्‌भिद्)सृष्टिः २०।३

स्नानम् [व्रतपूजाद्यन्तर्गतानि सामान्यस्नानानि नोल्लिखितानि]

—पूजान्तर्गतम्, अघमर्षणं तर्पणं च २२।१–९

—प्रतिमास्थापनविषयादि ५८।१–३४

—उत्सवविधिश्च ६९।१–२३

—देवपूजागतम्, सन्ध्यातर्पणादि च ७२।१–५१

—दिक्पालस्नानम्, विष्ण्वादिस्नानं च २६५।१–१८

—विनायकोपसृष्टानां स्नानम् २६६।१–२०

—माहेश्वरं स्नानं राजादिजयवर्धनम् २६७।१–२७

स्मृतिः

—अङ्गिरःपत्नी, अनयोरपत्यानि २०।११

स्मृतिशास्त्रम्

—स्मार्तधर्मः, स्मार्तविषयाश्च (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) १६६।७–९

स्यमन्तकमणिः

—प्रसेनो मणिं सूर्यात् प्राप्तवान्, स च सिंहेन हतः, सिंहश्च जाम्बवता, स च कृष्णेन, कृष्णो मणिं सत्राजिताय प्रददौ, कृष्णश्च मणिं बलदेवाय दत्तवान् २७५।४४–४३

स्रावाशौचम्

—मन्वादिसंमतं विवरणम्, संबद्धविषयश्च १५८।१–६६

स्वधाः

—पितृणामियं पत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१६–१७

स्वप्नः

—शुभाशुभसूचकः, युद्धयात्राप्रसंगे २२९।१–२१

स्वरः

—छन्दःसम्बन्धी ३३०।२०

—उदात्तादिस्वराः ३३६।१६
—अकारादिपञ्चस्वरार्थाः युद्धजयार्णवीयक्रियागताः १२४।६–१५

स्वरोदयः
—युद्धजयार्णवीया विद्या, संबद्धविषयश्च १२५।३–२६

स्वरोदयचक्रम्
—युद्धजयार्णवीयो योगविशेषः १२३।१–७

स्वर्गः [द्र० लोकः, ब्रह्माण्डम्]
—इन्द्रियनिग्रह एव स्वर्गः ३७३।१६

स्वादूदकसमुद्रः [= उदकसमुद्रः]
—पुष्करद्वीपवेष्टकः ११९।२४

स्वाध्यायः
—वेदाध्ययनमनध्यायश्च १६२।९–१८
—नियमविशेषः, अस्य स्वरूपम् ३७२।२१–३४

स्वायंभुवः
—मनुः, एतद्वंशीयानां चरितानि (प्राचेतसदक्ष-
पर्यन्तानि १८।१–२९
—स्वायंभुवपुत्रः प्रियव्रतः, तस्य पुत्र-पौत्राः, तेषां द्वीपवर्षाधि-
पतित्वम् (प्रियव्रतस्य स्वायंभुवपुत्रत्वमत्रानुक्तमपि
पुराणान्तरसंवादादूह्यम् अर्थसंगतये) १०७।१–९

स्वायंभुवमन्वन्तरम्
—मन्वन्तरीयदेवर्षिमनुपुत्रादीनां विवरणम् १५०।१–२

स्वारोचिषमन्वन्तरम्
—मन्वन्तरीयदेवर्षिमनुपुत्रादीनां विवरणम् १५०।२–३

स्वाहा
—अग्निपत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१६

हनूमान्
—अनेन रामः सुग्रीवसकाशे नीतः ८।१
—अयमब्धिं लङ्घयित्वा लङ्कां प्रविष्टः, सीतां च ददर्श, सीतया
सहास्य संवादः रामाय सीताविषयिणी सूचना प्रदत्ता ९।१–२८
—हनूमत्प्रतिमालक्षणम् ५१।१६

हयग्रीवः

—विष्णुकृतो वेदहर्तुर्हयग्रीववधः २।१६–१७
—भद्राश्ववर्षेऽस्य स्थानम् १०८।२९

हरिवर्षः

—आग्नीध्रसुतः, अस्य नैषधनामकं वर्षं जम्बूद्वीपगतम् १०७।६
—मेरुदक्षिणतः हरिवर्ष-राज्यं स्थितम् १०८।७

हरिवंशम्

—यदुकुले कृष्णस्य जन्म, कृष्णकृतानि कर्माणि इत्यादि कृष्णचरितकथनम् (हरिवंशानुसारीदं विवरणम्) १२।१–५६

हस्त्यायुर्वेदः = गजायुर्वेदो द्र०

हालाहलम्

—क्षीराब्धिमथनतो हालाहलं विषं जातम् ३।८

हालाहलः

—एकादशो देवासुररणः, दैत्योऽयं विष्णुना हतः २७६।१२, २७६।२३

हिमवान्

—सती हिमवद्दुहिता भूत्वा शंकरपत्नी बभूव २०।२२
—दक्षिणदिक्स्थो वर्षपर्वतः १०८।५

हिरण्यकशिपुः

—हिरण्याक्षभ्राता, नरसिंहवपुषा हरिणा हतः ४।३–५
—दितिपुत्रः, अस्य अनुह्रादादयः पुत्राः १९।५–८
—श्रीपर्वते तपस्तप्त्वा बली जातः ११३।६–७
—नरसिंहकृतोऽस्य वधः २७६।१३

हिरण्यगर्भः

—अयं ब्रह्मा, विष्णुश्च; एतत्कृता सृष्टिः १७।१–१७

हिरण्याक्षः

—असुरपतिः, वराहरूपिणा विष्णुनायं हतः ४।१–३
—दितिपुत्रः, शम्बरादयोऽस्य पुत्राः १९।५, १९।११

हिरण्वान्

—आग्नीध्रसुतः, अस्य राज्यं श्वेतवर्षम् १०७।७

—मेरोरुत्तरतः स्थितं हिरण्वतो वर्षम् १०८।८

हिंसा

—अधर्मपत्नी, अनयोरपत्यानि २०।१७–२०

हैहयकुलम्

—पञ्च हैहयकुलानि भोजादीनि २७५।११–११

होमः [प्रायेण पूजाविधिषु]

—कुण्डाग्निकार्यान्तर्गतः २४।३५–५८

—दीक्षाविध्यन्तर्गतः २७।१–८१

—पवित्रारोपणसंबद्धः ३४।१–४१

—शिवपूजाङ्गभूतः ७५।१–७१

—अयुतलक्षकोटिहोमो युद्धजयार्णवीयः १४९।१–१५

—अयुतलक्षकोटिहोमः, महयज्ञीयः १६७।१–४४

—चतुर्वेदविधानगत-मन्त्रादियुक्ता होमाः २५९।१–२६२।२५

—त्वरितापूजासम्बद्धः ३११।१–३७

प्रथमं परिशिष्टम्

गणना [वर्णानुक्रमतः]

(विशिष्टगणनासु यत्र संख्यापदम् उल्लिखितं तदाकरस्थलमेवात्र निर्दिष्टम् ; कृत्स्ना गणना खलु संबद्धेषु श्लोकेषु द्रष्टव्या । ये च गणनायुक्ता विषया अनुक्रमण्यां स्पष्टं संकलितास्ते नात्र संगृह्यन्ते; पदानि त्वेकवचनान्तान्येव स्थापितानि) ।

—अर्घ्यम् (अष्टाङ्गम्)	३४।२०
—आयः (अष्टधा)	६४।६
—आसनम् (पञ्चधा)	२४०।२८
—कृतान्तः (पञ्च)	२१६।६१
—गुणः (अष्ट)	३२।६
—गुणः [राजधर्मगतः] (षट्)	२३४।१७
—ग्रहः (नव)	१६४।२
—तत्त्वम् (सप्तधा)	८६।३
—तपः (त्रिधा)	३७२।२१
—दीक्षा (द्विविधा)	८१।४
—दीक्षा (चतुर्विधा)	८१।७
—दुर्गा (नव)	५०।१३
—दृष्टिः (त्रिधा)	३४१।१०
—देवयोनिः [?] (अष्टौ)	२६६।१४
—दैवम् (पञ्चविधम्)	२४१।१५
—धर्मः (दशधा)	१७५।११
—धातुः (अष्ट)	६५।६०
—ध्वजदेवता (अष्ट)	६६।१०
—नागः [=हस्ती] (अष्टौ)	२६१।४
—नागः [=सर्पः] (अष्टौ)	२६४।२
—पाकयज्ञः (सप्त)	३२।४
—पाद्यम् (चतुरङ्गम्)	३४।१६

—प्रतिमा (सप्तविधा) ४३।१०
—भास्करः (द्वादश) २१६।२७
—मङ्गलम् (अष्टधा) ५८।३१
—मनुः (चतुर्दश) २१६।१६
—मन्त्रः (पञ्चाङ्गः) २४१।४
—मानसो ब्राह्मणाः (सप्त) १७।१५
—मित्रम् (त्रिविधम्) २२५।१०
—मित्रम् (चतुर्विधम्) २४०।३७
—मूर्तिः (अष्टौ) ९२।४७
—मैथुनम् (अष्टाङ्गम्) ३७२।१०
—रत्नम् (अष्ट) ९५।५७
—राज्यम् (सप्ताङ्गम्) २३९।१
—लोकः (सप्तधा) २५।२६
—वर्गः [कामादिः] (षट्) २३८।७
—वर्गः [कृष्यादिः] (अष्ट) २३९।४५
—विद्या (द्विविधा) १।५
—विद्येश्वरः (अष्टौ) ३१७।३४
—व्रीहिः (अष्ट) ९५।६१
—व्यूहः [वाय्वादिः] (पञ्च) २५।२४
—व्यूहः [मन आदिः] (षट्) २५।२४
—व्यूहः [अङ्गुष्ठादिः] (अष्ट) २५।३१
—व्यूहः [गरुडादिः] (दश) २३६।३०
—सुरा (त्रिविधा) ३७२।१२
—सोमसंस्था (सप्त) ३२।६
—हविर्यज्ञः (सप्त) ३२।५

(नाटकाभिनयादिषु अङ्गकर्मप्रसङ्गे याश्च गणना दर्शितास्ता इह परित्यक्ताः)।

निर्वचनम् [वर्णानुक्रमतः]

—अधिवासः ९६।१२८
—अपानः २१४।६
—अभिनयः ३४२।१

—अविमुक्तम् ११२।२
—उदानः २१४।११
—गायत्री २१६।१–२
—तपः १७५।३
—दण्डः २२६।१६
—ध्यानम् ३७०।१
—नारायणः १७।७–८
—नियमः १७५।३
—प्राणः २१४।७–८
—भर्गः २१६।३–४
—राजा १८।१६; २२०।२४
—वरेण्यम् २१६।५–६
—विजया १८७।७
—व्यानः २१४।१२
—समानः २१४।१०
—सावित्री २१६।२

द्वितीयं परिशिष्टम्

संयोजनम्

(श्रव्य-दृश्यकाव्ययोः, व्याकरणकोशादिषु दीक्षापूजादिकर्मसु केचन अवान्तरभेदाः परित्यक्ताः; तान्त्रिककर्मगताः केचन विशेषाश्च)

अधिकरणम्

—कारकविशेषः, चतुर्धा २५४।१२–१५

अनध्यायः

—अनध्यायकालकथनम् १६२।११–१८

अपादानम्

—कारकविशेषः, द्विधा २५४।११

अव्ययीभावः

—समासविशेषः, द्विधा ३५५।१७–१८

अशौचम् (=आशौचम)

—शावाद्यशौचप्रेतशुद्ध्यादिकथनम् १५७।१–१५९।१४

आत्मज्ञानम्

—अस्य स्वरूपं प्राप्तिश्च १६२।६–९

आमुख्यम्

—रूपकप्रसङ्गे प्रस्तावनारूपामुख्यविवरणम् , अस्य प्रवृत्तकादित्रयो भेदाः २३८।१०–१७

आशौचम् (=अशौचम् द्र०)

—षाड्गुण्यभेदः, पञ्चधा २४०।२७–२८

आर्हतः

—शुद्धोदनसुत एव पश्चादार्हितोऽभवत् १६।२–४

आसनम्

—षाड्गुण्यभेदः, पञ्चधा २४०।२७–२८

करुणः

—रसविशेषः, त्रिविधः ३४२।११–१२

कर्ता

—कारकभेदविशेषः, पञ्चविध। ३५४।२–४

कर्म

—द्विविधं वैदिकं कर्म १६२।३–५

कर्म

—कारकभेदविशेषः, सप्तविधम् ३५४।४–८

कर्मधारयः

—समासविशेषः, सप्तधा ३५५।८–११

करणम्

—कारकभेदविशेषः, द्विविधम् ३५४।८–६

गरुडम् [गरुडपुराणम् द्र०]

चरः

—अस्य स्वरूपम् २४१।१२–१३

तत्पुरुषः

—समासविशेषः, अष्टधा ३५५।३–७

दूतः

—अस्यस्वरूपम् २४१।७–१२

द्वन्द्वः

—समासविशेषः, द्विविधः ३५५।१६

द्विगुः

—समासविशेषः, द्विधा ३५५।१५

द्वैधीभावः

—षाड्गुण्यविशेषस्यास्य विवरणम् २३४।२३; २४०।२८–२६

नाट्यम्

—त्रिवर्गसाधनमिदम्; अस्य पूर्वरङ्गो नान्द्यादिश्च (द्र० रूपकम्) ३३८।७-६

प्रलयः [= प्रतिसर्गः द्र०]

प्राशस्त्यम (= प्रशस्तता द्र०)

प्रेताशौचम्

— प्रेतशुद्धि-सूतिकाशुद्ध्यादि १५७।१–४२

बहुव्रीहिः

—समासविशेषः, सप्तधा ३५५।११–१५

बीभत्सः

—रसविशेषः ३४२।१६–१७

भयानकः

—रसविशेषः ३४२।१५

मात्स्यम् [= मत्स्यपुराणं द्र०]

रूपकम्

—नाटकादिरूपक-भेदकथनम् , अर्थप्रकृति-इतिवृत्त्यादि-
विवरणं च ३३८।१–२७

रौद्रः

—रसविशेषः ३४२।१३

वीरः

—रसविशेषः ३४२।१४

व्यूहः

—षड्विधबलप्रसंगे व्यूहविवरणम् २४१।१–७२

शक्तिदीक्षा [द्र० दीक्षा]

—दीक्षाया अस्या विवरणम् २७।७२–७६

शिला

—शिलातः प्रतिमानिर्माणम् ४४।१–४६

शिल्पी

—शिल्पिकृतप्रतिमाकर्म (कृत्स्नोऽध्यायो द्र०) ४४।१–४६

शृङ्गार

--रसविशेषः, अस्य भेदोपभेदाः ३४२।४-६

संप्रदानम्

—कारकभेदविशेषः, त्रिधा २५४।६-१०

हासः

—रसविशेषः, चतुर्धा ३४२।६-११

शुद्धिपत्रम्

(भूमिकायाम्)

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
१३	१६	कृतम्	कृतः
१६	२२	iv?	iv.
१७	२९	ब्रह्मसूतानां	ब्रह्मप्रसूतानां
३२	२९	निलपितम्	निरूपितम्
४८	२३	महोदयेनोक्तम्	महोदययोक्तम्
५१	२०	विद्यानं	विद्यानां
६६	१०	दृष्टव्यौ	द्रष्टव्यौ
७०	४	१२।११	१।२।११
७०	३०	found.	found (H. Dh. S. vol. iv. p. 64)
७७	२३	अगत्स्यः	अगस्त्यः
७७	२८	बहवश्व	बहवश्च
७८	६	उद्दालकिः	औद्दालकिः
७९	२३	तस्माददण्डं	तस्माद् दण्डं.
७९	२७	कृता इति	कृता कृत इति

(विषयानुक्रमण्याम्)

८	१४	४८	४९
३५	७	द्र० यात्रेति संयोजनीयम्	
४६	१६	वाक्यमिदं वासुक्यादिनागपूजेत्यादिवाक्यानन्तरं स्यात्	
४७	२३	ज्ञानमुपदिष्टमनेनेत्यनन्तरम् 'ऋभवे' इतिस्यादिति पठनीयम्	
६०	२५	पाण्डुकृतवक	भीमकृतवक

CENTRAL ARCHA...
Cal 11.6.74

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 42452

Call No. Sa8P | Bha

Author— Bhattacharya R.

Title— Agnipurana Visiyank-rmani

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Y. Krishan	7-12-81	14-12-81

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book clean and moving.

S. B., 148. N. DELHI.